

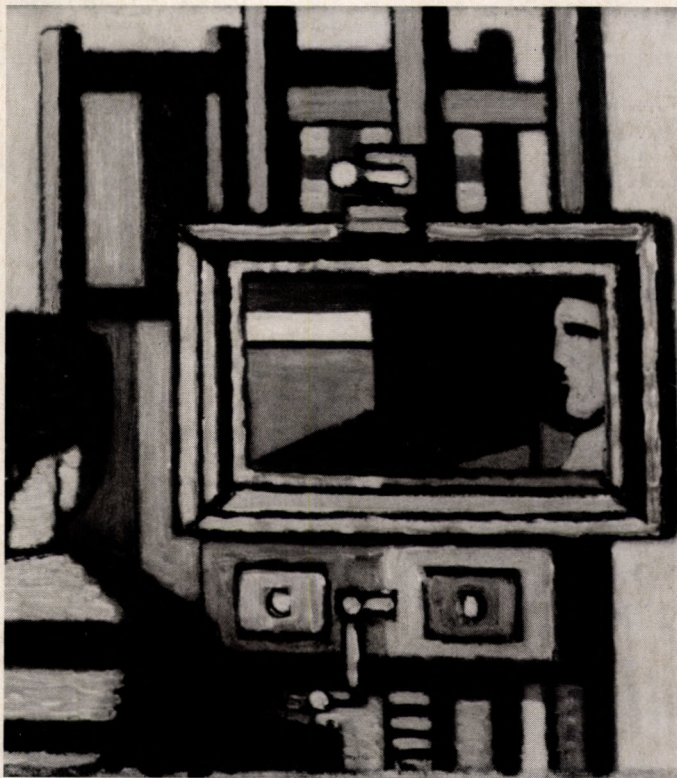
band

91

ÚJ FOLYAM IX. 3-4. SZÁM BUDAPEST, 2000. ÁPRILIS ÁRA: 288 FT

MAGYAR SZEMLE

FORRADALOM ÉS CSÜGGEDÉS: *ÁCS MARGIT, FRANÇOISE MÉLONIO* – GRANASZTÓI GYÖRGY GEORGES DUBYRÓL – AZ ELTŰNŐ ÁLLAMRÓL: *HORKAY HÖRCHER FERENC ÉS BÉNDEK PÉTER* – CZETTLER ANTAL: KÁLLAY MIKLÓS ÉS A NÉMET MEGSZÁLLÁS – *SZEPESI ATTILA* ESSZÉJE – *KESERŰ KATALIN* BARCSAY JENŐRŐL – *MOHÁS LÍVIA* GUTAI MAGDÁRÓL – *TÓTH KLÁRA*: GLAMOUR – A MAGYAR SZEMLE 1999-ES MUTATÓI

HÍREK. A Magyar Szemle 40 perces művészeti magazinja, a Színkép, a tavaszi szezonban hétfő este 23.30-kor jelentkezik a TV2-n. Főszerkesztő Szabados György, művészeti vezető Kodolányi Gyula, rendező Jeli Ferenc, műsorvezető Baráth Edina.

Március 10-én a Pázmány Péter Katolikus Egyetem dísztermében zajlott le a Kodolányi János centenáriumi év záróünnepsége. Itt osztották ki a Pázmány Egyetem, a Károli Gáspár Református Egyetem és a Magyar Szemle által hirdetett Kodolányi-diákpályázat díjait. Első díjat Kardinál Zsófia (Pázmány PKE) és Milvius Erna (Velinszky László Gimnázium, Pusztaszabolcs) dolgozatai nyertek. Ezúton is köszöntjük őket, valamint a további díjazottakat és tanáraikat.

EGYÉNI TÁMOGATÓINK. Az 1999. évben a Magyar Szemle egyéni támogatói voltak Balázs Károly, Balla Bálint, Bod Péter Ákos, Fenyvesi Károly, Granasztói György, Kóhalmi Ferenc, dr. Németh Ágnes, dr. Papp Sándor, Páva István, Tassi Becz Károlyné, Töröcskei István. Köszönjük segítségüket, és hálával gondolunk elhunyt támogatónkra, Rabár Ferencre. Ezúton mondunk köszönetet azoknak az ismeretlen támogatóinknak is, akik adójuk 1%-át a Magyar Szemlének adományozták.

A MAGYAR SZEMLE A VILÁGHÁLÓN:

<http://www.hungary.com/magyarszemle>

<http://www.net.hu/magyarszemle>

DRÓTPOSTACÍMÜNK: msza@mail.datanet.hu

FOGADÓÓRÁK: Kedden és pénteken 11–13 óráig, illetve megbeszélés szerint.

A FOLYÓIRATOT kiadja a Magyar Szemle Alapítvány. A megjelenést a Batthyány Lajos Alapítvány támogatja. E számunk további támogatói: Nemzeti Kulturális Alapprogram, Westel 900 GSM.

A MAGYAR SZEMLE ALAPÍTVÁNY igazgatósága: Antall György András, dr. Balogh János, Bod Péter Ákos, dr. Borostyánkői Mátyás, Entz Géza, Granasztói György (elnök), Jeszenszky Géza, Kodolányi Gyula, Szabados György.

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: *Kodolányi Gyula*

Szerkesztőbizottság: *Borbándi Gyula,
Czakó Gábor, Cseh-Szombathy László,
Mellár Tamás, Molnár Gusztáv,
Szabados György, Szócs Géza, dr. Varga Csaba*

Szerkesztőség: *Bácsi István, Csejdy Virág,
Cselényi Béláné, Gróh Gáspár, Izinger Anna,
Kiss István, Mátis Livia, Tóth Klára*

Szerkesztőségi titkár: *Blahó Erika*

ÚJ FOLYAM IX.	3–4. SZÁM	2000. ÁPRILIS
GRANASZTÓI GYÖRGY	<i>„Szeressük egymást, gyerekek...”</i>	3
ÁCS MARGIT	<i>Volt-fogyatkozás</i>	5
FRANÇOISE MÉLONIO	<i>A csüggedés ideje</i>	25
GRANASZTÓI GYÖRGY	<i>A hetvenes évekről</i>	42
HORKAY HÖRCHER FERENC	<i>Az interszjektív állam</i>	61
BÉNDEK PÉTER	<i>Az állam a globalizáció és a relativizmus korában</i>	89
CZETTLER ANTAL	<i>Kállay Miklós független politikája és a német megszállás okai</i>	105
SZEPESI ATTILA	<i>Darutörpeharc</i>	124
1% metafizika	BABITS MIHÁLY: <i>A halhatatlanság halála</i>	131
	KÖRKÉP	
KESERŰ KATALIN	<i>Forráskiadvány</i>	134
GRÓH GÁSPÁR	<i>A London–Róma tengely</i>	141
MOHÁS LÍVIA	<i>Állóképek</i>	147

<i>STURM LÁSZLÓ</i>	<i>A képzelet önkénye</i>	153
<i>TÓTH KLÁRA</i>	<i>„Csak egy kis emlék...“?</i>	160
<i>BEKE GYÖRGY</i>	<i>Mészkö és a nagyvilág</i>	163
<i>METZ KATALIN</i>	<i>Ítélet van</i>	168
<i>KUBINSZKY MIHÁLY</i>	<i>Hajnóczy Gyula emlékére</i>	171
<i>GÁSPÁR G. JÁNOS</i>	<i>Hol járnak a volt kormánypartok?</i>	177
<i>ERDŐDY GÁBOR</i>	<i>A német demokrácia próbája</i>	184
	<i>Summaries</i>	193
	<i>E számunk szerzői</i>	196

E számunk képeit a Barcsay-kiállítás anyagából válogattuk. A képeket a Dévényi-magángyűjtemény és a szentendrei Ferenczy Múzeum bocsátotta rendelkezésünkre. A fotókat Dienes Judit és Gajzágó Jolán készítette. A borítón Barcsay Jenő *Kép a festőállványon (1961)* című alkotása látható.

K: Granarselói György

Gondolatok az optimizmusról
Kodolányi Gyula társaságában

Lh

„SZERESSÜK EGYMÁST, GYEREKEK...”

Lehangoltan üldögélünk egymással szemben, poros ez a szoba. Jól látszik a délutáni fényben. Békebeli, bérházi hangulat. Most beszéltük meg éppen, hogy kiváló és tiszteletreméltó szerzőnknek nemrég a következőt vágták a fejéhez: „Minek 'irigál' maga annyit egy olyan szélsőjobb-oldali folyóiratban, mint a *Magyar Szemle*.”

Kodolányi Gyula főszerkesztő barátom a tőle megszokott módon köhécsel, és a homlokát dörzsöli, ami kezdődő fejfájásának a jele. Nézegetem elcsigázott arcát, várom a jól ismert, lemondó kézlegyintését. Ez nála erőteljes lelki folyamatokat jelez. Készülődöm a felálláshoz, jó lenne egy tükör itt a közelben, hogy megnézhessem a saját, jobboldali külsőmet, beleértve a gyorsan terjedő kopaszsgót is a fejem tetején. Végeredményben, az impresszum szerint én viszem a balhét a folyóiratnál. Jogom van mindent magamra venni. Jogom van magammal foglalkozni.

Zongorahangok áramlanak a fényben. Mintha az ujjak csókszerűen, leheletfinoman érintenék a billentyűket. A dallamra nem ismerek még rá. Szecessziós nőalak libbenésének nyomát érzékelem a levegőben, egy Rippl vagy Klimt képből lépett ki, s miközben beburkolnak a hangok, a mögötte rezgő illat miatt lecsukom a szemem.

Az efféle hangok és képek merengésre csábítják a lírai alkatú embert, sőt mélabúra. A magamfajta öregedő undokot ellenben okfejtésre. „Szabad-e manapság optimistának lenni?” – teszem fel a kérdést, még mindig lehunyt szemmel. „A válasz az, hogy igen, feltéve, hogy

nem a jövő miatt vagy optimista." Ez magyarázatot kíván. „Mit jelent akkor az, hogy igen?" Tovább magyarázok tehát magamnak. „Nem tudom, hogy mit hoz a jövő, de azt tudom, hogy minden pillanatban tehetek valami jót, amittől a dolgok kedvezően alakulhatnak. Az optimizmus a jelenre vonatkozik. A jövőbe vetett hit, hogy tudniillik úgysis jó lesz, vagy úgysis rossz, közönséges cinizmus."

Mire visszajutok a hétköznapi világába, már lent állunk Kodolányival az Eötvös utca és az Andrássy út sarkán. Szürkület. Három gimnazista lány majdnem felöklel bennünket, úgy rohannak. „Mi van, mi van?" – motyogjuk. „Merre van a kentöki csiken?" Némán mutatunk a túloldali fények felé. Nézzük őket, amint átrohannak a forgalomban az autók között. Bámészkodunk.

„*Mondigálni, mondigálni*, ez nem valami adekvát válasz!" jelenti ki a főszerkesztő úr. Még nem értem, hogy mit akar közölni. Megütközéssel nézek rá. Mi az, hogy ő, nyelvünk egyik legelegánsabb művelője, a költő, most nem szabatosan fejezi ki magát? Ráadásul, pedig nem szokása, idegen kifejezést is kever a beszédébe.

Már távolodik az Oktogon felé. Fekete kötött sapkáját behúzta egészen a füléig. Lemondóan legyint. Nyilvánvaló, neki is másutt jártak a gondolatai az elmúlt félórában, s feltehetően még nem végzett velük. Egy-két nap múlva, ha már elmúlt a migrénje, meg fogom kérdezni, mi járt a fejében. Szerintem valami olyasmire gondolhatott, hogy mostanában a szavak összevissza ugrálnak, nincsenek a helyükön. Mindenki csak pofázik, bele a világba.

GRANASZTÓI GYÖRGY

K: Los Angeles
et morális és tudeti válság eleme-
iről

ch

VOLT-FOGYATKOZÁS

El

Levél Ann Applebaumnak*

*Megszik majd
csak velünk esett meg
csak velünk eshetett meg
a teljes volt-fogyatkozás*

(Tamás Menyhért, 1978)

Kedves Asszonyom!

Ezt a levelet nyilván sohasem fogja olvasni, nem is azért írom. Egyébként ha el akarnám küldeni, se írhatnám angolul, mert nagy szégyenemre nem tudok idegen nyelveket. A generációmban elég általános fogyatékoság ez: fiatalon, a hatvanas években hiába veselkedtünk neki tanórán, tanfolyamokon egy-egy nyugati nyelvnek, az utazás, a kapcsolatok hiánya miatt a legtöbbször plátói vonzalom szintjén rekedt meg a vállalkozás, a megszerzett csekély tudás is elpárolgott a fejünkből az évek során. S volt egy szegénységbe ragadt értelmiségi réteg – a humán értelmiséget tekintve voltaképpen a túlnyomó többség –, amelyik a nyolcvanas évek utazgatós lázában sem részesült meghívásokban, többéves ösztöndíjakban, külföldi továbbképzésekben, legfeljebb azt dönthette el, hogy a megtakarított pénzén nem az öreg Trabantját cseréli Ladára, hanem

* Ann Applebaum *Érzelmi féloldaliság* című cikkét a *New Criterion* nyomán a *Nagyvilág* 1999/7–8-as száma közölte.

turistaútra indul Európába, apró társalgási szótárral a zsebében. (Kompenzálásként megszállottan szorgalmazta gyereke nyelvtanulását, nem is remélve, hogy ennek a befektetésnek megtérülését a szovjet birodalom összeomlásával meghozza majd a jövő.)

Talán nem is kéne ennyi szót ejteni a nyelvnemtudásról, csakhogy van ám ennek egy témánk szempontjából is figyelemre érdemes tanulsága. Tudniillik hogy amott, nyugaton és Amerikában voltaképpen „hivatásosok” reprezentálták a „keletiek” véleményét és sorsát, többnyire olyanok, akik éppen ebben a tragikomikus (ambivalens) keleti sorsban érzelileg, idegzetileg nem kellett, hogy osztozzanak. Hogy mit értek itt „keleti sorson”? A totális függőség, a teljes egzisztenciális kiszolgáltatottság mélytudata mellett a kisszerű létbiztonság sanda kényelmességét. („Bármelyik percben internálhatnak, bármivel megvádolhatnak, hiszen nem véd jobban a jog, mint a terror évtizedeiben, de ha betöltök x évi munkaviszonyt, meglesz a prémium és a fizetés-emelés. Ellenzem ezt a rendszert, de mire számíthatnék? Abból, hogy nyomorult vagyok, épp akkora haszna van a pártállami privilégiumok birtoklóinak, mint a nyugati szabad világnak, amelynek fölényét épp létem alacsony minőségével demonstrálhatom. Kár, hogy olyan kevés potytyan le állam bácsi szekereéről, amit elhappolhatnék, kár, hogy nem akarnak még jobban korrumpálni. Mindazonáltal a rendszert erőmtől telően utálom, mert ezzel tartozom a becsületnek.”) – Nos, akár a szocialista állam képviselőjeként, akár az ellenzék meghatározó alakjaként tartózkodott valaki nyugaton, a szocialista létnek nem ezt az alapváltozatát, hanem valamelyik privilegizált formáját személyesítette meg – esetleg öntudatlanul –, igen, az ellenzéki közszereplő is. Tehát épp a megalázó kisszerűséget, azaz a kisszerű megalkuvás lealázottságát, ami ezekben a rendszerekben az állampolgári lét meghatározó eleme volt, nem közölték a nagyvilággal.

Pedig ebből az alacsonyrendű cinizusból származtatható a rendszerváltozás sok belső zavara, például az általános pánik a szabadság nem ismert lehetőségeitől, amely úgy megkönnyítette a restaurációra törekvők dolgát – de erről az utóbbi veszélyről épp Magának, Applebaum asszony, kedves Ann, írása alapján úgy látom, nem sokat kell beszélnem. Azonban rögtön meg kell jegyez-nem, hogy nem azt akarom sugalmazni, mintha lényege-sen másként alakulhattak volna a dolgok, amennyiben a nyugati és az amerikai értelmiség pontosabban ismerte volna a „keleti” emberanyagnak az erkölcsi állapotát. Természetesen nem a nyugati kommunista-szimpatizánsokra gondolok, akiket a blokk összeomlása kellemetlenül érintett, hanem azokra, akik elvileg segítséget nyújthattak volna a demokratizálódás és modernizálódás szellemi fel-dolgozásában. (Hogy segítettek-e vagy nem, s kell vagy le-het-e ilyesmiben segítséget adni – ez a kérdés messzire vinne témánktól, bár talán egyszer erről is érdemes lenne beszélni.) Azonban ha az elmúlt évtized nagy változásairól gondolkodunk, soha ne veszítsük szem elől azt a tényt, hogy ebben az egész folyamatban meglehetősen kevés sze-rep jutott az értelmiségi funkcióknak: az erkölcsi kritiká-nak, a szellemi feldolgozásnak meg ilyesminek – holott magában a folyamat gyakorlatában elég sok értelmiségi vett részt regruta-politikusként, s ez azt a látszatot kel-tette, mintha teljességgel értelmiségi ügy volna a „rend-szerváltás”.

Őszintén szólva éppen egy amerikaitól vártam legke-vésbé, hogy oly lényeglátóan feltárja annak a morális és tu-dati válságnak az elemeit, amit mi itt, a volt szovjet felségte-rületeken átélünk, ahogyan Maga tette egyes utalásából ítélve 1998 előtt keletkezett cikkében. Nem vártam volna, hogy egy amerikai fogja végiggondolni, milyen abszurd helyzetet teremtett a kommunista apparátusok bűneinek el-tussolása, az a nemzetközileg szervezett védelem, amiben

az átalakulás első percétől részesültek. Alig volt törvényes felelősségre vonás – ezeknek az eljárásoknak persze sok-sok vitatható pontja szokott lenni, a cikke hivatkozik a nürnbergi perek kétes vonásaira is, de arra is, hogy e jogi procedúrának mégiscsak része van abban, hogy a németek nem kerülhették meg a múlttól való gondolkodást. A Maga cikéből ismertem meg egy, az itteni közhangulat rovására írható epizódot: egy lengyelországi per alkalmával Adam Humer, aki sztálinista korszakában brutálisan megkínzott embereket, a tárgyaláson ráförmedhetett a tanúra, egykori áldozatára: „pofa be, vén boszorkány”. Bizony, mi itt errefelé meglehetősen jól tudjuk: „több helyen a kommunista pártok számára lehetővé tették (néha hatalmas) vagyonuk visszaszerzését... Egyetlen más párt sem mérheti össze velük saját anyagi erejét – hiszen Kelet-Európában nem működtek más pártok 1989 előtt. Részben ennek következtében Lengyelországban, Magyarországon, Bulgáriában, Litvániában és Oroszországban a korábbi kommunista pártok újraélednek; több országban lassan ők kezdik uralni a politikai életet.” Ha ezt olvasom egy amerikai szerzőtől, persze hogy csodálkozom, hiszen éppen úgynevezett mérvadó amerikai körökre való hivatkozással szorítottak minket sarokba, amikor a fent leírt tények miatt háborogtunk. Pontosan azokba a véleményekbe ütköztünk, amelyekkel Maga is vitába száll. Tina Rosenberg Pulitzer-díjas műve valószínűleg csakugyan iskolapéldája lehet ennek az amerikai baloldali liberális szemléletmódnak, amely folyton antikommunista „boszorkányüldözés”-től tartott meg a háború előtti kísértetek feléledésétől. Mi is úgy tapasztaltuk (mi = rendszerváltó értelmiségiek), hogy „A modern Kelet-Európa problémája azonban nem a harmincas évek, hanem a kommunizmus öröksége, legyen az korrupció, szegénység, környezetszennyezés, rossz egészségügyi helyzet vagy megrendült értékek. A demokráciára és a kapitalizmusra leselkedő igazi veszélyek Lengyelországban

és Oroszországban egyaránt a kommunista eszményekben, a kommunista gazdasági örökségben s maguknak az egykori kommunistáknak a korrupst magatartásában keresendők, nem pedig valamiféle felmelegített fasizmusban. Minden alkalommal, amikor egy új kormányzat zátonyra futott az egykori kommunista táborban – Szerbiában a leglátványosabban, de Szlovákiában is –, ennek alapvető oka nem valamilyen újnacionalista csoport tevékenységében, hanem az új ruhát viselő régi kommunistákban rejlett.”

S végül hadd emeljem ki még gondolatmenetének számomra legfontosabb konklúzióját: „az átvilágítás elmaradása és a múlt hivatalos elítélésének hiánya miatt sérül a civil társadalom, s nyilvános hitelüket veszítik például az ‘igazságosság’ és a ‘közérkölcst’ fogalmai. (...) Emberek milliói számára a múlt elítélésének elmaradása azt igazolja, hogy nem érdemes tisztességesnek lenni.”

Megkönnyebbülés volt olvasnom ezeket. Megkönnyebbülés a rosszkedvű gyanútól, amely szerint tökéletesen magánérdekű keservnek szenteltem elmúlt éveimet, és csak dohogó, leselejtezett öregemberek problémáznak azon, hogy az egykori elit (rabtartóink, kápóink, a totalitárius rendszer cinikus haszonélvezői) korlátozás nélkül nyereszkednek saját „bukásukon”: az úgynevezett rendszerváltozáson. Csekély vigasz, de vigasz, hogy még nagy távolságból is kitetszik annak, aki nem fél meglátni: az igazságérzet rámenős elfojtásával valójában nem is a mi lelkünk szenvedte el a nagyobb sérelmet, hanem az embe riesség világrendje. Kedves Applebaum asszony, a köszönettel akár be is fejezhetném e levelet, de épp ellenkezőleg, most támadt kedvem folytatni, amikor egy értő fület feltételezve mondhatom el, mi történt velünk, rendszerváltó értelmiségiekkel 1989 óta. Legalábbis egy variációját a történéseknek.

Ahogy mondtam: *becsületből* szinte mindenki utálta a *rendszert*, mi magyarok, a „legvidámabb barakkban”:

a Kádár-rendszert. Nemritkán még a helyi párttitkár is – legalább a metakommunikáció szintjén – iparkodott valamelyes cinkosságot jelezni ebben. Meglehetősen feszélyező volt e látszólagos ellenállás-nélküliség a rendszer részéről, mert hisz akkor mi is a rendszer, aminek mi olyanynira az ellenzéke vagyunk, másfelől meg azért teljesen nyilvánvaló volt, hogy a rendszer plazmája, akár egy sci-fi horrorban a láthatatlan űrlények, betölti a teljes életetünket. Ennek az alapérületnek a megtámogatására ott volt a politikai ügyosztály meg a munkásőrség, ideiglenesen kussban. Meg az ideiglenes oroszok. Egészen 1988-ig úgy tűnt, hogy action gratuite az egész ellenzéki életvitel, csupán etikai jelentősége van – mindazonáltal jó néhányan nem tekintették ettől kevésbé fontosnak, hisz számunkra az egyetlen lehetséges magatartás volt. Mintha egy pelágiai erkölcsstanban hittünk volna: az embert csak azért a tettért terheli felelősség, amelyhez akaratával hozzájárul. Persze az akaratlagos hozzájárulás megvonásán túl azért találtunk cselekvőbb, nyilvánvalóbb formákat is – ki-ki lehetősége és bátorsága szerint – az ellenállásra, ahogy akkor mondták illő (és óvatos) szemérmességgel: *a másképp gondolkozásra*. Az úgynevezett demokratikus ellenzék tevékenységének „intézményeit” és epizódjait jócskán számon is tartja a rendszerváltozás utáni köztudat, az úgynevezett népi ellenzék akcióit szinte egyáltalán nem, vagy csak gúnyosan, afféle poros „régí érdekem” gyűjtőfogalomba utalva, s ez így igazságtalan. Ellenzéki szerveződések tehát voltak, bár sem a Beszélő, sem a Bethlen Alapítvány (ha egyszer netán mégis eljutna Magához a levelem, kedves Ann asszony, ígérem, megjegyzetelem, hogy mik ezek, azonban a jelenlegi, elküldetlen formájában nem szükséges), de a sok egyéni vagy csoportos, titkos vagy demonstratív ellenzéki tett egy pontba összegződő ereje sem dönthette volna meg a Szovjetuniót. Így hát nagyon is jól tudtuk 1988-ban, hogy amikor megalakít-

juk nyilvános ellenzéki szervezeteinket majd pártjainkat, nem mi csináljuk a történelmet, hanem a történelem „csinálta meg” a szovjet birodalom válságát, Máltát, a szovjet befolyási övezet feladását, a térség belső átszervezésének szükségességét, amiben ránk is kiosztott néhány feladatot.

De mit is mondok! Hiába volt ez már akkor is orbitális közhely, azért nem mindenki volt képes saját jelentőségének szerény voltát észre- és tudomásul venni, aki előtt hirtelen megnyílt a politikai tér, a tévé- és rádióstúdiók. Vagy akár csak szűkebb környezetében fontoskodhatott egy kevéssé. Vagy aki hirtelen megkapta a sorstól a nem remélt elégtételt sok évtizedes megnyomorítottságáért: a szörny szeme láttára kiszenvedett. Az vesse rájuk az első követ, akit soha nem kapott el a kollektív rítusok eufóriája, nem ugrott be első szóra a „történelmi idők tanúja” szerepébe. Ami engem illet, lelkesültség ide vagy oda: kezdettől átéreztem, hogy pusztán statiszták vagyunk egy nagy, világméretű misztériumjátékban – azonban mégis színpadra kell lépünk, mert statisztéria nélkül nem adható elő a rendszer változása. Az egyik „rendszerelváltó” mozgalom aktivistájaként négy órára csökkentettem alvásra szánt időmet, hogy munkám mellett röplapokat, meghívókat fogalmazzak és sokszorosítsak – négy példányonként, egy apró táskairógenpen –, ábécérendbe szedjem a szaporodó kerületi tagságot, furcsa vegyülékével a szkepszisnek és a meghatottságnak. Hallgattam a magunk pénzén bérelt termekben, szűk időre szabott összejöveleteinken a sok évtizedes hallgatás után először megszólaló, szívbeli ellenállókat, a Rendszer áldozatait, s a megrendült együttérzést megülte a soron lévő, okvetlenül szükséges szervezeti elvégzendők ideges sürgetése: szavaztatni kellett, szavazatszámoló bizottságot kellett kiállítani, küldötteket és tisztségviselőket választani, működési szabályzatot összefabrikálni stb., miközben nyilvánvaló volt ezeknek a „fontos” gyakorlati feladatoknak az

önképzőköri jellege, hiszen az igazi történések helyszíne az Ellenzéki Kerekasztal volt. S ha én így, kvázi *felülről*, a gyakorlati szint „magasából” néztem a politikai identitásukat először megvalló, igaz demokratákra, a magamfajta nyüzsgő értelmiségiekre ugyan mekkora „magasból” tekinthettek azok, akik beütemezték a berlini fal leomlását, akik fű alatt jogi keretet teremtettek a pártállami elit meggazdagodásához, a politikai hatalom gazdasági hatalommá való konvertálásához, valamint azok, akik a nyugati üzleti és politikai szférában partnereik voltak az előkészületekben – ha figyelmet fordítottak ránk egyáltalán.

És mégis statisztának, jó baleknek kellett lenni, hogy végbemehessen, aminek, úgy látszik, végbe lehetett mennie.

Nem sok dologra lehetek büszke ebből az időből, de az illúziótlanságomra kissé büszke vagyok. Pedig igazságon viszonylagos illúziótlanság volt. Csupán elvileg tudtam számon tartani a történések valós arányait, átérezni nem voltam képes, és nem számolhattam igazán magukkal a következményekkel sem. Más dolog elvontan, merő logikával végiggondolni, hogy a pártállami gazdasági elit jelentős hányada már legális üzleti kapcsolatban áll a nyugati világgal, tehát hogy ők már egymás *partnerei*, s más dolog azzal szembesülni az ország jogi és szellemi birtokbavételének a pillanatában, hogy *a nyugati típusú demokrácia*, amire mi velük, gólem-pártjukkal szembefordulva esküdtünk egy életen át (ki 1956, ki 1968 óta, nem is szólva az idősebb „reakcióso”-ról, akiket emiatt ért meghurcoltatás a rendszer korábbi évtizedeiben), azzal kezdi nálunk működését, hogy a magántulajdon szentségének elvén alapulván éppen a káderek magántulajdonná átminősült zsákmányát veszi védelmébe. (Tudniillik máshonnan eredő vagyon meglehetősen kevés volt, hacsak a háztájit, a dácsát és Trabantot nem tekintem annak.) És más előre számítani rá, megint más naponta tanúja lenni az

igazságtétel, az elszámoltatás száналmasan eredménytelen kísérleteinek, amelyek nemhogy kielégítenék, inkább bőszítik és megszegyenítik az egykori áldozatokat. Az elméleti helyzetfelmérés és elemzés tárgyilagossága bizony könnyen odalesz, ha az embernek át kell élni, hogy mind e kényszerű kudarc annak a pártnak a kormányzása alatt történik, amelynek erkölcsi bázisához ő maga is hozzájárult; azaz az ő erkölcsi hitele, az ő sorsszerűen vállalt eszményei devalválódnak egykori elvbarátai kezén, és velük együtt gyűlöletessé válnak a kiábrándulást és az egzisztenciális szorongást kizárólag és szinte rituálisan erre az első kormányra terhelő népben.

Holott tíz év elteltével már nyugodtan megállapíthatjuk: olyannyira determinált volt az út, amit a magyar gazdaságnak és közigazgatásnak az európai kompatibilitásáért meg kellett tennie, hogy minden kormány, programjától, úgynevezett ideológiájától, szavazóinak elvárásától függetlenül, azzal sokszor élesen szembefordulva, nagyjából ugyanazt kellett, hogy tegye. Az Antall-kormányt azért tették ki szüntelen támadásnak, azért zsarolták folyamatosan, mert a pénzvilág és az MSZP-klientúra nem bízott a status quohoz való lojalitásában, ezek következtében aztán zsákutcákba szorult, és nem lehetett kellően hatékony sem a kényszerű, sem a vállalt szolgálatban. A Horn-kormány viszont a fent nevezett köröktől a kelleténél nagyobb támogatást kapott, s így a hatalomkoncentráció miatt Magyarország nem a nyugat-európai, hanem a dél-amerikai típusú átalakulás útjára került – tehát különbség mindenesetre volt köztük. (Hogy az Orbán-kormány milyen akcentussal teszi az „ugyanazt”, annak summázása még korai volna.) Nyilván különbözött volna valamelyest az elmúlt tíz év a megtörténttől, ha az első választásokon a szocialisták nem esnek ki a kormányzati hatalomból, ha már akkor kialakul a csak 1994-ben létrejövő felállás, amely szerint a rendszerváltó ellenzéki

pártok valamelyikével legitimáltják magukat mint korszerű (szociál)demokratákat befelé és kifelé egyaránt, de a kontinuitás a politikai hatalmi szférában is (ahogy a gazdaságban és a médiában) megmarad. (Sokan voltak, akik erre a változatra számítottak az első választások előtt.) Az adottól jelentősen eltért volna az a történelmi változat is, amelyet a két nagy „rendszerváltó” párt sokak – jelentős részben külföldiek – által szorgalmazott nagykoalíciója eredményezett volna az első kormányalakításkor, és az is, ha 1998-ban is győznek a szocialisták. Azonban e változatokban sem lett volna több esély (sőt, inkább kevesebb lett volna) a kommunista rendszer bűneinek teljes körű feltárására, konzekvens elítélésére, amely csakis a bűnösök elítélésével és a haszonélvezők elszámoltatásával lehet tényleges, továbbá az áldozataiknak való erkölcsi és anyagi igazságszolgáltatással. Magyarországon csak polgárháború árán történhetett volna ez meg, hiszen a szocialista piacgazdaság által kitermelt elitet nemcsak hogy nem lehetett volna kihagyni a rendszerváltozásból, hanem egyenesen az ő érdeke volt legközvetlenebbül a gazdasági szerkezet átalakítása. De mindannyiunk szerencséjére a másféle, a radikális történelmi útnak nem volt realitása, hiszen a polgárháborún valószínűleg még többet veszítettünk volna, mint így, mert akkor talán még az igazunkat is elveszítettük volna.

Végül is ez a lényeg a Maga folyamatrajza szempontjából, Ann asszony: a kommunizmus történelmi és egyetemes elítélése nemcsak azon feneklik meg, hogy a nyugati értelmiség jelentős része a marxizmus emlőin nőtt fel, és körömszakadtáig védelmezi illúzióit avagy érdekeit, hanem azon is, hogy a nyugati (globalizált) gazdasági szféra nem tűrné keleti üzletfelei politikai kikezdését, semmi oka felborítani a sakktáblát – hiszen nyeresre áll. Megfontolandó, hogy ott, ahol mégiscsak történtek lépések a múlt bűneinek feltárására és a következmények viselé-

sére (Maga az NDK-beli, a cseh, a lengyel gyakorlatot említette fel példaként), az ortodox szocialista gazdasági elvek az utolsó pillanatig megakadályozták a pártállami elitnek prekapitalista elitté való átalakulását, míg ez a folyamat Magyarországon már a nyolcvanas évek elején megindult. Náluk nem volt előprivatizációs törvény, nem volt hallgatólagos gyakorlat, hogy titkos külföldi bankszámlája legyen egy-egy gazdasági középvezetőnek, nem voltak jelentős nyugati befektetések közös vállalatokba stb. Amily mértékben Magyarország előreszaladt a kapitalizálódásban a blokk többi országához viszonyítva, annyival csökkent az esélye az erkölcsi katarziszra.

Mi ezt a kilencvenes évek legelején tulajdonképpen tudomásul vettük.

Eleve mérsékelt és józan volt a közhangulat. Még legvérmesebb vágyaink is csupán szimbolikus ítéletekre irányultak bizonyítható erőszakos cselekedetek esetén, avagy a pártállami szolgálattal kiérdemelt kiemelt nyugdíjak csökkentését szorgalmaztuk, a méltányosság jegyében, e „szolgálattévők” áldozatainak nyomorult életszínvonalával összevetve az övékét. Beláttuk, hogy a már magánkézben lévő vagyon visszaállamosítása jogállamban megoldhatatlan, bármily nyilvánvaló legyen is, hogy politikai visszaélés folytán jutott tulajdonosa birtokába, de igenis elvártuk, hogy felfüggeszék egy időre a Németh-kormány hírhedt előprivatizációs törvényének hatályát, mert úgy talán lélegezethez és némi lehetőséghez juthatott volna a nem brancsbéli (kis)tőke is. Efféle korántsem vérgőzös, sőt nagyon is szerény retorziókkal szeretünk volna kinyilvánítani, hogy ami volt, rossz volt. Talán annak az elismerését is óhajtottuk, hogy bár kiszolgáltatottak voltunk e rossznak, mégis éppen megmentettünk valamennyit magunkból, s ez se csekélység. Sem bosszúra, sem előjogokra nem pályáztunk, sőt, inkább feszengve fogadtuk a körülöttünk élő párttagok és volt párttagok fé-

lelmének jeleit, akik saját egykori hatalomgyakorlásuk emlékei alapján kemény intézkedésekre számítottak. Józanok és nagylelkűek voltunk, annál nehezebb volt lenyelni, hogy az erkölcsi igazságszolgáltatásnak még ez a szerény igénye se teljesíthető.

Nehéz volt lenyelni, hogy pártközponti mandátummal kinevezett igazgatók egyszer csak a fejünkhöz vágják (mert esetleg helytelenítettük megszokottan önkényes, de újféle módon szélhámos húzásait), hogy nem vagyunk képesek beilleszkedni a piaci viszonyok közé, nem vagyunk eurokonformok, régi, pártállami reflexek rabjai maradtunk. Nehéz volt lenyelni, ha egy KISZ-pénzen alapított, újdonszerű magáncég KISZ-központból kikerült tulajdonosa az egészséges üzleti gondolkodás hiányában marasztalt el bennünket, egy pénztelenségtől fuldokló, (még) állami tulajdonú vállalat éppen állásukat vesztő alkalmazottait.

Mert hiszen az erkölcsi kisemmizés olyan körülmények között ért bennünket, amikor az értelmiség nagy részének addigi munkavégzése fölöslegessé vált, s ez nemcsak a humánszférában történt meg, hanem valamilyen mértékben minden értelmiségi szakmában. A gazdasági szerkezet átalakítása során persze sok gyárat, intézményt indokoltan, az ésszerűség jegyében zártak be, kényszerítették munkahelycsökkentésre, de hát ki várhatná el, hogy ez a körülmény vigaszt adjon a friss munkanélkülinek? Vagy abban találjon vigaszt, hogy a tudása, amiről a diplomája tanúskodik, időközben amúgy is elavult? Hogy elavultak az eszközök is, amelyekkel bányáit tud? A legkeservesebb órákat talán épp az okozta e talajvesztett értelmiségi rétegnek, hogy a diadalmas, gyakorlatias menedzseri megítélés szerint a leselejteződése pillanatnyilag még akár igazságosnak is minősülhetett, holott hogyan védhette volna ki egyénilag munkahelye, szakmája technológiai vagy módszerbeli igénytelenségét vagy lepusztulását?! S bizonyára képes

lett volna ő is folyamatosan megújulni, ha erre bármiféle alkalma van – de hát a pangás évtizedében mi más lehetett volna, mint alulfoglalkoztatott munkaerő?! Most tudomásul kellett vennie, hogy nulláról kezd, mert szakmája vagy megszűnt, vagy ha nem, előzőnlík a friss diplomás fiatalok. „Ti akartátok, nem?” – kérdezték tőlünk kajánul a nyugdíj vagy a biztos elvtársi protekció védelme alatt kádárista elendrukkereink. „Ti akartátok a hatalmat, aztán itt szerencsétlenkedtek vele. Amatőrök!” – mondták gyűlölettel, akik tényleg kipottyantak belőle. S mi, *hatalomban lévő*, hamarosan vagy máris munka nélküli értelmiségiek csak azt gondolhattuk, hogy igen, mi akartuk, s újra akarnánk, ha úgy fordulna, csak esetleg előbb kezdenénk a felkészülést rá.

A kilencvenes évek elejének pánikhangulatára rációfalva végül is a vártnál általában jobban alakultak az értelmiségi sorsok. Igaz, szociológiai tény e középosztályi réteg elszegényedése, ami különösen a döbbenetes mértékű meggazdagodások és karrierök kontrasztjában ítéltető megjelentőségének megfelelően, mégis többségüknek sikerült megkapaszkodni vagy legalábbis képességei színvonalán elhelyezkedni, elsajátítani az új munkastílusokat, beletanulni az új eszközök használatába, vagyis megúszeni azt, hogy ismét érvényesüljön a nagy törvény, miszerint a forradalom felfalja gyermekeit. (Mert hiszen ha az erre utaló tendenciát nézzük, be kell látnunk, hogy még ez a „bársonyos forradalom” is forradalom volt, elvégre jó néhányat valóban felfalt lelkéből lelkedzett fiai közül – azaz inkább akiknek lelkéből ő lelkedzett annak idején.) Nem, végül is nem az értelmiség lett a rendszerváltozás nagy vesztese, de ha nem is *nagy* vesztes, a humán értelmiség bizony sokat veszített.

Veszített azáltal is, hogy a radikális pragmatizmus (vagyis az önelégült bunkóság) szelleme szállta meg az országot. Itt csak gyárnak vagy banknak lehet filozófiája, illik is, hogy legyen, de filozófia, csak úgy, magában, minek?! (Sajátos szerepcsere, hogy most viszont a művészetnek és

tudománynak vannak állandósult „pénzügyei”, gazdálkodási stratégiája, szóval kerek a világ.) Roppant sokat veszített a presztízséből a művészet, a tudomány, ez alapvető oka elszegényedésünknek is. Ám az efféle veszteség, hogy úgy mondjam, benne van a pakliban, amikor valaki e pályák valamelyikére szánja el magát, és szakmai öntudattal szokás elviselni a vele járó szűkölködést. Van egy veszteségünk azonban, amiről nem szokott szó esni, mert rejtett, és látszólag nincs egzisztenciális tétje, és voltaképpen ennek megnevezése végett írom ezt a levelet.

A személyes múltunkról van szó. Azt, hogy maga a Múlt, vagyis a történelmi emlékezet mindenkor a jelen érdekei szerint alakul, megszoktuk már. Különösen itt, Kelet-Európában, ahol nem is ilyen vagy olyan interpretáció kérdése, hogy mit gondolunk felőle (Franciaországban például attól még nemzeti ünnep július 14-e, hogy egy újabb, divatos történelmi iskola kárhóztatni kezdte a Nagy Francia Forradalmat), hanem kőkemény hittétel volt, hogy mit ismerhetünk el egyáltalán történésnek. (Erről szolt egy viccünk: „Csak a jövő biztos!”) No meg az se először fordul elő, hogy nagy történelmi változás – háború, forradalom, dinasztiaaváltás – után a személyes élet tényei is átminősülnek: titkolni való bűnné válik, amiért előzőleg kitüntetés járt, korábbi rang, érdem elévül stb. Csakhogy eddig a győztesek szabták meg az új értékrendet. Most meg nem. Biztos vagyok benne, hogy nagyon nehéz lehetett elviselni 1945 után a második világháborúban vesztes magyar hadsereg katonájának, hogy sok szenvedéséért, áldozatáért, gyógyulhatatlan emlékeiért nemhogy hála és vigasz nem jár, hanem átokkal sújtják, s még jó, ha csak elfelejtkeznek róla, s nem ítélik kényszermunkára múltja miatt. Azonban ezt a hatalmi logika szabta meg a szovjet hadsereg által megszállt országban, s a megőrzött emlékezet az ellenállás fészkévé vált, tartást adott. Mi viszont a *győztes* oldalon éltük át a rendszerváltozást, ezért váratlan és irracionális fordulat-

ként ért bennünket, hogy a „győzelmünk” pillanatában mindaz levegővé foszlik, amivel mi hitünk és szándékunk szerint e győzelemhez hozzájárultunk. Vagyis éppen az az erkölcsi arculat, erkölcsi vállalkozás, amelyet levelem elején az ellenzékiiség legáltalánosabb formájaként jellemeztem, tökéletesen súlytalanná vált.

Az első találkozásom e drámával már 1990 elején megtörtént. Nemes Nagy Ágnessel beszélgettem (e nevet is, ha netán úgy fordul, megjegyzetelem majd a Maga számára), akinek éppen akkor jelent meg esszéi gyűjteményes kötete, s a könyvről egy tisztelgő recenzió. Keseregve elégedetlenkedett bírálója munkájával, és amikor meggyőzni iparkodtam, hogy a kritikus, aki tulajdonképpen az övétől eltérő ízlésvilágot képviselt, ezúttal saját árnyékát átlépve, rendkívül méltánylóan beszél a gyűjteményről, N. N. Á. azt mondta: „De csak arról írt, akkurátusan, pontról pontra, ami benne van a szövegben. Az fel se merül benne, hogy én mi mindenről nem írtam, mert nem voltam hajlandó írni, pedig nagyon elvárták volna, és nagyon rossz néven vették, hogy én azok helyett írtam Rilkeről, például. Az pedig már végképp eszébe se jut, hogy mennyi mindent meg egyáltalán nem írhattam meg.” – Éles fénnel világított bele ez a beszélgetés az igazságba. Igen, ettől kezdve csak anynyi lesz belőlünk, amennyit meghagyott az előző rendszer. Feketén-fehéren, grammra kimérve csak az elkészült munkáink lesznek felvéve a leltárba, és ami a sorok között és a hallgatásban volt, örökre elveszett, letörlődött, ahogy visszavonhatatlanul eltűnik a szöveg a monitorról, ha rossz billentyűt nyom meg az ember. Hirtelen szembe-sültem azzal, hogy a reménytelenség igenis bűnbe vitt bennünket: nem tettünk meg mindent, amit megtehettünk volna, nem írtuk meg az íróasztalainknak a legigazabb műveinket, s most csak manőverezéseink félszívű eredményeivel, töredékeinkkel állunk itt, mint életműveinkkel. (Persze egyes nagyjaink esetében ez se kevés, például N. N. Á. ese-

tében sem, de lám, mégis nagyobbak látta a mű elmaradt, hiányzó részét.)

Aztán érvényüket veszítették barátságaink. Más-más utakra tértünk, és a politikai belharcok miatt nemcsak a szolidaritás veszett el, a kölcsönösen vállalt kezesség az identitásunkért, a becsületünkért, a megtörtétekért, hanem egyenesen gyűlöletbe fordult és e tűzben nyomtalanul elemésztdött a barátság. Nem maradtak tanúink sem arra, hogy kik voltunk – ami mindig azt is jelenti, hogy kik vagyunk.

A válás a pszichológusok – és tapasztalataink – szerint a legnagyobb traumák közé tartozik. Az ember életének az a szakasza, azok az évek, évtizedek, amelyek alatt az övé a társa életébe szövődött, úgyszólván kihal belőle. Ökológiai katasztrófa. A felszínen úsznak az emlékek tetemei. Minden élettény a bizalomhoz és a felelősséghez kötődött, s amikor ezek megsemmisültek, magukkal rántották valamennyit. Mintha fehér folt keletkezne az életrajzban azoknak az éveknek és évtizedeknek a helyén. Ehhez a traumához hasonló, ami társadalmi lényünket érte, azzal a különbséggel, hogy ez esetben nem a bizalom és a felelősség (a szeretet) vált semmivé, hanem éppen a hiányukhoz redukált érzelmi készlet.

Másféle hasonlattal is elmondhatom. Erkölcsi lények számára az élettörténetük afféle erkölcsi tanúsítvány. A mi számunkra nagy értéke volt egy-egy döntésünknek, persze hogy értéke volt, hiszen az esetek többségében meg kellett fizetnünk érte: nagyon is kézzelfogható fizetségekről való lemondással. Talán forintban is kiszámítható volna, hogy ki-ki mennyit veszített egy-egy kiállásán, vagy akár azon, hogy nem lépett be a pártba. Ezt a „forintértéket” írtuk jóvá magunkban azon a folyószámlán, amit a lelkiismeretünkben vezettünk. Természetesen azoknál, akiknek a szakmai minősége nincs közvetlen kapcsolatban a politikai erkölcsükkel, orvosok, mérnökök, természettudósok esetében

ennek nem volt feltétlenül jelentősége, de az irodalom, a művészet, a humán tudományágak művelőinek politikai erkölcsé meghatározó komponense munkásságuknak. Hozzá tartozik. Nem mindegy tehát, ha az évtizedek során felgyűlt *erkölcsi bankbetétjük* egyik pillanatról a másikra elér-téktelenedik.

Mindeddig a „volt-fogyatkozás”-nak csak a folyamat természetéből adódó, spontán mértékéről és formáiról beszéltem. De levelem kontextusából nyilvánvaló, hogy e spontán mértéket jóval megnövelte az a körülmény, hogy a rendszerváltozás valódi nyertesei a „vesztek” lettek, és nagyon nagy befolyással voltak az új értékrendre. Mi sem természetesebb, mint hogy eliminálták múltjukat, s hallani se akartak a miénkről, hiszen az kínos tényekre emlékeztetett volna. No persze, a múlton való kérdődzés joggal vált ki ellenszenvet. Még inkább az állítólagos érdemekkel való vigéckedés. De hát én *erkölcsi lényekről* beszélek, magunkról, akik nagyon is rendjén valónak találtuk, hogy a múlt lezárult, és tudatosan kontrolláltuk beidegződéseinket, mert rémülten vettük észre, hogy mennyire belénk ivódott ama Kádár-korszak, hiába voltunk „másként gondolkodók”. Mert ez a továbblépés következett a múltunkból, amit azonban továbbra is válalhatónak ítéltünk, bár már tudtuk, hogy nem annak alapján állítják ki az útlevelet Európába. Az első jel, hogy emlékeink terhére vannak új világunk és világképünk megszervezőinek (elsősorban a pártállami idők óta helyén maradt média-garnitúrának), az volt, hogy alattomban ellenszenvet keltettek a rendszer sérültjeivel, leginkább az ötvenhatos veteránokkal szemben. Roncsokat mutattak be, a legesendőbb pillanataikban – és én tehetetlenül dühöngtem: „No nézd, a hóhér teszi szóvá, hogy az a szerencsétlen kripli a kivégzés során elhalálozott!” Aztán bekövetkezett a kormányalakításból kiszorult *másik* „rendszerváltó” párt szövetsége a kommunista utódpárt-

tal: a Demokratikus Charta megalakulása, amely végképpen eldöntötte, hogy az új érdekszövetség sokkal fontosabb a közös morális tőkénknél. (Csak azt találtam ízléstelennek, hogy mialatt kézen fogva együtt tüntettek az egykori állampárt tényezőivel, a televízió a Fekete Doboz kultikus dokumentumfelvételeit vetítette iménti ellenzéki hőstetteikről – immár homályban hagyva, hogy ki is volt akkor az ellenség.)

Részletkérdés? Az, de a múltvesztés ezekben a részletekben ment végbe. Szóra se érdemes, apró torzításokban a történelmi publicisztikában és monográfiákban, előítéletek felkeltésében bizonyos fogalmak iránt, amely a közvéleményt elbizonytalanította és irritálta – az emberek figyelmét amúgy is lekötötte egzisztenciájuk számos új keletű gondja, türelmetlenül elfordultak a számukra követhetetlen szócséplésektől és általában a politikától. Most ez az ingerültség övezi közelmúltunk kérdéskörét. S noha az új generáció még nem oly elcsigázott, mint kortársaink, ők is elhárítanak maguktól minden ezzel kapcsolatos vitát. Azt hiszik, és sajnos a most végre hatalomba és pozícióba került fiatalok is azt hiszik, hogy semmi közük ehhez a múlthoz, rájuk az nem tartozik, hogy mi miatt ágálnak egymás ellen a felmenőik, s úgy gondolják, hogy ez a mélyben lappangó feszültség csak hiúságok és poros sérelmek csatája, semmi komoly tétje nincs. „Le kell zárni végre a múltat” – mondják ők is, önzőn és naivan és rövidlátón, s ha gondolnak rá, se zavarja őket nagy ártatlanságukban, amelyre módfelett büszkék, hogy a mondat összecseng az *Internacionálénak* a múlt végérvényes eltörlésére felszólító sorával.

Pedig van tétje a válságnak a számukra is. Még nem tudják, hogy a siker, az eredményesség, a funkcionalitás ideálkörében éppúgy a szabadságát játssza el az ember, mint ahogy megfosztja tőle minden totalitárius rendszer. Amit mi a lezárni parancsolt múltunkból hozunk, az a sze-

mélyes lét igénye. A reflexszerű ellenállás minden ideológiai kényszernek és minden jámbornak látszó, de alattomos divatnak. Készség a kockázatvállalásra: hogy nem csinálunk nagy ügyet abból, ha fizetnünk kell a választásunkért, de nagyon megszenvedjük a tévedéseinket. A szabad és felelős ember modelljét lehet tehát megsejteni gyarló múltunkból, amit épp ezért kár lenne – és hasz-talan is – betiltani.

Kedves Ann Applebaum! Köszönöm Magának, hogy cikkével felébresztette bennem a reményét a valahai meghallgattatásnak, hiszen ha olyan emberek is vannak a világon, akik úgy gondolkodnak, mint Ön, akkor az elvi lehetőség nem kizárható. Barátsággal üdvözlöm.

ÁCS MARGIT

H: Melleo Françoise
Történelmi áttekintés

(44) 93

Gün

A CSÜGGEDÉS IDEJE*

J Tocqueville és Proudhon a forradalom után

Franciaországban az 1848-as forradalomnak mostoha sorsa volt. A nemzet emlékezetében a negyvennyolcasok úgy maradtak meg, mint rokonszenves, de kissé korlátozott szakállas baloldaliak, akik az 1789-es nagy forradalom tragikomikus paródiáját adták elő, hogy azután egy kisstílusú diktátor űzze el őket a hatalomból. A Gambettához közel álló Spuller 1893-ban úgy vélte: „Az 1848-as férfiak örökségének legértékesebb része hibák és tévedések sorozata.”¹ Thibaudet pedig a két világháború között olyan nemzedéknek látta az 1848-asokat, amelyek csődbe jutott, és a Második Császárságot kapta csődbiztosnak. Ez a szigorú ítélet már a forradalmároknak is megfogalmazódott, hiszen 1848 áprilisától-májusától sejtették bukásukat. Így az 1848-as forradalom mintegy újra megtette – futva – azt az utat, amelyet a Nagy Francia Forradalom járt végig a forradalmi önkívulettől az illúziók elvesztéséig és az önkéntes szolgálai alávetettségig Napóleon alatt. Felvetődik a kérdés: szükségszerű-e, hogy a forradalmakat csüggedés követi? 1994 márciusában, amikor legutóbb Budapesten jártam, az emberek még a kommunizmus bukása fölötti mámoros örömben éltek, amely megnyitotta az utat Európa újraegyesítése előtt, és a helyzetet 1789-hez vagy 1848-hoz hasonlították. Tanácskozásunk témája – „Forradalom után” – ennél borúsabb hangulatra enged ma következ-

* A *forradalom után* című nemzetközi konferencián (Petőfi Irodalmi Múzeum) 1999. november 5-6-án elhangzott előadás szerkesztett változata.

tetni. Nincs szándékomban tovább folytatni a szerintem kevésbé helytálló párhuzamot az 1848–1851-es reakció és a kommunizmustól megszabadult nemzetek sorsa között, ez utóbbiak esetében nem szabad, hogy a néhol érzékelhető csalódottság elfeledtesse a szabadság eredményeit. Az 1848-as évekre szorítkozva azt szeretném bemutatni, milyen filozofikus erények bontakozhatnak ki egy forradalom holttetemén. Ugyanis az 1848-as forradalom, amelyben a demokratikus kormányzatok létrehozásának kísérlete drámaian elbukott Európában, egyúttal olyan esemény is volt, amely elősegítette a tekintélyelvvel szembeálló politikai kultúra létrejöttét. Ennek az 1848-ban megfogalmazott emancipációs reménynek a mélyen ható nyomait szeretném megvilágítani két gondolkodó, Tocqueville és Proudhon műveiben, akiket ugyan pártvonzalmaik 1848-ban szembeállítottak egymással, de abban azonosak, hogy nem voltak hajlandók alávetni magukat egy elnyomó államnak. Mindketten 1848 után érték el dicsőségük tetőpontját, és hosszan tartó elfeledettség után rendszeresen felbukkannak a politikai vitákban. Ugyanis közös volt bennük, hogy bár eltérő választ adva, de mindketten felvetettek egy kérdést, amit a marxizmus hosszú időn át elsikkasztott. A forradalom bukása alkalmat nyújtott nekik a szabadságról való elmélkedésre, és ennek során mindenképpen jobban felismerték, milyen nehéz a szabadság és egyenlőség összeegyeztetése.

A haladás ábrándjainak szertefoszlása: amikor az irodalom láthatára besötétül

Az 1848 utáni időszakot Franciaországban a csüggedés jellemezte. Persze nem a konzervatívok számára, akiknek mit sem kellett változtatni történetfilozófiájukon, hiszen mindig is elítélték a demokráciát. A reakció sikerei

Európában így nem kedvetlenítették el őket, és a császárság tekintélyuralmi rendszerét még mindig megbízhatóbbnak vélték, mint a köztársaságot. A bonapartisták a század első fele haladáspárti optimizmusának hagyományát folytatták. A forradalom örököseiként a történelmet állandó előrehaladásnak tekintik egy ideális rendszer felé, amely szerintük a császársággal azonos. A köztársaságot annak idején örömmel üdvözlő republikánusok és liberálisok számára viszont eljött az óra, hogy leltárba vegyék elpusztult reményeiket. Így aztán 1848 csődje fordulatot hozott az irodalmi műfajok történetében is: óriási számban jelennek meg a satirikus vagy önmarcangoló írások. Erdemes lenne tanulmányozni a gúnynak és az iróniának eme betörését a szépprózába. Jó példa rá Flaubert műve, az *Érzelmek iskolája*. Flaubert tizenöt év távlatából ábrázolja a világ kijózanodását, és mindenfajta messianisztikus hit csődjét. Nem a történelem előrehaladását mutatja meg, hanem annak állandó visszatérését önmagához. A regény a hős víziójával kezdődik, aki kalandra indul egy folyón, és mint tudjuk, a 19. század embere számára ez a bőven áradó folyó a haladás legfőbb metaforája. Az elbeszélés végén a hős erejétől és reményeitől megfosztottan tér vissza ifjúkora színhelyére. Ugyanezt a csalódottságot, a történelemnek ezt az ismétlődését, ezt a satirikus hangot találjuk meg az emlékiratokban és a történelmi munkákban is. Tocqueville műve, az 1850–1851-ben írt *Emlékezések* olyan emberre vall, aki tudja, hogy elvesztette a csatát. Egyik szülőatyja volt annak az 1848-as köztársasági alkotmánynak, amely lehetővé tette, hogy a köztársaság élére egy császári rangra törő személyt válasszanak. 1849-ben mint külügyminiszternek ugyan módjában állt svájci, német vagy magyar menekülteket, így Kossuthot is megmen-teni, de egy pillanatra sem sikerült megakadályoznia az autokrata hatalmak győzelmes előretörését. Az *Emlékezé-*

sek így a történelem ironikus ábrázolását nyújtja. 1847-ben az orleanisták reformot akartak, és forradalmat okoztak. 1848-ban a republikánusok forradalmat akartak, és a reakciót hívták elő, hiszen „e világ sorsát ok és okozat mozgatja, de gyakran ellentétesen mindazok óhajával, akik létrehozzák, hasonlóan a repülő papírsárkányhoz, amely a szél és a zsinig ellentétes mozgása révén halad”.² Az *Emlékezések* tehát, akárcsak Flaubert *Érzelmek iskolája*, az emberi butaságról és elvakultságról fest képet a forradalom idején. A nép megmozdulásai „vidéki csepürágók eljátszotta gyenge tragédiának”³ látszanak. A konzervatívok eljátsszák, hogy nagy emberek, és közben maguk fölé emelnek valakit „uruknak, aki már másnap kilöki őket a házból, pedig úgy hitték, személyében szolgát találtak maguknak. Hol egy Molière, hogy megírja a történelem e lapját?”⁴ kiált fel Tocqueville. Az *Emlékezések*ben, akárcsak Flaubert prózájában azonos az eltökéltség: megrajzolni a forradalmi időszak nyilvánvaló korlátoltságát, amikor az emberek történelmet csináltak anélkül, hogy tudták volna, mi a történelem.

Az *Egy forradalmár vallomásai: adalékok a februári forradalom történetéhez*, Proudhon 1849. június 5-i letartóztatása után a börtönben megfogalmazott, majd novemberben kiadott, ugyancsak haragos írása a republikánusok és a konzervatívok butaságáról szól. De a szatíránál és az iróniánál még nagyobb benne az önvád. Az „intellektuális körkép”, amit Proudhon a forradalomról rajzol, a „Confiteor” című fejezettel kezdődik. „Azokat az okokat fogom fürkészni – írja Proudhon –, amelyek következtében a demokrácia betegségei megjelentek köztünk és megakadályoztak bennünket, hogy beváltsuk a nevében tett ígéreteket.”⁵ A mű, ahogy egy kortárs megállapítja, „a világvége hangulatát árasztja”, amely olyan torokszorító, „mint gyászfáklyák füstje egy ravatal körül”⁶. Proudhon vezeklőként veri mellét. „Én nem gyáva voltam”, hangsúlyozza egy ellenfelé-

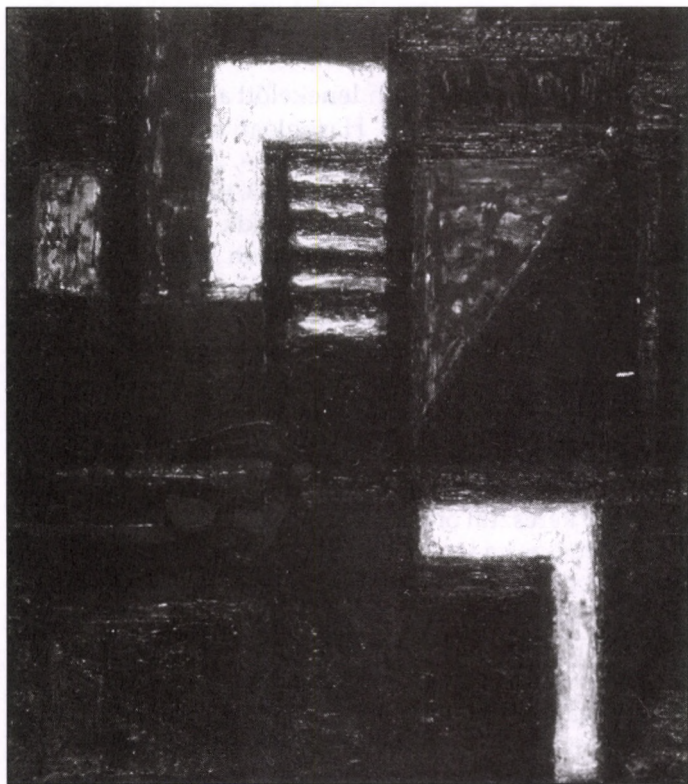
nek címezve, „én, akárcsak Ön és még sokan mások, gyengeelméjű voltam... Látnom kellett volna, és nem láttam, félre kellett volna vernem a harangot, és nem szóltam.”⁷ Proudhon Tocqueville-hez, Lamartine-hoz és másokhoz hasonlóan a kor nagy emberének hitte magát: „gőgből vagy megszedültségből azt hittem, hogy eljött az én időm, rajtam áll, mondtam magamban, hogy belevessem magam a forratagba... rajta, csináljunk történelmet.”⁸ A forradalom után ebből mindössze annak a tudata marad, hogy nevetséges volt, és vétkes abban, hogy nem tudta befolyásolni a dolgok menetét.

Tocqueville-lel egyetértve, ebben a csalódottságban a forradalom utáni időszakok általános jellemzőjét láthatjuk. Az 1793-as, a forradalmi terror után, akárcsak 1849–1851-ben, a közhangulatot „erős kifáradás, apátia és közöny, vagy még inkább a közügyek iránti megvetés” jellemzi, mert „ami az embereket a legjobban demoralizálja a hosszú forradalmakban, az nem annyira a hitük vagy szenvedélyük hevében elkövetett hibák, esetleg bűnök tudata, mint inkább az a megvetés, amellyel később a tetteiket irányító hitet vagy szenvedélyt tekintik, amikor kifáradva, megcsalatra és kiábrándulva önmaguk ellen fordulnak, és úgy találják, hogy reményeik gyerekesek voltak, lelkesedésük pedig nevetséges, de különösen nevetséges az odaadás, amellyel cselekedtek.”⁹ A forradalom utáni irodalom igen hajlamos a sötéten látásra. De találunk erre példákat Franciaországon kívül is.

Elemzésre szorulnak a sikertelenség okai is. A szerzők 1848 után, akárcsak 1789 után, nem szorítkoznak csupán kesergésre és szatírára. A forradalom mint esemény új gondolatokra is készíti őket éppen azért, mert olyan esemény ez, ami számukra felfoghatatlan. Tocqueville azal dicsekszik, hogy megjósolta a forradalom eljövetelét, de az igazság az, hogy nem számított rá, és először megrémült tőle. Proudhon hasonlóan viselkedett: „menekül-

tem a demokrácia és a társadalom szörnye elől, amelynek képtelen voltam megfejteni a rejtélyét; megmagyarázhatatlan rettegés járta át a lelkemet, szinte elvette az eszemet... még mielőtt megszületett volna a Köztársaság, gyászoltam és vezekeltem a Köztársaságért.”¹⁰ Mindketten felismerik a korábbi politikatudomány alkalmazhatatlanságát a jelen korra. Tocqueville szerint a köztársaságpártiak és az orléanisták egyaránt azon buktak el, hogy az általános választójog új feltételei között nem voltak képesek új politikát kialakítani, Proudhon szemében viszont bukásukat nem a politikai tudás hiánya, hanem az okozta, hogy – akárcsak 1789-ben – nem ismerték a közgazdaságtant, mivel nem olvasták Quesnayt vagy Adam Smitht¹¹.

Mind Tocqueville, mind Proudhon kénytelen bevalani, hogy elbuktak. Van a forradalomban valami megfoghatatlan felbomlás, amelyet szerzőink a karneválból kölcsönzött szavakkal próbálnak leírni. Mind Flaubert, mind a karikaturisták szemében karnevál a Tuillériák nép általi kifosztása 1848 februárjában: a nép magára ölti a királyi öltözékeket, felül a trónra vagy belefekszik a palota ágyába. Tocqueville szerint a nemzetgyűlés sorozatos megrohanása is karnevál: színészek ágálnak a békétlenkedők élén, rendetlen ordítozás és a nép furcsa nyelvezete hangzik az emelvényről. Proudhon szemléletes kifejezésével élve: a forradalom nem volt más, mint „a szabadság és a hatalom fülsiketítő hangzavara”¹². A karneválhoz hasonlóan a forradalom is ünnepre emlékeztet, mert megfordítja a társadalmi ranglétrát: a munkászubony gálaruhává válik. A karneválhoz hasonlóan a forradalom is a bolondok ünnepe¹³. Ráadásul a karneválhoz hasonlóan a forradalmat is kiábrándult másnap követi. Az egyenjóság iránti fékezhetetlen vágyból születik, de ahhoz, hogy fennmaradjon, intézményekre, hatalomra van szüksége. Ám az esemény hirtelensége nem ad időt új politi-

GYÁR, 1946

kai tudomány, új gazdaság kidolgozására. A forradalom tehát legalább részben arra ítéltetett, hogy visszahozza a régi rendet és megcsalja a reményeket, amelyeket felkeltett. A forradalomról gondolkodni tehát annyi, mint egyszerre felismerni felfoghatatlan hirtelenségét, sajátosan karneváli örömnünp jellegét, valamint azt az utat, amely a karneváltól a rend visszatéréséig, a kiábrándulásig, esetleg a szolgaságig vezet.

A forradalom – egy csőd anatómiája

Az 1848-as forradalom mindenekelőtt a testvériség kirobbanó ünnepe kíván lenni. Hasonlóan a legtöbb forradalomhoz – de mindegyiknél jobban –, „romantikus” esemény. Louise Colet-hez intézett 1853. július 2-i levelében Flaubert egyszerre ítéli el azokat, akik „az irodalomban a lamartine-i költészet, a politikában pedig az ideiglenes kormány emberei”, „a haladás legényeit”, e frázisokat ontó, tetszelgő és holdkóros illúziókergetőket. Valamennyien egyek a testvéri egyesülés érzelgősségében, valamennyien az egységet akarják. Esztétikum és politikum itt elválaszthatatlanok. Tocqueville már 1840-ben rámutatott, hogy demokratikus időkben minden egyént megkísért a panteizmus, vagyis az a lehetőség, hogy a közösségen keresztül önmagát felmagasztosítsa. A romantikus történészek a tömeg szerepét hangsúlyozzák, miközben kisebbitik az egyes ember szerepét a történelemben. A költők, miként Lamartine a *Jocelyn*-ben, az emberiséget dicsőítik. Az 1848-as forradalom politikai realitást ad ennek a romantikus költők, drámaírók és regényírók által megálmodott képzeletbeli közösségnek, amelyben egyébként kiváltságos helyet kapnak az írók: Lamartine vezeti az ideiglenes kormányt, George Sand szerkeszti a köztársaság közlönyét, Victor Hugo, Eugène Sue képviselők. 1848 tehát kiteljesíti azt a nevelést, amit az irodalmi „érzelmeik iskolája” nyújtott. A forradalom elmúltával a kortársak elfelejtik 1848 1789-hez hasonló őszinte hevületét, s abból csak a naiv szentimentalizmusra emlékeznek. Így tesz Tocqueville, amikor kineveti a háztulajdonosokat, akik hazafiúi lelkesedésből nem szedik be a lakbéreket a lakókkal való testvéri egyesülés nevében. Így tesz Proudhon, amikor George Sandon gúnyolódik, aki himnuszt dalol a proletárokhoz, felhívást intéz a szabad polgárokhoz, hogy adják be ezüstjeiket a közösségi

javakba – „soha nem hittük volna, ha nincs a februári forradalom, hogy lehetséges ilyen mértékű butaság a francia közönség körében. Az ember azt mondaná, ez Parnurge világa”.¹⁴

Ezt az együgyű romantikát Tocqueville, Proudhon vagy Flaubert azonban nem annyira nevetségessége, mint inkább politikai következményei miatt ítéli el. A derék érzelmek rossz politikát eredményeznek. Proudhon fenntartással nézi a kötelező testvériséget: „Én a testvériséget, illetve a társulást általában mindig ellentmondásos vállalásnak tekintettem, ami, hasonlóan a gyönyörhöz, a szerelemhez és sok más dologhoz, a legvonzóbb külső alatt több rosszat, mint jót hordoz... Úgy tűnik nekem, hogy abban a társulásban, amelyet a forradalom alapelveként, eszközként és céljaként mint általános érvényű intézményt jelölnek meg, benne rejlik a kizsákmányolás és zsarnokság hátsó gondolata.”¹⁵ A centralizálásra törekvő köztársaságpártiak – mint Louis Blanc vagy a nemzeti műhelyek kitalálói – „szenvedélyes szerelmet tápláltak a közös munka iránt, és nem elégedtek meg kevesebbel, mint hogy kultusszá, vallássá emeljék. Bárki, aki elkülönült vagy továbbra is egymagában akart dolgozni, istenkáromlónak számított.”¹⁶ 1848-ban ez a kötelező testvériség szükségszerűen a parasztok ellenállásába ütközött. Proudhon szerint „a mezei munkában nincs szükség a társas koreográfiára, és a paraszti lélek viszolyg is ettől. A parasztok – ha még emlékszünk rá – tapsoltak az 1848. júniusi megtorlásnak, mert a szabadság megnyilvánulását látták benne a közösségi elvvel (kommunizmussal) szemben.”¹⁷ Így a forradalmároknak nem marad más, mint mesterséges vajúdással kényszeríteni ki az új társadalom megszületését. Proudhon tehát azt veszi célba, amit majd 1866-ban Jules Ferry a „diktatúra előítéletének” nevez, amelynek alapján a jakobinusok és követőik szükségesnek és jogosnak vélik az erőszak alkalmazását

a forradalom győzelme érdekében. „Inkább pusztuljon az emberiség, mint az elvek! Ez az utópisták jelszava, akárcsak a fanatikusoké minden korban. Ilyen módon értelmezve a szocializmus vallássá vált.”¹⁸ Tocqueville 1848. szeptember 12-én a képviselőházban „a szolgaság új formájának” nevezi ezt. Mondhatnánk erre, hogy Proudhon és Tocqueville túloznak. Amit elemeznek, az a szocializmusnak olyan potenciális lehetősége, amelynek számára a körülmények nem tették lehetővé, hogy megnyilvánuljon. Ha 1848-ban a szocialisták vétkesek abban, hogy szolgaságba döntötték az országot, ez az általuk keltett rettegés miatt történt, amely felébresztette a reakciót.

Ugyanakkor meg kell magyarázni a közhangulat hullámzását, amely előbb a forradalmárokat élteti, majd Louis Napóleon Bonapartét ünnepli. És meg kell magyarázni azt is, miként jut el egy elveiben liberális forradalom hamarosan odáig, hogy gyakorlatát a tekintélyelv és az államrezon irányítsa. Ahhoz, hogy végiggondolják a forradalmat és annak bukását, az íróknak vissza kellett nyúlniuk a múltba. Ezzel magyarázható a történetírás erőteljes fellendülése 1850 után, ami nem más, mint a forradalom bukásáról folytatott komor elmélkedés gyümölcse.

A forradalmi robbanás csak azokban az országokban következik be, ahol a szabadságjogok hiánya lehetetlené teszi a reformokat, vagyis ahol a nép meg van fosztva minden kormányzási kultúrától. A forradalmi erőszak válasz a hatalom által gyakorolt erőszakra, és egyéb modell híján annak sajátosságait utánozza. Egyesek szerint a forradalmak és a reakció váltakozása Európa katolikus múltjában gyökerezik. Proudhon mindenáron a keresztény teológiában kívánja megtalálni az uralkodó azon bálványozásának eredetét, amit az abszolút monarchia azután továbbad a jakobinus köztársaságnak. 1865-ben Edgar Quinet *A forradalom* című művében a katolicizmust

tette meg a jakobinizmus szülőanyjává és a francia történelem nagy vétkesévé. Más liberális történészek, így Tocqueville vagy Rémusat az abszolutizmust vádolják az-
zal, hogy a franciákba beoltotta a szolgaság kultúráját. Számukra az egyéni szabadságot semmibe vevő szocializmus az abszolutizmus szülőtte anélkül, hogy ezt tudná: „a szocializmus a rabszolgaság egyik formája. Az adminisztratív központosítás a szocializmus kezdete”.¹⁹ XIV. Lajos volt az, aki „ezt az elméletet nyilvánosan hirdette rendeleteiben, vagyis azt, hogy a királyság valamennyi földjét eredetileg feltételeesen engedte át az állam, aki az egyedüli igazi tulajdonos, míg az összes többi csupán birtokolja azt, és ezen jogcíme elvitatható, jogosultsága pedig hiányos (...) Ez a gondolat a modern szocializmus szülőanyja.”²⁰ Tocqueville szerint egész Európa a következő utat járja be: az emberek azt gondolják, forradalmat csinálnak, hogy megszabaduljanak az abszolutizmustól, majd a szocialisták, rosszabb esetben a reakció jöttével visszaesnek a régi szolgaságba. 1854-ben Németországba látogatva Tocqueville ott a 18. századi Franciaországot véli megtalálni: Németországban az abszolutizmus tökéletlen és elmaradott, a szocializmus pedig fejletlenebb. Oroszország viszont egy igen elmaradott Franciaország vagy Németország. Az ötvenes évek Oroszországában, amelyet úti beszámolókon keresztül ismer, Tocqueville a francia abszolutizmus vonásait ismeri fel: a felső osztályok eltávozása a vidékről, az egyéni jogok semmibevétele. Oroszország így kiváló terepet nyújt a forradalmaknak és a modern despotizmusoknak.²¹ Mi is Oroszország? „olyan Amerika, amelyből hiányzik a felvilágosodás és a szabadság. Demokratikus társadalom, ami félelmet kelt.”²² A forradalmak tehát az alávetett népek balsorsából eredeztethetőek, akiknek nagy érdeme a szabadságvágy, de híján lévén a szabadság tapasztalatának és gyakorlatának, visszaesnek a szolgaságba. Minden

nemzet a maga sajátos módján indítja forradalmát, és aztán esik vissza a szolgaságba. Ám a forradalmak és az őket követő reakció ábrája egybeesik az abszolutizmuséval. Valamennyi európai kultúrát az egység áhítása, az egyéni kezdeményezés semmibevétele jellemzi, s ez hosszú időre lehetetlenné teszi, hogy megvalósuljon a forradalmak ígérte felszabadulás. A forradalom elmúltával ismeri fel az ember – jobban, mint valaha – az élőkre nehezédő holtak súlyát. A történelem súlyosabban nyom bennünket, ha megkíséreltük forradalmi úton megváltoztatni.

A szabadság, viharok szülötte

Az 1848-as forradalom sikertelensége mutatja, milyen terhet hagyott a szolgaság kultúrája. E sikertelenség láttán a gondolkodó elkerülhetetlennek érzi, hogy sürgősen végiggondolja, mit jelent a szabadság megtanulása. Egy emancipált világ megteremtéséhez új politikai tudományra van szükség. A forradalom után az 1850-es, 1860-as évek Franciaországában egyszerre épül rendszerré Tocqueville liberális filozófiája és Proudhon kölcsönösségen alapuló társulási elmélete. Tocqueville – nagy műve, *Az Ancien Régime és a Forradalom* (1856) révén – halála után az orleanista, illetve köztársaságpárti liberálisok szellemi iránymutatójává válik.²³ Proudhon továbbcsiszolja elméletét, és *A dolgozó osztályok politikai képessége* című 1865-ös művében eljut az összegezésig.

Amit mindketten teljes mértékben elvetnek, az a politikai voluntarizmus. Tocqueville az *Emlékezések*ben megjegyzi, hogy 1848-ban úgy látszott, a társadalmi építmény formájának meghatározása nyilvános versengés tárgya lehet. Mindenki előállt a maga tervével az újságokban és a plakátokon, amelyek elborították a falakat. Az *Ancien Ré-*

gime... 1856-ban kimutatta, hogy ez a fajta voluntarizmus nagy károkat okozott már a fiziokratáknál is, akik egész Franciaországot egyetlen mintagazdasággá akarták átalakítani. Proudhon nem kevésbé szigorú a politikai voluntarizmussal szemben, és az 1848-as eseményekben azon féllemeinek igazolását látja, amelyeket már Marx ellenében is hangoztatott, 1846. március 17-i levelében: „ne találjunk ki az emberi nem számára újabb feladatot, s vele újabb kisiklást”. A forradalom nem lehet a társadalmi reform eszköze: „ez az állítólagos eszköz nem más, mint felhívás az erőszakra, az önkényre, röviden szólva: ellentmondás”.²⁴

Ez azt jelenti, hogy el kell fogadnunk az általános választójogot. Mind Tocqueville, mind Proudhon szemében egyedül ez biztosít alapot a hatalom számára az olyan társadalmakban, amelyekben a politikai rendet megfosztották a transzcendenciától. Mindkét gondolkodó ellenzi a választók körének azt a leszűkítését, amelyet a konzervatívok hajtanak végre 1850-ben. Tocqueville azonban már 1835-ben *A demokrácia Amerikában* című művében jelzi a többség zsarnokságának veszélyét, és nem hajlandó a szavazás aktusában a szabadságra nevelés legfőbb eszközét látni. Tocqueville-t elolvasva Proudhon még radikálisabb afölötti keserűségében, hogy a parasztok Bonaparte mellett szavaztak: „a többség törvénye nem az én törvényem – írja Proudhon –, hanem az erő törvénye, következésképpen az arra épülő kormányzat nem az én kormányom, hanem az erő kormánya”²⁵. „Jó okom van rá, hogy ne higgyek a sokaság ama mágikus megérzésében, amelynek segítségével első látásra felismeri a jelöltek érdemeit és becsületességét. Számos példát tudunk közfelkiáltással megválasztott személyiségekre, akik miközben a lelkesedéstől megittasodott néppel ünnepeltették magukat, már árulásuk szálait szövögették. A választási gyűléseken a jelöltek között tíz gazemberre jó, ha egy becsületes ember jut...”²⁶

A többség erejével szemben tehát helyet kell követelni a jognak, és az általános választójogot istenítőkkel szemben a demokráciára nevelés szükségességét kell hangsúlyoztatni. A forradalom egyszerre mutatta meg a nép nagyszerűségét és alkalmatlanságát. Úgy tűnt föl, két út kínálkozik a nép ilyen irányú nevelésére. 1849. december 13-án Pierre Leroux ellen írt polemizáló cikkében Proudhon azt mondja: „a februári forradalom két kérdést vetett fel, az egyik politikai, a másik gazdasági. Az első a kormányzásra és a szabadságra vonatkozik, a másik a munkára és a tőkére.”²⁷ Tocqueville ismerte a munka és a tőke kérdésének jelentőségét: „ez a legkomolyabb téma, amit a filozófusok és az államférfiak vizsgálhatnak”, írja a *Visszaemlékezésekben*²⁸. De azért nem időzik hosszasan felette. Egész életműve a kormányzás kérdéseivel és a szabadság garanciáival foglalkozik. Proudhon csak megkésve ismeri fel a kormányzás kérdésének jelentőségét, és egész tehetségét a munka kérdésének szentelte. Ők ketten tehát különbözőképpen keresnek utat a pluralizmus felé: Tocqueville a decentralizáción keresztül, Proudhon a federalizmus és a kölcsönösségen alapuló társulás segítségével. Mivel egyszerre harcoltak az abszolutista reakció és a szocializmus ellen, mindkettőjüket avíttással vádolták. Tocqueville-t sokáig az arisztokratizmus iránti vonzalom gyanúja vette körül, mert a társulásokban vélte megtalálni a köztés testületek modern és demokratikus formáját. Proudhonra azt mondták, hogy visszasírja a régi kézművességet, mert a termelők függetlenségének formáját kereste. De mindketten örökösen hagyták az utókorra a kérdést, amely a szabadság garanciáit firtatja a modern korban, és az óhajt, hogy az egyenlőség „legyen a Szabadság természetes következménye”.²⁹

Az 1848-as forradalom tapasztalata tehát elsősorban a kiábrándultság. Kormányformát változtatni mit sem ér, ha nem sikerül megváltoztatni a gyakorlatban élő és a lel-

kekbe ivódott politikai kultúráját. „Induláskor az ember még elveinek logikáját követi, a végén megszokásainak, szenvedélyeinek és a hatalomnak a logikája vezet”, jegyzi meg szomorúan Tocqueville *Az Ancien Régime...* jegyzeteiben. A forradalom elmúltával le kell mondani a költői illúzióról, a megosztottság nélküli társadalom ábrándjáról, és le kell leplezni azt a politikai illúziót, miszerint egyik percről a másikra új alapokra lehet helyezni a társadalmat. A keserűség és kiábrándultság arányos azaz az elragadtatottsággal, amely a forradalom kezdetét, a „fenséges” pillanatot jellemezte, amikor minden lehetségesnek tetszett. A forradalom tehát beválthatatlan ígélet, de kötelezi azokat, akiknek szól. A költői illúzió elvesztésével eljön a reform reménye és sürgető szükségessége. Mert „A szabadság rendszerint viharokból születik, állampolgári viták közepette kínkeservvel gyökeret ver, és csak mire megöregszik, adja át jótéményeit.”³⁰

FRANÇOISE MÉLONIO

Fordította: Csejdy László

Jegyzetek

- 1 Alcan, F.: *Histoire parlementaire de la IIe république* (A II. köztársaság parlamentjének története), 1893, IX. l.
- 2 Tocqueville: *Souvenirs* (Emlékezések), Összes művei, Gallimard, XII. kötet, 50. l.
- 3 Ibid. 75. l.
- 4 Ibid. 310. l.
- 5 Proudhon: *Les confessions d'un révolutionnaire pour servir à l'histoire de la révolution de février* (Egy forradalmár vallomásai: adalékok a februári forradalom történetéhez), Összes művei, Reprint Slatkine, 1982, 67. l.
- 6 *Parlamenti Napló*, Cuvilliers-Fleury 1849. november 11-én.
- 7 *Les confessions...* op. cit., 169. l.

- 8 Ibid. 171. l.
- 9 Tocqueville: *L'Ancien Régime et la Révolution* (Az Ancien Régime és a forradalom), Összes művei, Gallimard, II. kötet, 276. l.
- 10 Jegyzetlapok idézve in: *Les confessions...* op. cit., 18. l.
- 11 Proudhon: *L'idée générale de la révolution au XIXe siècle (Juillet 1851)* (A forradalom általános eszméje a XIX. században – 1851 július), Összes művei, Reprint Slatkine, 127. l.
- 12 *Les confessions...* op. cit., 116. l.
- 13 „Én mindig is úgy gondoltam – mondja Tocqueville –, hogy a forradalmakban, és különösen a demokratikus forradalmakban a bolondok – nem azok, akikre ezt képletesen mondják, hanem a valódiak – mindig is igen jelentős politikai szerepet játszottak.” *Souvenirs*, 139. l.
- 14 *Les confessions...* op. cit., 130. l.
- 15 *L'idée générale...* op. cit., 158. l.
- 16 *Manuel du spéculateur* (A spekuláló kézikönyve) 3. kiadás, idézve in: *L'idée générale...* op. cit., 41. l.
- 17 *L'idée générale...* op. cit., 175. l.
- 18 Ibid. 159. l.
- 19 1848-ból való szöveg, Összes művei III. kötet 3, 189. l. 1853 januárjában Tocqueville *Az Ancien Régime...* kiadatlan részében így jegyzi fel Lanjuinais barátjának szavait: „a szocializmus természetadta betegségünk; természetesen fakad törvényeinkből, a kormányzásról való elképzeléseinkből, társadalmunk politikai és adminisztratív felépítéséből. A központi irányításhoz képest olyan, mint a vadhajítás a gondozott és beoltott fához képest.”
- 20 *L'Ancien Régime...*, III. könyv, 6. fejj., op. cit.
- 21 Tocqueville jegyzete Haxthausen *Etude sur la situation intérieure de la vie nationale et les institutions rurales de la Russie (1847–1852)* (Tanulmány Oroszország belső nemzeti helyzetéről és falusi intézményeiről) c. 2 kötetes könyvéhez, in: Összes művei XVI. kötet, 562–568. l. E jegyzeteket Tocqueville *Az Ancien Régime...* előkészítői munkái során rendszerezte.
- 22 Levél G. de Beaumont-hoz, 1853. november 3. Összes művei VIII. kötet 3, 164. l.
- 23 L. F. Mélonio: *Tocqueville et les Français* (T. és a franciák), Aubier, 1993.
- 24 In *Les confessions...* op. cit., 345. l.
- 25 *L'idée générale...* op. cit., XIX.
- 26 I. m. 210. l.
- 27 I. m. 397. l.
- 28 *Souvenirs*, op. cit., 96.
- 29 Lásd Proudhon: *L'idée générale...* op. cit., 173. l.: „Egyenlőség! Én azelőtt mindig azt hittem, hogy a Szabadság természetes következménye, amelynek legalább nincs szüksége sem elméletre, sem kényszerre. Ahogy mondom, azt hittem, hogy a gazdasági erők meg-

szervezésének, a munkamegosztásnak, a versenynek, a hitelnek, a kölcsönös segítségnyújtásnak és különösen a nevelésnek kell létrehozni az Egyenlőséget. Louis Blanc mindezt megváltoztatta. Mint egy új Sganarelle, balra tette az Egyenlőséget, jobbra a Szabadságot, közéjük a Testvériséget, mint Jézus Krisztust a jó és a rossz lator közé. Többé nem vagyunk szabadok természet alkotta módon, hanem először azzá leszünk egy államcsíny által, amivé a munka tesz minket: egyenlőek; ez után leszünk majd többé-kevésbé szabadok egy kormány kedvétől függően.”

- 30 Tocqueville: *De la démocratie en Amérique* (Az amerikai demokráciáról), Összes művei I. kötet, 250. L.

Tanulmány

K: Georges Duby

X 008

ain

A HETVENES ÉVEKRŐL

g

Georges Duby Magyarországon

Az 1970-es években a szellemi élet megélenkült Magyarországon. Jóllehet az Aczél-korszak fénykorát élte még, a felszín alatt egyre több külső hatás, úgynevezett nyugati inspiráció érvényesült. Az élenkülés egyik oka talán az volt, hogy a korábbiakhoz képest látványosan megnőtt a hivatásos, elit értelmiségiek száma, jórészt a tudományos intézetek növekedése miatt. Másrészt egyre több könyvet, tanulmányt fordítottak le magyarra, sőt utazni is többeknek volt módja, mint korábban. Georges Duby, az akkor már nagyhírű francia medievista történész egy művének megjelenése azért mondható érdekesnek, mert olyan magyar-francia találkozásnak a példája volt, amely egyrészt jellemzi az akkori magyarországi körülményeket, másrészt érzékeltet valamit abból is, miként hatott a modern társadalomtudományi gondolkodás az átmenet előtti itthoni környezetben. A továbbiakban tehát nem *laudatio* következik, hanem kísérlet, amely ezt a különös helyzetet szeretné jellemezni.

Duby magyarországi megjelenése merőben különbözött a Braudelétól, aki pedig akkoriban már Franciaország vezető, nagy hatású történésze volt. Fernand Braudel a nevezetes magyar-francia történészkonferencia (1968) főszereplőjeként, majd azt követően is hosszú ideig tudománypolitikai szerepet játszott. Ez a konferencia, a magyar történészek felé megvalósított nyitás igazi külpolitikai akció volt, egy későbbi korszak előhírnöke. Egyben a magyar történetírás nagy elismerését is jelentette. Braudel vállalko-

zása sikeres lett, mert megnyitotta az utat a gazdaságtörténészek közti szorosabb együttműködések és a magyar, valamint a francia történészek közti szakmai kapcsolatok intézményes kiépítése előtt. Az akkori körülmények között ez különlegességnek, már-már fordulatnak látszott, mert egyébként gyanakvás vette körül az efféle kapcsolatok hazai és a külföldi szereplőit.

Duby mögött, Braudel-lel ellentétben, nem volt intézményi háttér. Nem volt módja olyan tudatos kapcsolatépítésre sem, mint Braudelnek, jóllehet a nevezetes konferencián Duby szintén részt vett. Közvetlen személyes jelenlét helyett tehát szellemi hatásról lehet inkább beszélni az ő esetében, amely egyébként túlmutatott a középkori történelem valamely fontos mozzanatának értelmezésén. Ezért állítható, hogy Duby megszemélyesít valamit abból, amit nálunk a francia szellem kisugárzásaként szoktak emlegetni.

A háttér a hetvenes években

Magyarországon a középkori történelem kutatásának feltételei gyökeresen átalakultak a háború után. Mindenekelőtt a középkor többé nem játszott kitüntetett szerepet a jelenkori politikai-kulturális fejlemények értelmezésében. A középkori magyar királyság helyét ebből a szempontból a munkásmozgalom foglalta el. Az ideológiai változás velejárójaként a kiváló magyar medievisztikai iskola tartós válságba került. Az európai mércével mérve is nagynak mondható generáció tagjai közül Domanovszky, Hóman, Hajnal, Szekfű elhunyt 1953 és 1956 között, s már előtte sem volt szerepük a szakmai életben, Hóman egyenesen háborús bűnösnek számított, és a börtönben fejezte be életét. Mályusz különleges szellemi és pedagógusi befolyása ugyancsak megszűnt, inkább megtúrt tudósként alkotott, s az oklevél-

kiadások felé fordult az érdeklődése. Itt kell megemlíteni, hogy az őket követő második nagy nemzedék tagjai, zömmel tanítványaik közül az azóta ugyancsak elhalálozott Benda Kálmán, Makkai László, Maksay Ferenc, Szabó István, Wellman Imre kutatói és pedagógusi tevékenységüket tekintve szintén a peremre kerültek, vagy el is hagyták a középkori tanulmányokat.

Nem az alkotóerejük csappant meg, hanem mérséklődött az érdeklődés e két nagy történész-nemzedék művei iránt. A peremhelyzet esetükben ugyanis elsősorban az elismerés hiányát, a megtűrtséget jelentette, ami a végzetes következménnyel járt, hogy nem volt elegendő követőjük, tanítványuk. A szellemi hatás elmúltával alig-alig volt mód a két háború közti magyar történetírás legjobb hagyományainak, intellektuális hagyatékának továbbadására. A még ma is élő kortársak közül Györffy György pályafutása a legjobb példa erre, hiszen róla akkor nyíltan is kimondásra került: „*nem-marxista történész*”. Példaszerűnek, vívmánynak, a tolerancia különleges megnyilvánulásának kellett tekinteni, hogy biztosították számára a munkakörülményeket az ideológiai szempontból nem különösebben rázós Árpád-kori magyar történeti földrajz elkészítéséhez. Nézeteinek határozott, „marxista” bírálata azonban magától értetődő követelmény volt, például az úgynevezett „tíz-kötetes” magyar történet számára készített kéziratának vitáján. Hatalmas tárgyi és elméleti tudását intézeti remete-ségéből sohasem tudta átadni a diákoknak.

Külön említést igényel Szűcs Jenő személye. Fiatalabb volt, mint a többiek, de szoros szálak kötötték a legkiválóbbakhoz, mindenekelőtt Györffyhez. Tanárai az egyetemen, valamint Mályusz, akit pályakezdő levéltárosként ismert meg, átadták neki a magyar medievisztika legjobb hagyományait. Ezzel függött össze, hogy Szűcs egyrészt különösen igényes volt a heurisztika területén, másrészt, s ez a háború előtti iskola nagy erényeinek öröksége, meg-

volt benne az igény és az érzék az elméletek finom részletei, azok kidolgozása és kritikája iránt is.

Első látásra ez a tehetsége a hatalmi helyzetek szociológiai-antropológiai megközelítésében nyilvánult meg. Ám éppen a francia vonatkozások ismeretében állítható, hogy valami másról volt itt szó. Az úgynevezett „Gentilizmus”-al, lényegében a nemzettudat kialakulásával kapcsolatos kutatása a maga korában és még ma is elméletének és megközelítésének eredetiségével emelkedik ki.¹ Ezt az értékét, Szűcs vállalkozásának különlegességét még nyilvánvalóbbá teszi, ha röviden felidézzük keletkezésének körülményeit is. Az MTA Történettudományi Intézetében elkezdett kutatás ui. munkatervi feladata volt, amely az „1956-os ellenforradalom” háttérében sejtett nacionalizmus természetét „feltárandó és bírálendő” ideológiai célkitűzésbe mint intézeti programba illeszkedett. Azaz a téma éppen 1956 miatt kapott kiemelt jelentőséget.

A jegyzetek és a bibliográfia jól mutatják, hogy Szűcs Jenőre a korszak vezető, francia társadalomtörténeti irányzatából legfeljebb Bloch *Société Féodálja* hatott, Le Goffot is csak német fordításból használta, s így éppen ez a kulcsfontosságú, a Szűcs idején már vezető, modern szemlélet kevéssé volt ismert előtte. Szűcsre elméleti vonatkozásban inkább a német szakirodalom, Wenskus, Mühlmann, Conze, Brunner, továbbá a cseh Graus hatott. Akkoriban a történelem etnopszociológiai megközelítésének nevezték ezt, amelyre kétségkívül a német *Völkerkunde* volt elsősorban befolyással, miközben Bloch az antropológiai szemlélet meghonosításában játszott úttörő szerepet. Ami egyébként alapvető szemléleti különbség volt.² Szűcs művének igazi jelentőségét, teljesítményének bátorságát és eredetiségét azonban csak napjainkban, a *Begriffsgeschichte* térhódításával lehet megérteni. Nem véletlen Szűcs vonzódása Conzehez, Brunnerhez, hiszen nyilvánvalóan ehhez, a fogalomtörténeti megközelítéshez volt elsősorban érzéke. Am ez

a történeti szempont a francia és az angolszász közegeben, paradox módon csak a nyolcvanas években tudott, elsősorban Kosselleck hatására érvényesülni. Itthon tisztelettel ve-gyes zavart váltott ki és nem talált követőre.

Szűcs tehát újszerű kérdéseket tett fel, miközben az előtte járó és általa is jól ismert nemzedék tagjaitól (Benda, Makkai, Kosáry, Györffy) eltérően a francia hatá-sokra alig volt fogékony. Általánosságban is elmondható, hogy a medievisztika Magyarországon, az ötvenes-hatva-nas években az elméleti irányzatok, iskolák befolyását ille-tően egyre töredezettebb lett. Mintegy válaszul az ideoló-giai kényszerekre Szűcs pályatársai közül egyre többen húzódtak vissza a faktológiai, heurisztikai szempontból kifogástalan, a legjobb magyar kutatói hagyományokat követő, egyszersmind a marxista elmélet által nehezen ke-zelhető, azaz sajátos védettségre kerülő munkák felé. El-mondható, hogy alapvető jelentőségű új művek születtek ilyen módon, amelyek meghatározóak maradnak a ma-gyar középkorkutatás számára.

Azonban az is természetes, hogy a történészi gondol-kodás elméleti megújulása, a francia, majd az ezt követő angolszász társadalomtörténeti irányzat kevés vissz-hangra talált itt, s Braudel említett akciójának a következ-ményei is csak egy szűk történészi elitben, ott is inkább a kora újkori témákkal kapcsolatban voltak érzékelhetőek a hetvenes évek második felétől kezdődően. Ráadásul folytatódott a medievista kutatók számának drámai csök-kenése, az új nemzedék elhúzódása.³ A történelem egyre inkább a legújabb kori történelmet jelentette, amelyben a gazdasági okfejtés marxista jellegű determinizmusa ké-pezte a módszertani alapvetést. Nem felejtethetjük el azt sem, hogy a hatvanas-hetvenes évek a nyelvtanulás leg-válságosabb évtizedei voltak nálunk, a latin elsorvadása mellett ekkoriban hanyatlott a legmélyebbre a nyugati nyelvek ismerete is.

A legújabb kori történelemmel foglalkozott a publikációk túlnyomó része, s hasonlóak voltak az arányok a középiskolai és a felsőfokú oktatásban is. Ez az átrendeződés magyarázza mellesleg, hogy a középkor és a korai újkor térvesztése dacára sem változott a történelem súlya. A történész szakma kutatóinak és oktatóinak számaránya hasonló maradt a társadalomtudományokon belül, ami a politikai presztízst, befolyást, így akadémiai posztokat, pártközponti tanácsadó szerepeket tekintve is kifejeződött. Pedig a hatvanas évektől igen komoly lélekszám növekedés zajlott le a magyar társadalomtudományokban. A kutatók és a kutatóhelyek száma is erőteljesen emelkedett, velük párhuzamosan bővült a periodikák köre, valamint az egyéb publikációké. Most tért vissza a szinte tetszhalálba került szociológia, új erőre kapott a pszichológia, a nyelvtudomány. Egyidejűleg bővültek a kapcsolatok a nyugati világgal, több kiadvány jutott el a tudományos elithez, mint korábban, több lett a személyes kapcsolat is. A helyzet távolról sem volt idillikus, de mindenképpen erre az időszakra, a hatvanas-hetvenes évek fordulójára tehető a marxista gondolkodás megtorpanásának, dekadenciájának kezdete.

Ezt a mozgásban lévő szellemi közeget a strukturalizmus, különösen a francia strukturalizmus hatása szinte robbanásként érte. Saussure, Piaget, Gurvitch, Lévi-Strauss, Barthes neve rövid idő alatt ismert lett, emlegetésük, idézgetésük az elegancia jelévé vált. A strukturalisták elsősorban a hazai nyelvészek, szociológusok, pszichológusok és irodalomkutatók körében voltak népszerűek. A változásban Hankiss Elemér különleges, úttörő szerepet játszott, mert az ő nevéhez fűződik az első igényes válogatás és bevezető, értékelő tanulmány is erről az irányzatról.⁴

Hankiss bevezetőjét azért tartom érdekesnek, mert egyrészt a korszakra jellemző külső és belső kényszerek következtében kérdéseket tesz fel, és válaszol is rájuk, hogy

a kiadást gyanakvással követő, bizonytalan és más veszélyes olvasók ellenkezésének meg tudjon felelni. Kérdései tehát az akkor felvethető „aczélos” problémák katalógusának is tekinthetőek. Másrészt azonban e bevezető fejtegetések visszaadnak valamit abból a szellemi pezsgésből is, amely a nyugati hatások befogadásával volt kapcsolatban. Georges Duby magyarra fordított írásának szerepe nem érthető, ha nem vesszük figyelembe a magyar szellemi életben ekkor elindult sajátos mozgásokat.

Több mint különös már Hankiss egyik első, bevezető megjegyzése is, amely azt domborítja ki, hogy nem az elemi mozzanatok vizsgálata az érdekes, hanem a mozzanatok kölcsönös összefüggése. A társadalmi rendszer működését kell figyelni. Ez igen jelentős tétel, amely gyakorlatilag egybeesik Karl Popper „*Open Society*”-jének a marxizmus éles bírálóit tartalmazó egyik legfontosabb kijelentésével. A marxizmust Popper esszencialista filozófiának tekinti, amely azzal foglalkozik, hogy mi a jelenségek tartalma. Popper ezzel szemben a nominalista felfogást védelmezi, amely a működést figyeli, mert nem a *mi*, hanem a *hogyan* foglalkoztatja.⁵

Hasonlóan jelentős volt akkoriban Hankissnak az a fejtegetése is, amely szerint a megszokott, lineáris ok-okozati összefüggések helyett bonyolultabb összefüggésrendszert kell vizsgálni.⁶ Ami a túl erős determinista megkötöttségek elleni állásfoglalást jelez, hiszen a rendszeren belüli kölcsönös kapcsolatokra helyezi a hangsúlyt. A megállapítás éppen ezért ugyanolyan bujtogató hatású, mint az előző. Nem kevesebbről van itt szó, mint egy súlyos kételyről: Hankiss szerint mintha nem lenne elfogadható az erős (így marxista) ideológiai megközelítés, miszerint a premisszák, az előfeltételek már meghatározzák a kapcsolatok természetét. Ám az idevágó megállapítás következménye az is, hogy belőle adódik a formalizálás igénye, amely egyébként a strukturalizmus egyik fő erénye volt.

A szóban forgó bevezető tanulmány két további megállapítása különösen érdekes volt a történész számára. Egyrészt azt állítja Hankiss, hogy a strukturalista megközelítés alkalmazható a történeti tevékenységben is.⁷ Valójában nem ez volt a helyzet, hiszen a történészek körében a strukturalizmusnak nem volt közvetlen következménye. Franciaországban ekörül komoly nézetkülönbség bontakozott ki annak idején, amelynek tétje az elméleti vitán túl tudománypolitikai is volt. Braudelék úgy állították be, hogy Lévi-Strauss felfogása nem alkalmazható a történelemre. Közvetett kapcsolat azonban úgy látszik, mégiscsak lehetett. A strukturalisták időszemlélete hatott Braudel „hosszú időtartam” felfogására, továbbá a kvantitatív történetírás térhódítása is összefüggésbe hozható a strukturalizmus és a matematikai formalizáció igényével.

Nagyobb óvatosságot mutatott ellenben Hankiss bevezetője azzal kapcsolatban, hogy a viszonyok, viszonylatok struktúrái meghatározzák-e magát az embert, mint különféle struktúrák metszéspontját. Itt a szerző visszafogottabb maradt, válasza kevésbé sarkított, mint az eddig ismertettek.

Visszagondolva a hetvenes évek szellemi életére, az első, ami az ember eszébe jut, a viszonyok elmeredése és az értelmiségi mozgolódások erősödése. Élesedő nemzedékek közti konfliktusok, a politikai és az általánosabb személyes kontroll összetett formáinak, puha, de mégis a létezését fenyegető megoldásainak állandó jelenléte, az öncenzúra ma már magyarázatot kívánó gyakorlata, s ezzel együtt a hatalmi, ideológiai keretek porladása, a megfoghatatlan, a megmagyarázhatatlan bénultság és átmeneti jelleg az élet minden területén. Azután, párhuzamosan az elit értelmiség lélekszámának és önkifejezési formáinak növekedésével, a „nyugati” hatások folyamatos erősödésével, az újabb nemzedék egyre erőteljesebb aktivizálódásával tágulni kezdtek, láthatóak lettek azok a hajszálrepedések is,

amelyekről, szellemi vonatkozásban a most idézett kötet tanúskodott.

A történészek általában megkésve és a maguk kiszámíthatatlan módján követik az efféle átalakulásokat. Mégis, az évtized végén Duby könyvecskéje olyan gondolatokat közvetített a hazai terepen, amelyek itt másképpen hatottak, más szempontból lehettek eretnekek, mint a francia közegekben.

A Duby-hatás 1978-ban

Duby *Hommes et structures du moyen-âge* című tanulmánygyűjteménye eredetileg két vastag kötetben látott napvilágot 1973-ban. A magyar változat, egy népszerűsítő sorozatban 1978-as keltezésű, példányszáma 11 500.⁸ Dubynek ez a könyve még Spanyolországban, Portugáliában, Brazíliában és Törökországban jelent meg. Érdemes megjegyezni, hogy *A Bouvines-i vasárnap* című, hasonlóan terjedelmes műve ugyanabból az évből, 1973-ból való, ám azt Olaszországban, Németországban, Hollandiában, Nagy-Britanniában, Svédországban, Japánban adták ki, igaz, megjelent még Spanyolországban és Brazíliában is. A két felsorolás közti különbség maga is önálló tanulmányt érdemelne, ám az is feltűnik, hogy milyen vékony a magyar változat. Alig hatodrésze az eredetinek. Amiről elsőként az jut az ember eszébe, hogy annak idején Verne Gyula műveit is megcsönkítva fordították magyarra, hiszen csak a regényes, izgalmas részeket tartották meg belőlük, kimaradtak ellenben Vernének a balzaci hagyományt követő, terjedelmes technikai fejtegetései.

Nyilvánvaló, a kiadás a híres, tudományos népszerűsítő sorozat, a *Gyorsuló idő* terjedelmi korlátaihoz igazodott, s azokat a szövegrészeket tartalmazta, amelyekről a kiadó úgy tartotta, hogy jól képviselik a történetírás új irányzatait, törekvéseit.

FRESKÓVÁZLAT, 1949

Tény, hogy Duby nem titkolta érdeklődését a történelem strukturalista jellegű megközelítése iránt. A módszertani szempontból mérföldkőnek tekinthető *Faire de l'histoire* tanulmánykötetben (1971) Társadalomtörténet és társadalmak ideológiája tanulmányában a következőket írta: „Ideológia alatt, miként Louis Althusser teszi, olyan saját logikával és szabályozottsággal bíró reprezentációrendszert értsünk (képzetek, mítoszok, eszmék vagy koncepciók az esetek függvényében), amelynek egy adott társadalomban saját léte és történelmi szerepe van”.⁹

Ez a rövid idézet valóban hasonló gondolatokat fejez ki, mint a Hankiss-féle fentebb említett kötet. Hazájában azonban azért keltett feltűnést, mert a strukturalista, de erősen marxista Althussert idézte a szerző. Még az 1990-es években is emlékeztek erre Franciaországban. Ami azt hiszem alkalmas arra, hogy érzékeltesse, másként volt Duby eretnek otthon, mint nálunk. Hiszen aki itthon felfogta, sőt magáévá tette azt, amihez Hankiss válogatása kínálta annak idején a bevezetést, annak a fejtegetés nem okozott gondot, a többiek pedig amúgy is érintetlenek voltak mindentől.

Ellenben Franciaországban, ahol a negyvenes évek végétől az Annales irányzat domináns szerephez jutott, a modern elméleti gondolkodásnak igen komoly igénye és széles alapjai voltak. A strukturalistákkal folytatott küzdelem azonban éppen emiatt élet-halál kérdésnek tűnt sokak szemében, hiszen ott, mint már utaltam rá, arról folyt a vita, képesek lesznek-e a strukturalista irányzat követői, egy másik tudományszak képviselői, átvenni azt az irányító, integráló szerepet, amelyet Marc Bloch és Lucien Febvre, de különösen Labrousse és Braudel óta a társadalomtörténet és művelői játszottak a szellemi életben és az akadémiai életben egyaránt. Franciaországban, különösen Párizsban tehát a strukturalista törekvések más megvilágítást kaptak, mint nálunk.

A magyar kiadónak ennél nyilvánvalóan egyszerűbb volt az elképzelése. A magyarul megjelenő mű már a címével is kifejezi, hogy új törekvésekről fog szólni. Magából a könyvből azután első látásra kiderült az is, hogy Duby a középkorkutatás különleges problémáihoz keresett új utakat. Egyrészt abból indult ki, hogy a források más természetűek, mint a korai újkorban vagy később, másrészt, s ez még a magyar változatból is jól kivehető, sajátos alternatíván gondolkodott a Labrousse és Braudel által fémjelzett gazdaságtörténet megközelítési módjaival szemben.

Az emberek és struktúrák a középkorban kiváltságos helyet foglal el a *Gyorsuló idő* sorozatban. 56 megjelent mű után Duby a negyedik külföldi szerző a rendkívül változatos listán, amelyen a művek a filozófiai jellegűtől a magas szintű újságírásig terjednek. Ennél is jellemzőbb, hogy Duby az első külföldi történész a szerzők között. Ők képviselték Jacques Le Goff-fal együtt, aki két évvel később bukkan fel a sorozat szerzői között, az említett, úgynevezett *Annales* irányzatot. Pedig a sorozat több mint száz publikációból állott, s valamennyit közel 12 000 példányban bocsátották újtára.

Hogyan hatott tehát Duby az újdonság erejével itt, a magyarországi olvasókra? Emlékeztetőül: a hetvenes évek végén már keringtek szamizdatok, már megtörténtek az első, nyílt értelmiségi tiltakozások, és ki lehetett tapasztalni ismét, milyen szelektív elhallgattatási és büntetési technikák léteznek, javában zajlott már az ideológiai sémák eróziója, miközben a felszínen azok még mindig megtámadhatatlanoknak minősültek. A társadalomtudományi gondolkodásban az elméleti-módszertani és filozófiai avantgardizmus többé nem számított üldözendőnek, készültek a Bibó-emlékkönyvbe szánt írások is, amelyek szinte kivétel nélkül az 1956 után létrejött „Rendszer” legitimitását firtatták.

Ebben a hangulatban a Duby-tanulmányokban szereplő fejtegetések a gondolkodás szabadságának lelkesítő érzését keltették. Az alábbiakban, a rövidség kedvéért csupán *A középkori társadalmak* című írásból szeretnék néhányat felidézni azokkal a megjegyzésekkel együtt, amelyek belőlem, a magyar olvasóból váltottak ki akkoriban.

„A középkori gazdasági élet történészeinek nem föltétlenül tilos ugyan jelenlegi adatokra alapított gazdasági formulákat alkalmazni a múlt megfigyelésére, de tudni kell, hogy ez az eljárás anakronisztikus és deformált eredményekre vezet, ha szokássá válik.”¹⁰ Valóban, akkoriban minden az árutermelő tevő-

kenység, a foglalkozási tagozódások, a kereskedelem szerepe körül forgott, hiszen még a kifejezetten vitázni, ellenszegülni szándékozó történész sem kerülhette meg azt a tételt, hogy a történelmi mozgásokat kell vizsgálnia, amelyekben a gazdasági a meghatározó mozzanat. Igen ám, de Duby még mélyebbre verte a szöveget, amikor nem sokkal ez után a következőket írta:

*„... tévedés azt hinni, hogy egy társadalom elemzését fené-
kig kimerítettük, ha – elolvasva az úrbérlistákat, a kataszteri
vagy becslési regisztereket (sic!) – sikerült a családfóket elhe-
lyezni a vagyoni hierarchia különböző szintjein; ha – az adóügyi
megszámolás segítségével (sic!) – sikerül vázolni a demográ-
fiai fejlődés tendenciáit.”¹¹* Tegyük túl magunkat a fordítás su-
taságain. Ez a bíráló, az előző gondolat folytatásaként azt
veti fel, hogy a *struktúra*, tehát az a szerkezet, amely a kü-
lönféle számszerűségek alapján bontakozik ki a források
elemzése nyomán, nem tekinthető a valóság leképezésé-
nek. Nem azt állítja azonban indoklásul, hogy tagadja
a gazdasági mozzanat elsőbbségét a többiekkel szemben,
miként az a marxizmus axiómája volt. Azt állítja, hogy az
embereket a gazdasági feltételeikről alkotott kép befolyá-
solja, nem maga a gazdasági helyzet, márpedig ez a képal-
kotás önmagában igen összetett folyamat. Vagyis a struk-
túra nem a jelenségekben van, hanem a róluk alkotott
felfogás előállításának módjában. Amiből kérlelhetetlenül
következik: *„A társadalmi jelenségek tehát nem tekinthetőek
a gazdasági jelenségek egyszerű meghosszabbításának, mert ez ál-
tal leszűkítenénk a releváns kérdések körét, erősen elszegényíte-
nénk a problematikát, lemondanánk róla, hogy tisztán megpil-
lantsunk lényeges erővonalakat.”¹²*

Aki visszaemlékszik azokra az időkre, tanúsíthatja,
minden a gazdaság körül forgott. Minden politikai állásfoga-
lás, pártkongresszusi határozat, minden reformszándék
a gazdasággal foglalkozott. A társadalom, az élet hatalmas
gépezetként jelent meg az emberek előtt, amelyben a mo-

tor a gazdaság. Haladásról, jobb jövőről, növekedésről, fejlődésről folyt a szó. Az ember akarva-akaratlanul egy jármű részének tekintette magát, amely egy szebb jövő felé halad, s a szépségen az anyagi javak bőségét volt szokás érteni. A történetírás sem szabadulhatott az ígézet alól, amelyről ráadásul nem is lehetett állítani, hogy csak a marxista gondolkodásra jellemző. A háború után, különösen az ötvenes évektől világszerte hódított ez a szemlélet, a „golden sixties” hatására a növekedés állt az elméleti érdeklődés homlokterében. A közgazdászok, Kuznets, Schumpeter, Leontieff, Rostow tételei a növekedés ciklikus jellegéről kifejezetten a történeti magyarázatokra alapoztak. A Duby előtt járó francia történész-nemzedék meghatározó nagy alakja, Labrousse lényegében nem állított merőben eltérőt attól, amit itthon hallottunk akkoriban. 1965-ben is azt jelentette ki, hogy a mozgás, ha nem is mindig, de többnyire gazdasági. A gondolatot tovább folytatva hozzáfűzte még, minthogy mindig a struktúra fejt ki az ellenállást, a gazdasági mozgás a társadalmi ütközik, a társadalmi ellenben a mentalitásba, mert a gondolkodásmód a legrugalmatlanabb struktúra. Egyáltalán nem véletlen tehát, hogy éppen a gazdaságtörténet-írásban húzódtak fel elsőként a függönyök, kerültek egymáshoz közelebb, a hatvanas évek végétől a nyugati és a keleti történetészek.

Csakhogy, írja Duby, a középkori gondolkodásmódtól idegenek az efféle okfejtések: *„a kor írott dokumentumainak többsége a gazdasági realitásoknál sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonít a lélek dolgainak”*¹³

Ez a megjegyzés új irányokat érzékeltetett azok számára, akik a materialista–idealista ellentét jegyében gondolkodtak akkoriban. Duby nem abban foglalt állást, hogy a jelenségek értelmezésekor mi az elsődleges, a gazdasági, avagy a szellemi mozzanat, hanem azt állította, hogy a középkor gondolkodásmódjában a spirituális értékek

nek volt döntő szerepük. Aki a korral foglalkozik, annak ezt tudomásul kell vennie. A harmincas években kibontakozott társadalomtörténeti felfogás legjobb hagyományait követte itt Georges Duby, hiszen fejtegetésének célja bemutatni, hogyan haladja meg ennek az irányzatnak a követője a hagyományos polémiákat. A gazdasági-politikai rend, tagozódás mellett, azzal kölcsönhatásban ugyanis hasonló jelentőséget tulajdonít mindannak, amit az adott társadalom és intézményei képként, fogalomként, látványként állítanak magukról. Nos talán éppen ez az egyik jellemző mozzanat, amelynél tetten érhető, miért jelentettek mást Duby szavai itthon, mint Franciaországban.

Ha valaki Magyarországon ezekben az évtizedekben azt hangoztatta volna, hogy a gazdasági mozzanat nem meghatározó a társadalmi mozgásokban, véleménye az 1950-es évek óta domináló marxista értelmezések tagadásának minősül. Vagyis erőteljes politikai felhangja lett volna. Most, mégis, Duby éles állásfoglalása napvilágot látott, aminek több oka is lehetett. Mindenekelőtt az idő. A marxista gondolkodás hanyatlóban volt, fellazultak tehát a keretek, és a cenzori, „kritikai” ellenőrzés is visszahúzódott a kevésbé látogatott szellemi vadászterületekről. Egyáltalán, az értelmiségi elitben általában is lecsökkent már az efféle elméleti érdeklődés. Ráadásul külföldi szerzőről volt szó, akinek az írása csupán illusztrált valamit.

Másrészt viszont a Duby által hangoztatott állítások mondhatni előkészítetlenül hullottak az itthoni talajra. Ez is említést érdemlő körülmény. A magyar szakmai és szélesebb értelmiségi közvélemény sem az előző évtizedekben, sem akkortájt nem került szembe azokkal a polémiákkal, szenvedélyes vitákkal, amelyekkel kapcsolatban éppen Duby idézett könyve is állást foglalt. Duby a Marc Bloch által meghonosított és Braudel által több vonatkozásban is továbbvitt felfogást értelmezte újra, azaz korántsem állott egyedül. Ám itthon ennek nem volt előzménye.

A hatvanas-hetvenes évek magyar történetírásában még fel sem vetődtek az olyan kérdések, hogy mi a viszony a történész és kutatásának tárgya között, más szóval hogyan képes a kutató távolságot teremteni önmaga és a témája között. Nem merült fel az a probléma sem, hogy a kutatás vakvágányra kerül, ha tárgyának már eleve létező tulajdonságait tételezzük fel a vizsgálat kezdetekor.

Így természetesen az sem számított nálunk a történeti gondolkodás dilemmái közé, hogy lehet-e a történeti valóságot olyan mozgásban lévő kölcsönös kapcsolatok együttesének tekinteni, amely állandóan alkalmazkodik a körülményekhez. A kérdés fel sem merült, mert az elméleti válasz magától értetődő *nem* lett volna. A történész elvben már a kutatás kezdetén osztályfogalmakat kellett, hogy használjon. Más lapra tartozik, hogy az efféle kérdések tisztázatlansága sajátos tehetetlenségbe, a marxista gondolkodás elrozsdásodásához és általános elméleti igénytelenséghez vezetett.

Az ilyen és hasonló elméleti kérdések viszont Duby felfogásában már többé-kevésbé megvitatottnak számítottak. Sőt a hetvenes évek elején már úgy alakult a helyzet, hogy miközben az elméleti viták terén a francia történészeknek komoly elszámolni valójuk volt egymás között, védekezniük kellett a strukturalisták rohama ellen is. Megpróbálták ellenállni a formalizmusnak, az új scientizmus, a „kemény” tudomány kutatási szigorának.

Duby felfogása tehát egyszerre irányult a gazdaságtörténészek dominanciája, valamint a strukturalista támadás ellen. Az előbbiekkal szemben azzal érvelt, hogy a középkor forráskörülményei sajátosak, és a középkori gondolkodásmód közegében sem igény, sem lehetőség nem volt például statisztikailag is elemezhető tömeges források előállítására. Pedig a megújult gazdaságtörténetnek éppen az efféle forrásokra alapozott elemzések voltak a csodafegyverei. A strukturalisták ellen viszont azt

hozta fel, hogy a kulturális tények a társadalmi tények mozgó és bonyolult hálózatának a részei, amelyben tehát az idő, a folyamatok igen nagy szerepet játszanak. Így fordult érdeklődése, akárcsak Jacques Le Goff érdeklődése is a történeti antropológia felé. Ő is rámutatott, hogy a történetírás éppen sajátos jellege miatt alkalmas arra, hogy kapcsolatot hozzon létre a rokon tudományokkal. A történeti antropológia tette fel a kérdéseket többek között a családrendszerekkel összefüggésben, továbbá az antropológiát érdekelte az is, hogyan keletkeznek és működnek a mitológiák, mit jelent a képzelet.

*

Ha röviden kellene válaszolni arra a kérdésre, hogy *ma* mi választ el bennünket mindattól, amit Duby képviselt a hetvenes években, a válasz a determinizmus. Minden elméleti felvetése, szemléletének eredetisége mondhatni előfutára volt a kilencvenes években bekövetkezett átalakulásnak. Mégis, azoknak a nemzedékeknek, amelyek a hidegháborús évtizedekben bontakoztak ki és élték fénykorukat, a determinista gondolkodásmód bizonyos határokat szabott. Bár lehetett vita arról, hogy a hagyományos, lineáris oksági rendszerek, avagy a körbefutó, visszacsatolásokra épülő struktúrák határozzák-e meg az ember létét, ebben a felfogásban az ember mindenképpen egy rendszer részeként volt elképzelhető.

A kilencvenes évektől azonban igen komoly változások zajlottak le a társadalomtudományi, így a történeti gondolkodásban is. Csupán jelzésszerűen említem, hogy a társadalom mint kérdés helyére a sok esetben a kultúra kérdése lépett. A nyelvfilozófia új eredményei, a *linguistic turn* szélsőséges értelmezése azt sugallják, hogy a világot csak szöveggént lehet megérteni. Hasonló szerepet játszik az úgynevezett diskurzuselemzés is. A strukturalizmus ha-

tása ellen lázadók az egyén viláértelmezéséből, az *Agency*-ből indulnak ki, ami a történelmi szereplőkre, az egyén előtt álló választási lehetőségekre, tapasztalatokra irányítja a figyelmet. Napjainkban tehát már elfogadhatatlan az, ami olyan természetes és magától értetődő volt korábban: a folyamatok és a struktúrák az egyének, az egyének csoportosulásai felett érvényesülnek. Most éppen az az érdekes, hogyan dolgozza fel az egyén azokat a tevékenységeket, amelyeket a hatalmak folytatnak a háta mögött, hogyan válszol reájuk, hogyan alkalmazkodik hozzájuk.

Az úgynevezett mikrotörténet, mint sajátos történet-szi törekvés legalább két vonatkozásban jelzi, hogy napjainkban megváltoztak a múlt iránti érdeklődés elméleti előfeltevései. Giovanni Levi, a kilencvenes évek egyik legbilincselőbb történésze szerint a gyakorlatban megváltozott a történelmi tények megfigyelésének léptéke, mérceje, ezt hivatott kifejezni mellesleg a mikro kifejezés. Másrészt, folytatja, a mikrotörténetre van szükség mindenütt, ahol a makrotörténet alkalmatlannak bizonyult azoknak a problémáknak a kimutatására, amelyeket társadalmi rendszerek valódi dinamikai váltottak ki, avagy egyenesen tautológiába süllyedtek, előre gyártott modellek alkalmazásához menekültek.¹⁴

Az oksági kapcsolatok kutatását tehát napjainkban a környezet (kontextus) iránti érdeklődés váltotta fel. DUBY, ha élne, nem tiltakozna ez ellen. Lebilincselő, a szépséget és a klasszikus nyugalmat megjelenítő, szeretni való személyisége, amelyről itt nem volt módom szólni, meggyőződésem szerint kiválóan összefért a mára általánossá vált jelenséggel. Ellenkezés az erősen elméleti irányultságú megközelítésekkel szemben, így fenntartások és irónia az elméletek eszközszerű használatával, az egyéni élmények rendszerszerű összemosásával kapcsolatban.

Jegyzetek

- 1 Szűcs Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Bp., Balassi-JATE-Osiris. 1997. Osiris Könyvtár.
- 2 Vö. Granasztói György: *A történész történetisége*. 1997. BUKSZ 9. 285. l.
- 3 Nyomatékosan hangsúlyozom, hogy értékelő mondataim a hetvenes évekkel záródó időszakra vonatkoznak, s nem tükröznek állásfoglalást a nyolcvanas és a kilencvenes évekkel kapcsolatban!
- 4 *Strukturalizmus 1-2. é.n.* [1971] Kiad. Hankiss Elemér. Bp., Európa (Modern Könyvtár)
- 5 I. m. 6. l.
- 6 I. m. 7-8. l.
- 7 I. m. 11. l.
- 8 Duby, Georges: *Emberek és struktúrák a középkorban*. Ford. Vekérdi László. Bp., Magvető, 1978. (145 l., 6, 5 A5-ös ív!)
- 9 *Histoire sociale et idéologie des sociétés. Faire de l'histoire*. 1. Nouveaux probl. mes. Kiad. Jacques Le Goff és Pierre Nora. Párizs, Gallimard. 1974. 205. l.
- 10 Duby: *Emberek és struktúrák*. 105. l.
- 11 Uo.
- 12 Uo. 106. l.
- 13 Uo. 107. l.
- 14 Levi, Giovanni: *The Origins of Modern State and the Microhistorical Perspective. Microgeschichte, Makrogeschichte*. Kiad. J. Schlumbohm. Göttingen, Wallstein Verlag. 1998. 55. L.

1. Tanulmány

Kód: Globalizáció

K: Horváth Péter Teréz

Alm

AZ INTERSZUBJEKTÍV ÁLLAM*

1) Vázlat egy közösségelvű államtan lehetőségéről a globalizáció korában

Az új módon elképzelt államtan

Ebben a tanulmányban az állam interszubjektív természetéről két, egymással összefüggő értelemben lesz szó. Egyrészt leíró jelleggel, másrészt normatív értelemben. Leíró értelemben az interszubjektív állam fogalma arra a tényre kívánja fölhívni a figyelmet, hogy az állam fogalma konstruált, elképzelt, általunk alkotott, s csak mi tulajdonítjuk neki azt a jelentőséget, amely már olyan megszokottá vált az államtanról való beszédben a huszadik század végére, mintha egy tőlünk független valóság részéről lenne szó. Ha viszont belátjuk, hogy az állam ilyenén elfogása illúzió, hiszen csak tőlünk, a társadalom tagjaitól függ e fogalom legitimitása, akkor jogosan gondolkodhatunk azon, hogy a megváltozott körülmények között milyen más módon konstruálható meg az állam (ha egyáltalán szükség van rá). Az interszubjektív állam fogalma ebben az értelemben egy új módon elképzelt államtanról szól. Ennek alapját egy olyan antropológia adja, mely figyelembe veszi, hogy az ember társas lény, tehát hogy identitását a másokkal folytatott kommunikációban nyeri el; s másrészt, hogy az ezredforduló globalizációs folyamatainak kihívására épp egy ilyen, a társadalom felé kinyíló állam képes megfelelőképp válaszolni.

* Az állam szerepe az ezredfordulón című konferencián (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 1999. december) elhangzott előadás szerkesztett változata.

I. A modern állam és államtana

A modern állam hagyományos fogalmának hiányosságai

Az ezredforduló környékén egyre szélesebb körben erősödik meg az a meggyőződés, hogy *a hagyományos nemzetállammal valami baj van*. Azok a folyamatok, melyeket összefoglaló néven *globalizációként* emlegetünk – vagyis az összefüggő, az egész földet behálózó pénzpiac, multinacionális vállalkozásbirodalmak megjelenése, a különböző kommunikációs rendszerek globális összekapcsolódása (audiovizuális, média- és számítástechnikai rendszerek), ezen keresztül a globális közvélemény kialakulása, a hidegháborús megosztottság felszámolása után a politika globális színpadának kialakulása, a fenyegető környezetvédelmi és népesedési katasztrófák által sürgetett globális összefogás stb. – egyre látványosabb meghátrálásra készítetik a szuverenitásukra, tehát osztatlan főhatalmukra azelőtt oly büszke nemzetállamokat. Ezzel párhuzamosan *igen erős kihívások érik az államot olyan államalatti forrásokból, mint amilyenek a különféle társadalmi mozgalmak*. A helyi közösségek, egyházi és civil szerveződések, a kulturális és környezetvédelmi szervezetek gyakran *rugalmasabbnak bizonyulnak* az újabb és újabb feladatokkal való szembenézésben, mint a túlhierarchizált és bürokratizált állam. Márpedig, ha állami feladatok tekintetében az államnál kompetensebbnek bizonyulhatnak társadalmi szerveződések, akkor az ismét csak az állam tekintélye ellen hat.

Az állammal kapcsolatos elbizonytalanodásnak továbbbi összetevője, hogy szorongás és bizonytalanság hatja át egész közérzetünket. A huszadik század végére a hétköznapi polgárok veszélytudata igencsak megerősödött. Mindennapi tapasztalatunk, hogy egy olyan világban élünk, mely igen-igen kockázatos. Nemcsak a bűnözés

mértékének általános növekedése, s ezen belül a szervezett bűnözés arányának emelkedése játszik ebben szerepet, hanem olyan tényezők is, mint amilyen a helyi háborúk makacs jelenléte, az ismétlődő természeti katasztrófák, a társadalmi rétegek, az egyes régiók életszínvonalának éles és egyre élesedő különbségei, a különböző civilizációs népbetegségek és járványok, a környezeti problémák, a mindennapi élet stresszhelyzetei. Ráadásul a kockázati tényezőket felerősíti a média közvetítő szerepe. A huszadik század végi ember korántsem tud olyan optimistán tekinteni a jövőbe, mint a század elejének polgárai. A 19. század örökségének köszönhetően az új századot kezdő emberiség a tudományos haladás hitével áthatottan nem is nagyon látott kockázati tényezőket. Súlyosan ráfizetünk erre. Ennek épp az ellenkezője igaz korunk emberiségére. A huszadik század megtanított bennünket arra, hogy fenntartásokkal kezeljük a pozitív prognózisokat, és hogy ne igyunk előre a medve bőrére. Ez az óvatosság egyesekben a tökéletes kilátástalanság, a félelem és az agresszió érzetét keltette. Az állammal szembeni magatartásunkat is jó esetben óvatos távolságtartás, rossz esetben alapvető bizalmatlanság jellemzi. Az állam a huszadik században jócskán rászolgált erre a hozzáállásra, hisz visszaélt polgárai bizalmával, és olyan élethelyzetekbe kergette polgárait, melyek méltatlanok voltak, sőt, olykor túlélhetetlenek is. A polgárok megtanulták: addig jó nekik, amíg távol tudják tartani saját világuktól az államot.

Az utóbbi időben az államelmélet számára is egyre elkerülhetetlenebb tehát az állam hagyományos szerepének megváltozásával való szembenézés. A globalizáció és a kor szellemi légkörére próbálnak válaszolni az elméletírók az olyan kötetekben, mint amilyen *Az állam az átalakulás folyamatában* című tanulmánygyűjtemény.¹ Ebben a könyvben a következő helyzetképet nyújtja az egyik szerző²: „a késő modern korban a élet általában vett kockázatossága sokkal

jellemzőbb, mint amilyen az a hagyományos (tudniillik modern – kiegészítés tölem, H. H. F.) társadalmakban volt, e kor társadalmi rendszereinek és intézményeinek globálissá válása miatt.” A szerző elsősorban két szociológus, Ulrich Beck és Anthony Giddens nevét említi, mint akik problematizálták e helyzetet. E két reprezentatív gondolkodó nevéhez fűzi a reflexív modernitás elméletének kifejezését, melyet a következőképpen jellemez: „A reflexív modernitás... világosan szakít a szubjektivitás felvilágosodáskori fogalmával, amely szerint egy önmagával azonos alany problémátlanul szembesül egy stabil tárgyi világgal; ugyanakkor visszautasítja a posztstrukturalista elmélet tanítását is arról a »központjától megfosztott alany«-ról, aki alaposan fragmentálódott a nyelvben és a nyelv által. Ehelyett az én és a társadalom egy globális kontextusban szembesül egymással, ahol kulturális formák reflexív módon mobilizálják a jelentést és az identitást.” (159–160)

Ahhoz, hogy az egyén és közösség viszonyában beálló változásokat valós értéküknek megfelelően tudjuk kezelni, először egy pillanatra vissza kell tekintenünk arra az időszakra, amikor a felvilágosodáskorinak titulált szubjektum–objektum viszony kialakult. E felfogás a kora modern korszaknak (a 16–17. századi eszmetörténetnek) a konstrukciója. A reformáció és az ellenreformáció által kiváltott nagy erejű társadalmi-politikai mozgások eredményezték e gondolkodásmód felbukkanását. Machiavelli, Luther, Bodin, és egy kicsit később Hobbes voltak azok, akik átültették a reneszánsz humanizmusból kinövő modern tudományos gondolkodás paradigmáját az állam és a társadalomelmélet területére. A vallásháborúk okozta káosz és kegyetlenség megszüntetése érdekében teremtették meg az állam modern mítoszát, melynek lényege, hogy elijessze az egyéneket a politika világába való avatatlan kezű gyakorlati beavatkozástól. Ehhez egy olyan antropológiát dolgoztak ki, amelynek lényege, hogy az ál-

lami hatalom függetlenedik az őt létrehozó személyektől. Az uralkodó erő ilyen újfajta központosítása révén lehetővé vált nagy területek biztonságos kormányzása. „Az etatizmus és az individualizmus egymást kiegészítve jelenítettek meg egy atomizált társadalmat, melyet az állam autoritása és kényszerítő ereje tartott egybe.”³ A vesztfáliai béke eredményeképp létrejött Európában az a hatalmi képlet, amely lényegében a 20. századig meghatározta az európai államok külső és belső rendjét. E hatalmi berendezkedést a hagyományos arisztotelészi skolasztikus felfogás elvetése, és egy új politikafogalom létrehozása jellemezte. Ezt az újfajta politikai gondolkodást az államon belül két fogalompár: állam és polgár, valamint állam és társadalom viszonyának leírásával jellemezhetjük.

A modern államtan hagyományos fogalmi párjai

Az *állam* legkézenfekvőbb fogalmi párja e felfogás szerint a *polgár*. Az államot a hobbesi *Leviatán* intenzív víziója szerint a polgárok építik föl, mint magukból épülő, de egyes önmaguktól egyúttal függetlenedő (objektívalódó, vagyis intézményesülő) hatalmat. Az állam feladata a polgárok érdekeinek védelme. Az állam legitimációját az e funkciójának való megfelelés adja. Minden egyes polgár külön védelemben részesül az állam oldaláról, cserében minden egyes egyénnek személyes kötelezettségei vannak az állammal szemben. Az egyén és az állam viszonya e fogalmi párban soha nem mentes a feszültségektől, a legjobb, ami elérhető: egyfajta egyensúly e szembenállásban. Alapvetően azonban az államnak eredendő erőfölénye van az egyénnel szemben, amennyiben az állampolgár mindig mint egyén szembesül e fogalompárban az állami hatalommal.

Ez ellen a szembeötlő aránytalanság ellen a hagyományos elméleti diskurzus úgy védekezett, hogy a 18. és

19. század fordulójára fölépítette az állam és társadalom fogalompárját, ahol már az erőfölény kérdése nem volt ilyen egyértelmű. A (civil, tehát polgári, eredendően politikai) társadalom fogalma a 19. század óta az egyének olyan csoportosulását, vagy inkább csoportosulásait foglalta magába, melyek nem az állami intézményrendszer keretein belül szerveződtek. Ennek megfelelően persze nem is részesedhettek az állami hatalmi monopóliumból. A társadalom mégis nagy erőt képviselt, mert rajta múlt az állami hatalom legitimálása. Ha a társadalom, vagy az annak hangját adó képviselők megvonták a bizalmat az állami hatalmat gyakorlóktól, az végzetessé vált e hatalom gyakorlóinak számára. Különösképp nagy hatalomra tettek szert a társadalmi nyilvánosság olyan hatásos fórumai, mint amilyen a sajtó, vagy az elektronikus hírközlés. Ám ezekkel az eszközökkel élve egyre jobban láthatóvá vált a hatalom virtuális természete. A korai kortársak közül talán Hume látta legvilágosabban⁴: *bár a hatalom látszatra megingathatatlan és objektív alapokon áll, valójában pusztán a közvélemény tartja fönn*, és ha az kihátrál alóla, a modern állam egyszerűen összeomolhat

A modern államtan antropológiája

A modern nyugati civilizáció uralkodó állammodellje a liberális állam fentiekben körvonalazott eszményéhez kapcsolódik. Az egyéni szabadságjogok biztosítására hivatott, minden egyéb tekintetben korlátozott állam legújabb, rawlsi és dworkini koncepciójával kapcsolatban az utolsó húsz-huszonöt évben egyre hangosabb kritika fogalmazódott meg a közösségelvű politikai filozófia oldaláról. A vita elsősorban arra kérdezett rá, hogy vajon tartható-e még ma is az az emberkép, amely a modern állam koncepcióját lehetővé teszi. E vita tanulságait foglalta össze a Charles Taylor *A célok ellentéte: a liberális-*

közösségelvű vita című dolgozatában⁵. Feltételezése szerint a közösségelvű filozófia liberalizmuskritikájának két szintje van: egyrészt támadja a liberalizmus alapját adó „atomista társadalomontológiát”, másrészt bírálja az egyén és a közösség viszonyát megalapozó politikai alapelveket. Az egyik szerint a liberalizmus individualista emberképével van a baj, a másik bírálat szerint a liberalizmus egyéni jogokat védő politikai intézményrendszerével. Taylor maga a kritika első szintjét képviseli, a társadalom és az egyén viszonyáról megfogalmazott liberális álláspontot elfogadhatatlannak tartja, de ebből számára még nem következik a liberalizmus politikai dimenzióinak egyértelmű elutasítása.

Az atomista társadalomontológia szerint a társadalom olyan egyének együttese, akik alapvetően önállóan, tehát egymástól független atomokként léteznek, akik csupán bizonyos célok érdekében és csak bizonyos feltételekkel társulnak egymással. A liberalizmus ilyen típusú kritikai közül Taylor Michael Sandel munkájára utal, mely *Liberalizmus és az igazságosság korlátai* címmel jelent meg.⁶ Szerinte Sandel a liberalizmusról hamis képet fest, és arról is, hogy az egyének hogyan léteznek a társadalomban. A liberális helyett Taylor maga javasol egy másik társadalomontológiai modellt. *Az atomista helyett a holistát.* A két nézet között az egyéni identitásról alkotott képben található a döntő különbség. Az egyik elméletben egy „teher nélküli” én képe rajzolódik ki, míg a másikban egy „elhelyezett”, beágyazott éné. Az egyik kötetlen, a másik kötött. Az egyik nem akar részletes képet nyújtani az emberről, mert el akarja kerülni a szubjektívizmust: célja az, hogy *e meghatározatlan ember számára minél nagyobb cselekvési és gondolkodási teret szakítson ki az állam ellenséges közegéből.* Ezzel szemben a másik megpróbálja minél alaposabban megérteni és leírni az embert, és úgy gondolja, hogy *az ember jogairól való gondolkodást ki kell egészíteni az*

ember kötelességeiről szóló feladatokkal. Ez a személyes identitásról alkotott képükben megnyilvánuló eltérés aztán döntő mértékben meghatározza a politika lehetséges irányairól folyó gondolkodásmódok különbségét.

A modern államtan hatalomfelfogása

A kora modern államelmélet az alappilléret alkotó egyén identitásáról hibás képet festett. Ebből logikusan következett az a hiba, melyet ugyanezen elmélet az állam és az egyén viszonyára vonatkozó felfogásában (hatalomelméletében) követett el. A modern államelmélet úgy látta, az egyéntől végül is független állam a pusztá erőszak révén uralkodik a vele ellentétes érdekek által motivált egyén fölött. A hatalom olyan objektív erőfölénnyel rendelkezik az egymással összeköttetésben nem álló egyének fölött, amelyet mozgósítva, vagy azzal pusztán csak fenyegetve is, az egyént szabadságától meg tudja fosztani.⁷ Ez az elképzelés a hatalom következő fontos momentumáról nem vesz tudomást: a hatalom nem tud pusztán az erőszak alkalmazására támaszkodni, hisz *a politikai közösség nem élhet folytonos rendkívüli állapotban. Az állami hatalom döntően fiktív, s azon a bizalmon alapszik, amellyel az egyének fordulnak (elfogadólag) az állam felé.* Tehát először nem anyagilag rendelkezik az állam hatalommal, vagyis az erőszak alkalmazásának privilégiumával, hanem csak az emberi képzelet ruházza fel e hatalommal az állam nevében eljárókat (politikai vezetőket, erőszak-apparátusokat, stb.)

E félreértésből – mely a hatalom vélt objektív, fizikai alapjaira vonatkozott – fakadt az államelméletek abbéli téves meggyőződése, hogy a modern korban az állam olyan hatalommal rendelkezik, melynek szilárd alapja van – tudniillik az erőfölény –, és amely az egyének laza szövetsége, a társadalom fölött gyakorolt hatalmi koncentrációban testesül meg.

II. Közösségelvűség

A közösségelvű filozófia antropológiája

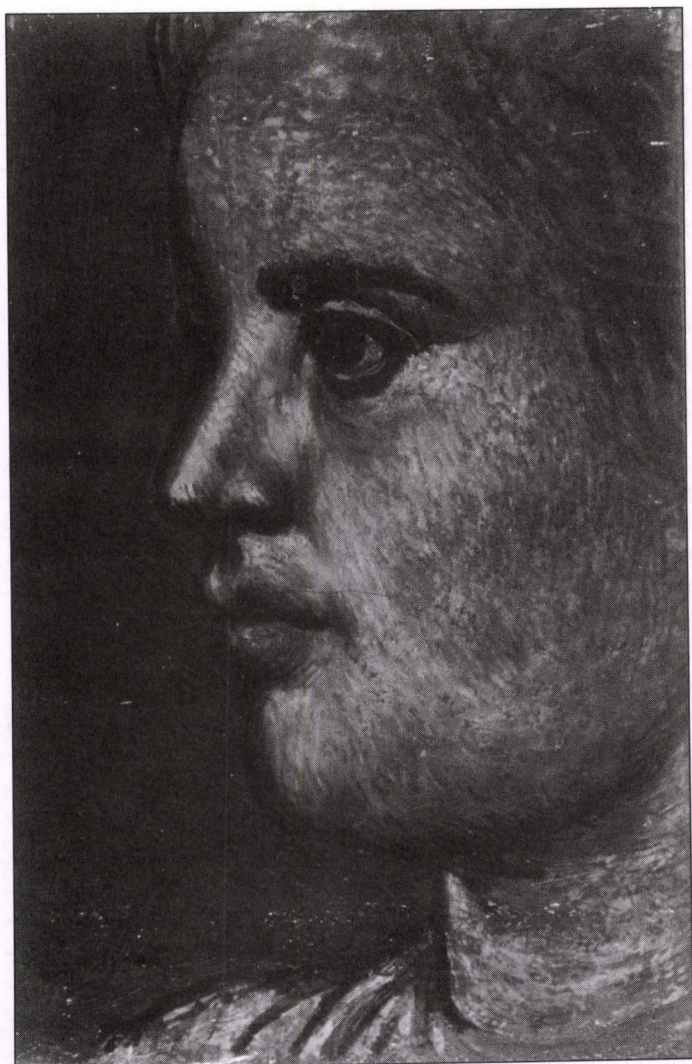
A közösségelvű politikai filozófia Charles Taylor által képviselt változata viszont abból indul ki, hogy az egyének nem önállóak, tehát elszigetelten létező részecskéi egy nemzeti társadalom vagy egy globális társadalom kozmoszának. Ahhoz, hogy az egyének identitása kialakuljon, Taylor szerint szükségük van társas kapcsolatokra. Az *én-tudat szorosan összefügg a mi-tudattal*. Az ember magát csak másokhoz tudja mérni, saját magáról alkotott képét a másokkal való kommunikáció alapján alakítja ki. A közösségelvű filozófia szerint nincs egyén közösség nélkül, tehát minden egyéni identitás egy közösségi identitást feltételez. A közösségelvű filozófia e felismerését megerősítik a Mead és Gehlen nevével fémjelzett hagyomány, a filozófiai antropológia, valamint a fejlődépszichológia újabb felismerései is.⁸

Az *én* közösségi vonatkozásának nemcsak az identitás kialakulása szempontjából van jelentősége. Taylor az identitás közösségi vetületét a következő példával érzékelteti. Amikor az egyik szomszéd látszólag közömbös témáról (például az időjárásról) beszélgetést kezdeményez egy másik szomszéddal, akkor valójában nem információcseréről van szó, hanem egy olyan közös tér megalkotásáról, ahol egy új identitás, a „mi”-identitás épülhet ki. *Egy beszélgetés nem csupán önállóan megalkotott ítéletek egymás mellé rendelése, hanem egy olyan közös tér, amelyben mást jelent az én és a te, és amelyben megjelenik egy új ágens: a „mi”, aki rajtunk keresztül ölt testet, beszélgetésünkben, közös gondolkodásunkban, esetleg közös cselekvésünkben manifesztálódik. Ez a közösen osztott identitás az, amit közösségnek szoktunk nevezni.*⁹

És ez az az identitás, amely az állam hagyományos ókori formájában, a republikában valósult meg. Ez az ókori állam nem az egyének által megalkotott, tehát magukból kivetett, objektivált politikai akaratként határozott meg. Ellenkezőleg: az állam az a mi-identitás volt, amely az egyes egyénekből állt össze, de nem azok pusztá aggregátuma volt. „Egy republikánus rezsím pusztá definíciója, ahogy azt klasszikusan elképzelték, az atomizmustól eltérő ontológiát követel meg.”¹⁰ Ez az eltérő társadalom-ontológia a közösségi identitáson alapszik, ezért emlegeti Taylor „a honfitársaimhoz kötő szolidaritást egy működő köztársaságban.” Ez a köztársaság ugyanis azt feltételezi, hogy „tegyük próbára az identitás és a közösség egymáshoz fűző viszonyait, és különböztessük meg... a mi-identitások lehetséges helyét szemben a pusztán egy irányba ható én-identitásokkal...”¹¹

A közösségetlenség filozófia arisztotelianus előzménye

A kommunitarizmus egy másik képviselője sok tekintetben osztja azt a társadalomontológiát, amelyet Taylor fogalmazott meg. Ám azt is megmutatja, hogy ez az elképzelés az eszmetörténet milyen klasszikus hagyományára vezet vissza bennünket. Az erény-etikák történetét feldolgozó MacIntyre az arisztotelészi barátság fogalmát idézi föl a mi-identitásként elképzelt állam ókori elméletének alapjaként: „... az államot is a barátság érzése tartja össze”, írja Arisztotelész a *Nikomakhoszi etika* nyolcadik könyvében, s „ezért a törvényhozó nagyobb becsben tartja, mint akár az igazságosságot...”¹² MacIntyre a barátság társadalomépítő és egyben tartó erejének elemzésekor a következő képet rajzolja a társadalom arisztotelészi elképzeléséről: „a társadalom (az arisztotelészi értelemben vett) barátok kis csoportjainak hálózataiból épül fel” Érdemes megjegyezni, hogy MacIntyre a korábban született etika-

LEÁNYFEJ, 1955-57?

történeti művében egész másként számol be az arisztotelészi barátságfogalomról. Ekkor még úgy véli, Arisztotelész barátságfogalmából hiányzik a szeretet. Ennek megfelelően „a barátság számára mindig is csak a kölcsönös csodálat erkölcsi társasága lesz... és ez megint Arisztotelész társadalmi konzervativizmusát mutatja. Hogyan is létezhetne ideális társadalom valaki számára, kinek az eszménye olyannyira az egóra koncentrálódik, mint amennyire Arisztotelészé?” MacIntyre nézeteinek radikális változásairól e helyen nincs módunk bővebben beszámolni. Hogy mennyiben hiányzik Arisztotelész barátságfogalmából a szeretet, arra viszont vissza fogunk térni alább, Martha Nussbaum elemzését követve.

Bár ez az elmélet érdekesen cseng egybe a közösségelvűség modern filozófiájával, MacIntyre-nek szembe kell néznie egy nagyon komoly kritikával. Eszerint félreérti Arisztotelészt és nem ismeri elég alaposan az antik görög politikai életet az, aki úgy véli, a görög politikát a baráti körök hálózataként le lehet írni. Most tehát e kritikát kell alaposabban szemügyre vennünk, és jogossága felől döntenünk.

A kritikát igen jól foglalja össze David Konstan a *Barátság a klasszikus világban*¹³ című könyvében. Idézi azokat a bevett nézeteket, melyekre alapozva MacIntyre fölépíthette saját elképzelését. Az 1968-ban megjelent társadalomtudományi enciklopédia 'Barátság' címszava szerint például a *philosz* vagy barát kifejezés a görög nyelvben, ahogy azt Arisztotelész példája is igazolja, használható szülővel, testvérekkel, jótévővel, egy nemzetségbe tartozókkal és polgártársakkal kapcsolatban, csakúgy „mint férjekre és feleségekre, utastársakra, bajtársakra, vendégbarátokra, és unokatestvérekre alkalmazva.¹⁴ Az arisztotelészi barátságfelfogás ilyenfajta megközelítése, Konstan kifejezésével élve, „az antropológiai fordulat” eredménye volt. Malinowski és Emile Durkheim nyomában járva e ku-

tatók úgy közelítették meg az antik társadalmat, ahogy egy antropológus tette volna. Moses Finley és tanítványai számára „a homéroszi barátság” a tudatos együttműködés rendszerének tűnt, melyet nem szükségszerűen kísért valamilyen érzés vagy vonzalom.”¹⁵ Szerintük a barátság szava igazából egy olyan viszonyrendszert írt le, amelyet a modern társadalmak esetében autonóm gazdasági és jogi gyakorlatok helyettesítenek.

Ezt az elképzelést, melyet a skót felvilágosodás gondolkodóinak tanítására alapoztak, azzal vádolja Konstan, hogy alaposan félreértette a történeti helyzetet. Bár világos a cél – az tudniillik, hogy jól megkülönböztethető legyen a barátság ókori és újabb kori felfogása –, mégis, történelmileg két szempontból tévesnek nevezhető. Konstan szerint egyrészt ugyanis nem igaz, hogy az ókorban a barátság nem érzelmi vonzódáson és nagylelkűségen, hanem „kötelező viszonyosságon” alapult. Szerinte az antik emberek igenis ismerték a barátságnak azt a szoros és bizalmas formáját, amely megfelel a mi barátságfogalmunknak. Elfogadja, hogy az ókoriak önképe lényegesen eltér a modern ember énfelfogásától. Ők nem tekintették az ént az egyedi személyes identitás hordozójának.¹⁶ Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne ismerték volna a barátság szorosabb formáit, ahol a személyes kapcsolatot az altruizmus, a viszonosság és egymás kölcsönös elismerése határozza meg.

Másrészt, Konstan úgy látta, nincsenek elégséges bizonyítékaink arra, hogy azt állítsuk, a barátság, mely tehát nagyjából hasonló jelentéstartalmakat hordozott, mint ma (legfeljebb jelentősége lehetett más), olyan nagy szerepet játszott a görögség életében, mint azt a kutatók eddig állították. Bár a barátságnak fontos politikai szerepe lehetett például az arisztokratikus baráti körökben, vagy a karizmatikus politikai vezetők és követők viszonyában, a politikai élet egészét nem jellemezhetjük úgy, mintha a barátságok hálózata alkotná.

Úgy tűnik tehát, Konstan történeti kritikája tökéletesen megsemmisíti MacIntyre Arisztotelész-interpretációját. Ám hamarosan kiderül, a félreértés valójában inkább terminológiai jellegű, mintsem történelmi. A döntő momentum az antik *philia* fogalom értelmezése. Ez az a fogalom ugyanis, amelyet MacIntyre a bevett fordítási hagyománynak megfelelően barátságként ültetett át angolra. Holott „a *philia* formulával sokkal szélesebb körű kapcsolatrendszert jelöltek, mint a barátság, beleértve... egymástól viszonylag távol álló társak, például ugyanazon nemzetség vagy város tagjainak egymás iránti rokonszenvét vagy szolidaritását.” (9) Ha viszont a fogalmat így értelmezzük, tehát mint ami az emberek közti bármilyen, pozitív tartalmú kapcsolódást leírhatja, akkor már tökéletesen elfogadhatóvá válik a bevett vélemény, mely szerint a *philia* fontos szerepet játszott a görög politikában és annak elméletében. Amikor Arisztotelész azt írja: „A polgártársi viszonyban... lehetséges, hogy valaki sok emberrel tartson fenn (politikai) barátságot, anélkül, hogy tolakodó volna, sőt még becsületes is maradhat a szó igazi értelmében.”¹⁷, azzal nem a tulajdonképpeni barátságra gondol, hanem a polgárok közti szolidaritásra, a *politike philia*-ra.¹⁸ A két kapcsolattípus között a közösségvállalás a kapocs: „Minden barátság... a közösségben gyökerezik”¹⁹ A különbség a közösség típusa: „A polgártársi, törzsi, útitársi és egyéb, ezekhez hasonló baráti viszony inkább csak társuláshoz hasonlít, azaz bizonyos megegyezésből fakad”. (Uo.)

A hangsúly mindenképp az emberek közti kapcsolat jelentőségén, egyén és közösség viszonyán van. Ezt az összefüggést igen szépen, és a mi szempontunkból is hasznosan elemzi Martha C. Nussbaum a görög etikáról írt fontos könyvében.²⁰ Nussbaum szerint Arisztotelész a jó emberi élet törekenységére hívta föl a figyelmet. Az úgynevezett „viszonyszerű javak” (relational goods)

problémáját is a kockázatosság kérdésével hozza összefüggésbe. Nussbaum már Konstan előtt világossá tette, hogy a *philia* fogalma nem azonos jelentésű a mi barátság-fogalmunkkal. Ugyanúgy tágabb értelműnek tartja a fogalmat ennél, és ajánl is helyette egy másik fogalmat, a szeretet (love) fogalmát. *Szemben az emberi kitűnőség, az erényesség más formáival, a szeretet (philia) interperszonális. „A philia viszony, nem egyirányú utca.”* (355) *„A másik személy... hozzá tartozik magához a szeretethez.”* (344)²¹ A szeretet, amelynek ilyen fontos eleme a kapcsolatszerűsége, döntő jelentőségű az ember életében, mert az ember természeténél fogva (azaz a közfelfogás szerint) társas lény. Nemcsak a *Politika* első könyvének híres tétele utal erre: *„Mindebből tehát világos, hogy a városállam természetszerű, s hogy az ember természeténél fogva állami életre hivatott lény...”*²², hanem a *Nikomakhoszi etikában* is olvasható egy ennek megfelelő részlet: *„az ember állami közösségre hivatott lény, s természettől fogva társas életre van alkotva.”* (1169b) Ha pedig X adottság természetes részét képezi Y személynek, akkor Y céljai között is természetesen ott kell lennie X kiteljesítésének. Ha az ember természetének része közösségi alkata, akkor ez azt is jelenti, hogy a közösség az ember számára önérték.

*„Arisztotelész úgy hiszi, hogy a polgár politikai részvétele magában véve is belsőleg jó vagyis cél, s nélküle az emberi élet... nem lesz teljes.”*²³

Az ember politikai természetéből, tehát más(ok)ra való irányultságából fakad, hogy még ha magában el is jut a bölcsességhez, ezzel morális értelemben nem érhet az út végére. Az önmagában valóság, az önmagának való elegendőség (autarkia) nem lehet azonos a magányos individuum modern eszményével. „Az önmagában való elegendőség fogalmán természetesen nem azt értjük, ami az egyedülálló embert, aki magányos életet folytat, kielégíti, hanem azt, ami a szülőket, gyermekeket, feleséget, barátokat és

polgártársakat is kielégíti, mert hiszen az ember természetől fogva állami közösségben él." (1097b) Itt jutottunk vissza az arisztotelészi társiasságfogalom vizsgálata során ahhoz a ponthoz, ahonnet elindultunk. Joggal állíthatjuk, hogy *Arisztotelész társiasság elméletében a közösséglvőség előzménye fedezhető fel*. Arisztotelész elmélete is azt hivatott bizonyítani, hogy az atomizált énre épített államtan tévúton jár. A liberális államban, melyet MacIntyre a közösséglvű állam ellenpontjának lát, a barátság elveszíti ezt, a társadalom cementjeként szolgáló funkcióját, „a barátság a privát szférába vonult vissza... A barátság jelentős mértékben inkább egy bizonyos érzelmi állapot megnevezésévé vált, s már nem egy bizonyos társadalmi és politikai kapcsolatot jelöl.”²⁴ Láttuk, MacIntyre összemossa a fogalmakat, amikor a barátság mai fogalmát feltételezi a politikai barátság arisztotelészi fogalma mögött. Ám joggal állíthatja, hogy az arisztotelészi kép az ember természetes társulási hajlamáról szemben áll a modern államfogalom alapját képező emberképpel. Ám nemcsak a politikában részt vevő polgár filozófiai képe változott meg, a politika mai fogalma is igen eltér attól az értelemtől, amelyben az arisztoteléianus elmélet használta e fogalmat. Fentebb több Arisztotelész-idézetben is rendre a következő magyar változatokat olvashattuk: „állami életre hivatott lény”, „állami közösségre hivatott lény”, „állami közösségben él”. E fordulatokkal a *politikon* görög terminust fordította a magyar fordító. Ugyanehhez a terminushoz a következő magyarázatot fűzte lábjegyzetben Nussbaum: „A *politikon*-t *political*-nek (*politikainak*) fogom fordítani. de fontos megjegyezni, hogy az eredeti konkrétabb és tágabb értelmű, mint az angol (magyar) megfelelője. Annyiban konkrétabb, hogy *mindenekelőtt a városi vagy poliszbeli életre való készségünket vagy alkalmasságunkat jelöli* – s nem vonatkozik egy más politikai szerveződési formára vagy szintre. Tágabb értelmű, mert ma-

gába sűríti a polisz egész életét, beleértve az informális társadalmi kapcsolatokat, és nem korlátozódik a törvények vagy intézmények szférájára. E tekintetben, *a társadalmi* megfelelőbb lenne; de ez még inkább nélkülözi a görög szó konkrétságát.”²⁵ *A politika fogalmának ez az eredeti, tágasabb jelentésmezője* igen fontos lesz az alább pontosabban is meghatározott közösséggelvű politikai filozófia szempontjából. Azt azonban már itt is leszögezhetem, hogy az egyén társas hajlama csak a politika ilyen tágabb jelentése által nyerhet politikai jelentőséget.

III. Az interszubjektív állam

Az interszubjektív állam belső képe

Az interszubjektív állam fogalmát a hálózati állam egyre gyakrabban használt fogalmára alkalmazom. Hogy mennyiben jogos ez az azonosítás, azt csak akkor tudjuk megállapítani, ha a hálózati állam fogalmát értelmeztem már.

A globalizáció által felvetett problémák államelméleti válaszaiban rendre feltűnik a hálózatállam fogalma. A hálózatállamot „az autoritásnak (azaz, végső soron, a legitimált erőszak alkalmazásának) egyfajta hálózat mentén történő megoszlása jellemzi.”²⁶ A hálózatot pedig az jellemzi e metaforában, hogy nem egy központja, hanem számos „csomópontja” van. E csomópontok különböző méretűek lehetnek, s hálózatbeli kapcsolataikat „valóban aszimmetrikus viszonyok” jellemezhetik.

A hálózati állam fogalmának megjelenéséhez a következő elméleti megfontolások vezettek. Először Michel Foucault volt az, aki felhívta a figyelmet arra, hogy a hatalom modern kori értelmezése hamis, téves és torz, beleértve a főhatalom fogalmát is. Ő volt az, aki már a hatva-

nas években felvetette, hogy a politikai gondolkodásnak el kellene felejtienie a szuverén hatalom és legitimitációjának kérdését.²⁷ Hogy miért? Mert Foucault, fenti analízisünkkel egybecsengően úgy véli: „...a hatalom értelmezése még mindig a monarchia varázsa alatt áll.”²⁸ Foucault számára a hatalom eleve olyan tulajdonságokkal rendelkezik, amely kizárja a központosíthatóságát. Egyfajta tudományelméleti anarchizmussal úgy gondolja, hogy a szuverén nézőpont fogalma már maga is elhibázott: ember ilyesmivel nem rendelkezhet. Az ő hatalom-fogalma sokkal dinamikusabb annál, hogysen kisajátítható legyen. Elismeri, hogy volt olyan igény a felvilágosodásban és közvetlen előtte, hogy az uralkodó ténylegesen kézben tarthassa a hatalmi viszonyokat. Ám ezek a törekvések, és az ezeket igazoló elméletek figyelmen kívül hagyják azt a tényt, hogy „a hatalmat egy hálószerű szervezet révén alkalmazzák.” *Ráadásul ezek a hálózatok nem statikusak, ellenkezőleg, folyamatosan változnak és alakulnak.*

Foucault tehát már a hatvanas években felfigyelt azokra a hiányosságokra a hagyományos modern államelméletben, melyek miatt a késő modern állam ma nem tud megfelelőképp reagálni az új világhelyzetre. *Az államot érő legerősebb támadások ugyanis ma mind az állam alatti, mind pedig az állam fölötti szinten olyan szerveződésektől származnak, melyek hálózatként működnek és működtetik a hatalmat.* Nincsenek például irányító központjaik, és nem érdekeltek az információ központosításában sem. Könnyen adódik tehát a következtetés, hogy ha az állam e kihívásnak meg akar felelni, előbb-utóbb kénytelen lesz feladni a központosított hatalom jellegét, és elmozdulni *a hálózatállam, az interszubjektív állam* felé. Vagyis le kell majd mondania a főhatalom birtoklásáról, és módot kell találnia arra, hogy hatalmát egy hálózat mentén „szórja szét”, más szóval „telepítse”.

Ehhez azonban egy beidegződést, egy megcsontosodott gondolkodásmódot is fel kell adniuk a politikacsinálóknak. A hatalomhoz hasonlóan a *jelenkori politikai gondolkodás* természetét is a felvilágosodáshoz szokás kötni. Ez a gondolkodásmód, mint láthattuk, az egyénből, a szubjektumból indul ki, *s az államot e szemüvegen, lényegében egy karteziánus szemüvegen keresztül látja, láttatja*. E szemszögéből az állam valami az egyénen kívül állónak, elidegenedettnek, objektívnak látszik. Olyasminek, mint amilyenek a természet erői. Jürgen Habermas volt az, aki részben a közösségelvű és hagyományos liberális álláspont között közvetítve, egy olyan elméletet dolgozott ki, amely megpróbálja védelmébe venni a modernitás eredményeit: az emberi és polgári jogokat biztosító államot, miközben segít abban, hogy az állammal kapcsolatban egy, a mai viszonyokhoz jobban alkalmazkodó gondolkodásmód érvényesülhessen. A szubjektum-központú racionalitással szembeállította a kommunikatív racionalitást.²⁹ Habermas kommunikatív racionalitás- és cselekvésemélete az interszubjektív állam mindkét, általunk elemzett jelentését mozgósítja. Egyrészt megmutatja, hogy az állam rémségesen valóságos és anyagszerű hatalma nem független a róla alkotott véleményünktől; vagyis, hogy nyelvünk és gondolkodásunk révén mi magunk konstruáljuk azt magunknak: „A kommunikatív cselekvés elmélete figyelembe veszi azt a tényt, hogy az életvilág szimbolikus újratermelése és anyagi újratermelése belsőleg kölcsönösen függ egymástól.” (322) Tud arról, hogy az emberi gondolkodás és nyelv szükségszerűen interszubjektív.³⁰ És ebből a nyelv- és tudatfilozófiai felismerésből vezeti le a politikai cselekvés és a politikai intézményrend kommunikatív természetét. Az Istennel kötött szövetség mintájára egy hallgatólagos szövetséget feltételez a társadalom tagjai között. Azt állítja, minden egyes egyén partner ebben a szövetségben. A pragmatikus filozófia két klasszikusát

nevezi meg forrásként az interszubjektivitás két szintjének felismeréséhez. Szerinte Peirce az igazság konszenzus-elméletét alkotta meg, míg Mead a társadalom kommunikatív elméletét – mindketten az Istennel kötött bibliai szövetség mintájára.

Habermas elmélete igen jól használható a globalizáció általános elemzéséhez, s az ezáltal felvetett problémák kezelésére. A globális hálózatok megjelenése épp azt sugallja (vagy inkább harsogja), hogy a szubjektumközpontú racionalitás helyett a kommunikatív racionalitás fogalmát kell használnunk. Az egyértelmű bináris opozíciók helyett a politika terét a következőképp írják le az elemzők: „osztódással szaporodó képek és üzenetek állandó interakcióban állnak egymással a nemzeti, a szubnacionális, a szupranacionális, a transznacionális és az internacionális szinten...”³¹ „az üzenetek és képek kölcsönös kommunikációja” révén... „összetett hálózatok és szövetségek jönnek létre különböző szinteken...”³² *A hatalom nem pőre erőszak formájában jelenik meg, hanem a manipuláció, a kulturális kódok általi identitás-befolyásolás legkifinomultabb módszereivel operál. Igaz, hogy ezzel szemben felsorakoznak azok az identitásvédő „grassroot”-mozgalmak, melyek épp a globális manipuláció ellen tiltakoznak. A két fél közötti harc színtere és eszköztára egyre kevésbé az állam, a hagyományos politikai intézményrendszer, és egyre inkább a (köz)nyelv és a kultúra. „A hatalom és a legitimitás forrásai, melyektől az állam autoritása függ... egyre inkább azon eszmék, képek, szimbólumok és intézmények által nyernek formát és bomlanak föl időnként, melyeknek igazi terepe keresztülmetszi a nemzetállam határait.”³³ A politika szimbolikus elemeinek késő modern felértékelésével vált egészen világossá, hogy mennyire énjét meghatározó módon részese az egyén annak a kulturális közösségnek, melyben identitását elnyerte. A *világpolitika rekonstrukciója* című cikkében ezt a jelenséget Ronnie D.*

Lipschutz a következőképp diagnosztizálja: amiről szó van, az „a polgári társadalom folyamatban levő kísérlete arra, hogy a világpolitikát rekonstruálja, újra elképzelje és újrarajzolja.”³⁴

Milyennek mutatkozik tehát e fejlemények tükrében a különböző irányú nyomások hatása alatt szükségyszerűen átalakuló késő modern állam? Mivel egyelőre formája még meglehetősen nehezen bontakozik ki, ezért meglegszem két jellemző elemének kiragadásával. Mindkettő *a politika fogalmának átalakulásával, kiszélesedésével* függ össze. A nemzetállam államelmélete szükségyszerűen egy zárt politikai osztályban gondolkodott, mely a bürokráciával szövetkezve professzionálisan intézi az állam ügyeit. A globalizációra jellemző hálózatszerűen szétosztott hatalom nem teszi lehetővé többé egy ilyen zárt csoport működését: „Az új társadalmi mozgalmak és a globális hálózatok felől érkező nyomás lebontja a köz- és a magánszféra, az állam és a társadalom közé mesterségesen emelt falakat.”³⁵ *A politika szereplői körének kibővülésével, az állam és a társadalom közti választóvonal áttörésével valószínűleg együtt jár második elemként az állami-politikai intézményrendszer átalakulása.* Most nem a társadalom államosítása zajlik le, mint a 20. század totalitárius rendszereiben, hanem várhatóan inkább egy fordított irányú hatás, *a politika társadalmosítása.* Egy ilyen irányú átalakulásnak szimbolikus erejű megjelenítése lehetne, ha a népszuverenitást megtestesítő egykamarás parlamenteket kiegészítenék olyan második kamarákkal, melyek demokráciákban már lejáratott politikusok helyett a társadalom valószínűbb reprezentációját jelentő egyesületek, például szakszervezetek, egyházak, szakmai és más civil szerveződések közvetlen politikai képviselőtét biztosítanák. Ez a szimbolikus hatalommegosztás azonban valószínűleg csak látványos eleme lenne egy olyan átalakulásnak, mely sokkal inkább azokon az információs csatornákon

zajlik majd, melyek hagyományosan kívül estek a nemzetállam politikai hatalmi szféráin – legalábbis elméletben (globális pénzpiac, telekommunikáció, számítástechnika stb.). Az állam e két komponenssel jellemzett átalakulását a következőképp lehetne általánosan leírni: „A politikum fogalmát magát kell kiszélesíteni, hogy ne csak államok és ágenseik, hanem azok a szubnacionális, szupranacionális, regionális és internacionális intézmények és folyamatok is beleférjenek, melyek érdekeltek a források elosztásában.”³⁶

E gondolatmenet után talán világosabb, miért neveztem a hálózati államot interszubjektív államnak. Egyrészt, mert elméletében az interszubjektív természetű hatalom foucault-i elmélete, és az interszubjektív racionalitás habermasi fogalma is helyet kap. Másrészt azért, mert az az államfogalom, mely nem a szubjektum által létrehozott, majd attól elidegenedett entitás, hanem egy olyan fikció, mely épp interszubjektív (nyelvi és cselekvésben megnyilvánuló) racionalitással bír, meggyőződésem szerint joggal nevezhető interszubjektívnek.

Az interszubjektív állam külső képe

Az állam saját hatalmi körén kívül egyetlen méltó vetélytárral találkozott a hagyományos politikai elméletben: a másik állammal. Mivel a nemzetállamot a teória mint a főhatalom hordozóját nevezte meg, ezért a nemzetállam számára fogalmilag nem létezhetett külső hatalom, melyet elismert, vagy elismerhetett volna. Ezért az államok egymás közötti viszonya az úgynevezett „természeti állapotban” élő egyének viszonyára emlékeztetett³⁷: mindnyájan föl voltak jogosítva saját hatalmuk biztosítása érdekében mindenre. Az államok egymás közötti viszonya tehát a modern politikai filozófiában (sem jogilag, sem politikailag) nem rendezett, szabados.

Az állam belső paradigmaváltásával párhuzamosan alakul át az államok egymás közötti viszonya. A globális tendenciák hatására az államok kénytelenek belátni: ahhoz, hogy az újfajta feladatokkal megbirkózzanak, kénytelenek kilépni a „természeti állapotból”. Nem tehetnek mást, *el kell indulniuk a közösségalkítás rögzös útján*. Az államközi kapcsolatok ilyenfajta, igazából előre nem látható, és tulajdonképp a politikusok által különösebben nem is szívelt fejlődésének modellálására a szakirodalom többek között az „althusiánus modell” fogalmát használja.³⁸

Johannes Althusius tipikus késő reneszánsz, protestáns szerző volt: célja egy olyan politikai rend kidolgozása, mely hűen tükrözi az antik hagyományokat és az új teológiai szemléletet. *Politica* című hatalmas munkájában³⁹ a bibliai szövetség-gondolatból kívánta kifejteni a kora modern kor számára alkalmas föderalizmus koncepcióját.⁴⁰ Az a szent szövetség, mely a Bibliában Isten és Noé szövetségéig vezethető vissza, képezte az alapját Althusius elképzelt föderális republikánizmusának. Az államszövetség e koncepcióban olyan kisebb közösségek, társulások szövetségeként jön létre, melyeknek tagjai önként egyesülnek. Tehát az állam maga is közösségek szövetsége, s az ilyen állam már könnyen képes részt venni nagyobb közösségekben, államok szövetségében.

Althusius elméletének értelmezői máig vitatkoznak, hogy mennyiben volt e szerző a középkori állambe rendezkedés dicsőítője és mennyiben annak továbbgondolója, a modern föderalizmus előkészítője. Két dolog biztos: egyrészt, hogy az „althusiánus modell” a 17. században alulmaradt vetélytársával, a Bodin által kidolgozott központosított államelmélettel szemben. Másrészt viszont, hogy számos olyan fejlemény, mely nehezen illeszthető be a bodini szuverenitáselméletbe (például az USA föderális felépítése, az Európai Unió és az 1989 után világszerte elkezdődött különféle integrációs folyama-

tok) jobban értelmezhető az „althusiánus modell” szerint, mely tiszteletben tartja a szövetséget kötő kisebb közösségek eredeti természetét, érdekeit, identitását, mint a bodini államtannal, mely végső soron mindent az államérdeknek rendel alá, s melyben az egyén a polgári társadalomba száműzetik, s politikai természetét csak mint egyéni polgár élheti ki az elidegenedett állammal szemben.⁴¹

Az újabb államközi folyamatok paradigmaticus min-tája az Európai Unió fejlődése. Egyben ékes bizonyíték arra, hogy a nemzetállam már nem teljesen önálló nemzetközi viszonylataiban sem. A nemzetállam a globalizáció korában szuverenitása egy részének föladására kényszerül olyan nemzetek fölötti szerveződések javára, mint amilyenek az uniós intézmények vagy a NATO. Ezek az alárendelődések azonban nem stabilak és nem egyenlők: *a kapcsolat alapjait a körülmények és az egyedi alkuk határozzák meg.* Ennek eredményeképp az Európai Unió és a hozzá hasonló államközi integrációk az államon belüli viszonyokhoz hasonlóan szintén egy hálózat mintájához közelítenek. Az európai intézmények és a gazdaság összefüggésének összetett és változó geometriája határozza meg a folytonosan változó európai politikai hálózatnak a mindenkori minőségét – s e hálózatnak az államok már csak fontos összetevői, aktorai, de nem főhatalmai. Ez *a globalizáció által létrehívott, de arra választ adni is akaró jelenség, az államok hálózata,* Európa esetében egy olyan konstrukciót eredményez, melyet a szakirodalom az „Europe à la carte”⁴² kifejezéssel jelöl. E fogalom „az integráció különböző szintjeire” és előrehaladottsági fokaira utal, az egyes államok alkupozíciójától, és helyi adottságaitól függően. Noha egy ilyen változó sebességgel fejlődő Európa nem tűnik különösebben stabilnak, lehet, hogy ez az alakulat lesz leginkább képes lépést tartani az újfajta hálózati hatalmakkal.

Összefoglalás

E dolgozatban arra tettem kísérletet, hogy szembesítsem a hagyományos államfogalmat az ezredforduló társadalmi-politikai helyzetével. Három ponton találtam hibásnak ezt az államfogalmat. Egyrészt azt próbáltam megmutatni, hogy az állam ontológiai státusa hibásan tűnik fel a modern államelméletben: így az nem képes érzékeltetni, hogy az állam általunk konstruált, elképzelt entitás, és nem tudja levonni ennek következményeit. Másrészt, ebből következőleg arra utaltam, hogy a modern államelméletet megalapozó racionalitás nem alkalmas arra, hogy az emberi élet korunkban fölerősödött kockázatosságára reagáljon. Az elszemélytelenedett állam nem válaszol az egyén akut problémáira. Végül harmadsorban, a korunkban domináns liberális államelmélet hibás antropológiai alapjait próbáltam kimutatni, az emberi identitás (nyelv és gondolkodás által meghatározott) interszubjektív természete mellett érvelve.

A hiányosságokat az interszubjektív állam elméletének vázlatát a következőképp kívánja orvosolni. Egyrészt az állam konstruált létéből és az új helyzetből kiindulva a mellett érvel, hogy próbáljuk meg új módon elképzelni az államot, ne ragaszkodjunk a nemzetállamnak kora modern korban kialakult, mára meghaladott fogalmához. Másrészt a kortárs tendenciákból kiindulva, s az arisztotelészi társiasság-, a foucault-i hatalom- és a habermasi kommunikatív racionalitás- és cselekvésemélet tanulságait is felhasználva a politika fogalmának kiszélesítése mellett érvel. Ennek következményeként az interszubjektív állam úgy jelenik meg, mint amelyben a politika művelőinek tábora kiszélesedik és intézményrendszere is a (helyi és globális) társadalomnak a politika színterére való behatolását tükrözi – például a társadalmi szervezetekből összeálló második kamara formájában.

HORKAY HÖRCHER FERENC

Jegyzetek

- 1 Joseph A. Camilleri, Anthony P. Jarris és Albert J. Paolini: *The State in Transition*, Lynne Rienner Publishers, Boulder, London, 1995.
- 2 Anthony M. Elliott: Symptoms of Globalization, or Mapping Reflexivity in the Postmodern Age, in *The State in Transition*, 157–171, 159.
- 3 Joseph A. Camilleri: State, Civil Society and Economy, in *The State in Transition*, 209–228., 210.
- 4 Lásd például A sajtó szabadságáról vagy A közhitelről szóló esszéit, in Hume: *Esszék I–II.*, ford. Takács Péter, Budapest, 1992, 1994.
- 5 Charles Taylor: Cross-Purposes: the Liberal-Communitarian Debate, in: *Liberalism and the Moral Life*, ed. Nancy L. Rosenblum, Harvard U. Pr., Cambridge, Mas., 1989., 157–181. o.
- 6 Michael Sandel: *Liberalism and the Limits of Justice*, Cambridge, C. U. P., 1982.
- 7 Ezen álláspont elméleti tarthatatlanságára már Hume is felhívta a figyelmet.
- 8 Mead és Gehlen az emberi cselekvések hatásmechanizmusainak fonákosságait kereste. A fejlődépszichológia teljesítményére lásd például: Lawrence Kohlberg: *The Philosophy of Moral Development*, San Francisco; Harper and Row, 1981.
- 9 A szakirodalmi hagyomány egy része az általunk is használt közösség és társadalom fogalmak ellentétére épített. Az egyik fogalom egy szorosabb kapcsolatot feltételez, közös identitásérzettel, míg a másik „csupán” érdekkalkulációkon alapszik.
- 10 Taylor, 170. o.
- 11 Uo.
- 12 Arisztotelész, *Nikomakhoszi etika*, ford. Szabó Miklós, Bp., 1997., 1155a, idézi Alasdair MacIntyre, *Az erény nyomában, Erkölcselelméleti tanulmány*, Osiris, Budapest, 1999, 212. o.
- 13 *Friendship in the Classical World*, Cambridge University Press, 1997.
- 14 Idézi Konstan, *Friendship*, 3.
- 15 *Friendship*, 4.
- 16 E ponton Konstan világossá teszi, hogy tudatában van annak, sajtó vizsgálódása hogyan kapcsolódik a közösséggelvű filozófiához. Lábjegyzetben hivatkozik mind MacIntyre említett, mind Taylor *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*, Cambridge University Press, 1989. című könyvére.
- 17 Idézi Konstan, *Friendship*, 324.
- 18 Konstan ugyanakkor továbbra is fenntartja, hogy a barátság fogalmát le kell szűkíteni arra a közelebbi kapcsolattípusra, amire a szó mai jelentése utal, s ő maga Arisztotelésznel egyértelműbben állítja szembe e viszonyt a politikai barátság fogalmával. Azt írja: „a politikai életben a ba-

- ráság általában elősködik a személyes viszonyon, olyan bensőséges-
séget sugallva, amely valójában nem is létezik." Mi több, nyilván-
valóvá teszi, hogy a barátság és a politikai barátság követelményei
egymással szembe is fordulhatnak. De maga is utal rá, hogy saját barát-
ság-fogalma nem feltétlenül egyezik meg Arisztotelészével: „Arisztote-
lész nem annyira a barátság maga érdekli, mint inkább a rokonszenv-
kötelékek vagy viszonyok természete általában. E kötelékekre utal...
a *philia*.” (65–67)
- 19 *Nikomakhoszi etika*, 1161b.
 - 20 Martha C. Nussbaum: *The Fragility of Goodness, Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy*, Cambridge University Press, 1986.
 - 21 E viszonyyszerűség dinamikája az állapotszerű, tehát mozdulatlan éré-
nyekkel áll szemben. (343)
 - 22 Arisztotelész: *Politika*, 2. kiadás, Szabó Miklós fordítása alapján a szöve-
get az eredetivel egybevetette Horváth Henrik, Budapest, Gondolat.
é. n., 1253a
 - 23 *Fragility*, 349.
 - 24 *Az erény nyomában*, 212–213.
 - 25 *Fragility*, 345, *-gal jelölt jegyzete
 - 26 Manuel Castells: *The Information Age – Economy, Society and Culture*,
I–III., 1996, 1997, 1998., 3. kötet 332. o. Az idézet magyar változatát Nyíri
Kristóf recenzíójából vettem át: Nyíri Kristóf: *The Information Age*,
könyvismertetés, *Replika*, 1999. június, 36. szám, 157–181. 174, 30.
jegyzet.
 - 27 Foucault hatalomelméletének jelzésekor elsősorban Joseph Rouse-ra
támaszkodom, lásd: *Power/Knowledge*, in *The Cambridge Companion
to Foucault*, szerl. Gary Gutting, Cambridge University Press, 1994.,
92–114.
 - 28 Rouse idézi *A szexualitás történetéből*.
 - 29 Lásd például *A modernitás filozófiai diskurzusa* című könyvének elősza-
vát (angol nyelven: *The Philosophical Discourse of Modernity*, tr. Freder-
rick Lawrence, Polity Press, Oxford, 1987, xi.)
 - 30 A kommunikatív ráció érzékelhető az interszjektív megértés és a köl-
csönös elismerés kötelező erejében.
 - 31 Camilleri: *State, Civil Society and Economy*, 211.
 - 32 Id. mű, 217.
 - 33 Id. mű, 218.
 - 34 Ronnie Lipschutz: *Reconstructing World Politics: The Emergence of
Global Civil Society*, *Millenium*, 21 no. 3 (1992), 390–391., idézi Camil-
leri, 218.
 - 35 Id. mű, 217.
 - 36 Id. mű, 223.
 - 37 „Népeket és államokat úgy lehet tekinteni, mint egyes embereket, kik
természeti állapotukban – azaz a külső törvényektől való függetlenség-

ben – már egymás mellett élésük által sértik egymást.” Kant: *Örök béke*, ford. babits Mihály, Budapest, 1985., 25. Kant e művére alább még vissza fogok térni.

38 Id. mű, 217.

39 Johannes Althusius: *Politica, An Abridge Translation of Politics Methodologically Set Forth and Illustrated with Sacred and Profane Examples*, szerk. Frederick S. Carney, Liberty Fund, Indianapolis, 1995.

40 A latin nyelvű bibliában használt *foedus* szó szövetséget jelent.

41 Fontos epizódja az európai politikai esztétörténetnek, hogy a felvilágosodás talán legfontosabb szerzője, Kant bizonyos fokig visszafordul az Althusius által kifejtett föderalizmushoz, amikor az *Örök béke* című művében a békeszövetségről, más szóval a népek államáról, vagyis a világköztársaságról elmélkedik. Kantot, aki a hagyományos modernista individualizmus egyik legtisztább példája, úgy látszik, nem zavarta a politikai gondolkodásában rejlő ellentmondás az atomista antropológia és a föderalista gyökerű államelmélet viszonyában.

42 *The Information Age*, 3. kötet 318. l.

J. Tanulmány

N: Béndek Péter

Kód: Globalizáció

Gh

AZ ÁLLAM A GLOBALIZÁCIÓ ÉS A RELATIVIZMUS KORÁBAN*

Az államról szólva elsősorban egy hatalmi centrum legitimitációjának problémái érdekelnek. Az államot ebből a szempontból (John Stuart Millt követve) meg kell különböztetni egyrészt a politikai társadalomtól vagy nyilvánosságtól, másrészt a magánszférától. Egyik említett intézmény határai sem zártak, inkább diffúzak, következésképp az egymáshoz való viszonyuk sem nyilvánvaló. Az az egyszerű kérdés, hogy hol húzódnak az állam határai, emiatt hangzik már-már értelmetlennek. Értelmetlensége ahhoz a kérdéséhez fogható, amely a nyilvánosság vagy a magánszféra szubsztantív elhatárolását kéri számon egymástól és az államtól.

Néhányaknak talán meglepőnek tűnik ez a felfogás, különösen annak fényében, hogy jól tudjuk: ha az állam legitimitációja nem tekinthető is megoldott ügynek, a magánszférát azonban tradicionális jogok védik, amelyek nem engedik meg, hogy a relativizmus álláspontjára helyezkedjünk vele kapcsolatban. Egy karakterisztikus elmélet szerint – amelyre alább támaszkodni fogunk – a liberalizmus maga is a magánszféra garanciális elmélete, amely az államot a magánszféra kiterjedtségének tükrében szemléli, és feladatait ennek alapján állapítja meg, azaz a liberalizmus legalábbis jól tudja, hol húzódnak az

* A tanulmány a Magyarország európai integrációjának elméleti kérdései című OTKA-kutatás keretében készült. Az állam szerepe az ezredfordulón című konferencián (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 1999. december) elhangzott előadás szerkesztett változata.

állam határai. Erre persze azt lehet felelni, hogy a liberalizmus csak egy a lehetséges gondolkodási minták közül, ráadásul maga is megosztott az állam iránt jóindulatú és a részben vagy egészen ellenséges álláspontok között, és ezek között távolról sem az érvek ereje dönt, hanem az ízlés és a lehetőségek megfelelő konstellációja. Kissé leegyszerűsítve a helyzetet, annak eldöntésében, hogy – a kortárs szerzőknél maradván – valaki Rawls vagy Hayek, Nagel vagy Charles Taylor, Joseph Raz vagy Habermas követőjének vallja magát, nagyobb szerepet játszanak bizonyos intézményi, érdek- és ízlésszemponatok, mint az elméletek meggyőző ereje.

Úgy gondolom, ez aligha tagadható, ahogy az sem, hogy természetesen vannak kevésbé jól sikerült teóriák, amelyek között a logika és az analízis is képes rendet vágni. Itt azonban ezeket figyelmen kívül hagyhatjuk. Koncentráljunk a számunkra tipikus esetekre. Az iménti kifogásra, amely – a megosztottsága miatt – a liberalizmus arra való képtelenségét hirdeti, hogy definiálja a magánszféra határait, azt a megalapozott választ lehet adni, hogy néhány tekintetben legalábbis a legtöbb liberális (talán Zsirinovszkijt leszámítva) egyetért, és ezek közé tartozik a magánszféra védelme. Sőt, folytathatnók, a liberalizmus hatása ezen a téren megmutatkozik a névleg nem liberális (persze nyugati) ideológiákban is. Ténynek vehetjük tehát, hogy a különféle liberális áramlatok nem a *magánszféra* meghatározása fölött különböznek össze, viszont egy másik fontos ügyben, amelynek már első ránézésre is sok köze van a magánszférához, komoly nézeteltéréseik vannak: ez a *szabadság*. A szabadsághoz az állam iránt jóindulatú elméletekben hozzátartozik néhány redisztribúciós szempont (állami garancia, jóléti jogok, esélyegyenlőség,

stb.) figyelembevételre, vagyis az ilyen elméletekben a szabadság *kívülről* (mondhatni, magán kívül) nyeri el az értelmét, nem attól, hogy *lehetőséget* teremt. Innen a „valódi” és a „formális” szabadság, a „tervezett” és a „spontán” rend, a „politikai” és a „természetes” igazságosság összeütközése. Az állammal szemben ellenséges liberális elméletekben a magánszféra definiálja a szabadságot, az állam, úgymond, mindkettővel szemben lép föl, tehát az állam lényege *ebben* mutatkozik meg. A jóindulatú felfogás szerint ezzel szemben a magánszféra egy dolog, a szabadság még egy, és az állam *feladata*, hogy segítsen kimenteni a szabadságot a magánszféra reduktív közegéből. A második nézet szerint az állam nem komplementere a magánszférának, tehát nem is definiálható vele ellentétben, következésképp „a” liberalizmus nem képes a magánszférából kiindulva meghatározni az állam kiterjedését.

Igaz ugyan, hogy a liberális elméletek egyetértenek a magánszféra mibenlétét és fontosságát illetően, de a dolgok nem itt dőlnek el. Az állam iránt jóindulatú elméletek hajlanak arra, hogy az államban a szabadság, pontosabban a szabadság értelmességének garanciáját lássák, míg az ellenséges álláspont szerint a szabadság értelmességéhez nem fűződhet kétség a szóban forgó állami garanciák hiányában sem, sőt az állam éppenséggel korlátozza a szabadságot, ha a társadalomtól erőforrásokat von el garanciális célokra. Az egyik felfogás szerint a szabadság arra kötelezi az államot, hogy beavatkozzon a – nevezzük így – természetes rendbe, míg a másik ennek éppen az ellenkezőjét állítja. Az állammal szemben megengedőbb felfogás politikai és kulturális kérdéssé nyilvánítja a liberalizmust, lemond az antropológiai univerzalizmusról (bár fenntartja az igényt az univerzalizálható politikai etikára), és – ennek kifejezésére – a magánszféra és az állam sorsát a nyilvánosság (a politikai társadalom) konszenzusos álláspontjához köti. Ez változást jelent a korábbi liberális elméletekhez ké-

pest, amelyekben az autonóm nyilvánosság szerepe a zérushoz közelített. Az uralom megszüntetése a közvélemény által régebben olyan fikciónak számított, amely előbb tüntette fel a közvéleményt kedvezőtlen színben, mint az uralmat. Ebben osztozott csaknem minden modern klasszikus, lett légyen racionalista vagy szkeptikus, talán az egy Rousseau-t leszámítva.

A nyilvánosság új keletű felértékelődése a nyilvánosság definitív szerepéből következik, amelyet a mai politikai liberalizmus már elismer. E nézet szerint az emberi jogok nem a természetes rendből (amely lehet prepolitikai vagy alkotmányos), hanem a liberális demokráciák politikai kultúrájából veszik az eredetüket, megvalósítva az elsődleges értékek fölötti „átfedő konszenzust”, amely végül is lehetővé teszi az emberek együttélését egy társadalmon belül. Az államnak továbbra is az emberek önmagukról alkotott felfogásához kell alkalmazkodnia, de ez a felfogás már nem a természeti rendben gyökerezik, hanem nyilvános viták eredményeként alakul ki. Egyébként – és erre még vissza fogunk térni – az emberek vállalt, de a konszenzusból kieső érték szempontjai és értékítéletei *összemérhetetlenek* egymással, egyik sem jobb vagy támogatóbb a másiknál.

Az államok legitimációja természetesen annál erősebb, minél erősebb érték- és érdekszövetségen alapul. A liberális állam alapja viszont, ha kizárólag az értékeket nézzük, meglehetősen vékony, mindössze arra terjed ki, hogy mindenkivel beláttassa: egy ilyen államon belül szabadabban fejtheti ki és képviselheti a saját értékeit, mint bármely másik államon belül, leszámítva persze azt, amelyet a saját szempontjai szerint álmodik meg. A liberalizmus tehát nem követeli meg az embertől bizonyos magatartási minták elsajátítását csupán annak érdekében, hogy biztosabb alapra helyezze az államot. *Mindössze* annyit vár el, hogy mindenki elfogadja az elsődleges javaknak nevezett alap-

vető javak katalógusát (a szabadságot, a morális és esélyegyenlőséget, valamint mindazt, ami ezekből az államra nézve következik), amelyek nélkül, úgymond, senki sem lenne képes önnön értékei és érdekei képviselőjére. A liberalizmus tehát az államot a szabadság eszközének szerepébe helyezi, miközben minden állampolgárt (morálisan) egyenlőnek nyilvánít az állammal szemben. Szerinte e két követelmény *tényleges* érvényesülése esetén méltán beszélhetünk arról, hogy beáll az állampolgárok esélyegyenlőségének állapota.

Ez azonban két ok miatt sincs így. Egyrészt, mert az esélyegyenlőséget a modern társadalmakban nem a magánszférában, s nem is kizárólag az állammal szemben, hanem a nyilvánosságban kell biztosítani, és erről a liberalizmus nem gondoskodik. A modern társadalmakban a *tényleges* hatalmi centrum a nyilvánosság, az állam (is) a nyilvánosság befolyásolásától reméli legitímációja további erősítését, a nyilvánosság viszont olyan verseny- és manipulációs közeg, amelyben a morális egyenlőség *kezdeti* kinyilvánítása *nem okvetlenül* elegendő az esélyegyenlőség biztosításához, hiszen *semmiképpen* sem igazolható az, hogy a nyilvánosságot az esélyegyenlőség antropológiai eredetű érdeke teremtené meg. Márpedig, ha a liberális értéktriász nem elég hatékony a nyilvánosság *konstitúciójában* – miközben, tegyük fel, az állam legitimitását biztosítja –, akkor nem mondhatjuk, hogy az államot meghaladó „hatalom” legitim. Ez a liberalizmus államfelfogásának kiterjesztéséből következik. Az esélyegyenlőség biztosítása a nyilvánosságban a nyilvánosság autonóm elméletét követelné meg, ami viszont úgy avatná a liberalizmust valódi politikai elméletté, hogy közben eloldaná a konstitutív-antropológiai garanciáitól. Erre a lépésre pedig a liberalizmus nem tudja rászanni magát.

A másik ok, amiért nem beszélhetünk esélyegyenlőségről az, hogy maga az értékhármasság, s következésképp a liberális állam sem szolgálja egyformán minden másodla-

gos értékkatalógus érvényesülését. Ennek felismeréséhez azonban hosszabb utat kell megtenni. Először meg kell értenünk, hogy a liberalizmus az értékhármasság tételezésével egy, a szimpatizánsai szerint megengedhető (mert szándéka szerint procedurális), bírálói szerint viszont megengedhetetlen (mert valójában szubsztantív) intuícióval él, azaz mármint, hogy mindenki az alapvető értékek teljes katalógusaként fogadja el az említett triászot. Ha most egy pillanatra megfeledkezünk arról az egyébként vitatható nézetről, hogy *van* valamilyen, a liberális demokráciákra a filozófiai rekonstrukció szerint jellemző közös kultúra, amely – az iménti intuíció anyagát szolgáltatva – reflexszerűen biztosítja a politikai és erkölcsi legitimitációt a liberális államnak, akkor rögtön nyilvánvalóvá válik a következő dolog: a liberalizmus elmélete mindössze azon a *feltételezésen* nyugszik, hogy az emberek szívesebben mondanak le értékeik terjesztéséről, azaz végső soron arról, hogy az államukat a saját értékeik alapján lássák berendezve, mint egy olyan államról, amelyben ugyan *semmi* lehetőségük nincsen értékeik hivatalossá tételére, viszont ugyanez bárkiről elmondható. A liberalizmussal szembeni egyik lényeges kifogás mégis éppen az, hogy ezt az egyébként nehezen alátámasztható kijelentést – normatív, vagy leíró logikával – az *állampolgár* meghatározásává teszi, vagyis úgy tekinti, hogy az *ember* csak e követelményt magáévá téve válhat állampolgárrá. Minthogy a jó állam a liberalizmus szerint a már sokszor emlegetett értékhármasság alapján áll, az értékhármasság maga az állampolgáriság definiense. Ez a liberális állam semlegességének tételéből következik, amely koherenciát állapít meg az emberek szabadsága és morális egyenlősége, személyes érdekei és értékei kinyilvánításához fűződő esélyegyenlősége, e személyes érdekek és értékek összemérhetetlensége, és az állam legitimitás között. Minden koherencia lényege, hogy nem igazolható rajta kívüli eszközökkel, más szóval nem alapozható meg. A liberalizmus

sem alapozható meg, mert egy *elképzelt* normarendszer szerint hozza létre az állampolgárság eszméjét (amelybe egyformán beletartozik egy speciális értékszemerlet, és az állam funkcionális, illetve normatív meghatározása).

A megalapozás ellenpróbája a következő. Tudjuk, hogy a liberális államban az egyes emberek érdekei (közük az az érdekük, hogy ne lássák hivatalos dogmává válni a nekik nem tetsző tanokat) erősebbek, mint a saját értékeik megvalósításához fűződő érdekük. Vegyük most észre ebben az argumentumban a megállíthatatlan regresszust: a liberális állam polgárának nem érdekei, hanem az érdekei kinyilvánításához fűződő érdekei vannak (és az érdekei kinyilvánításához fűződő érdekeihez fűződő érdekei, stb.). A semleges állam felállítása vagy igazolása azon az alapon történik, hogy a liberális állam polgára képes mérlegre tenni legalapvetőbb érdekeit egyetlen kitüntetett érdekével szemben: nevezetesen azzal, hogy érdeke-e érdekeihez ragaszkodni más érdekekkel szemben. A semleges állam elmélete azon alapszik, hogy képes beékelődni ebbe a regresszusba, és legfőbb érdekként megjelenni, amelyhez mindenki a saját érdekeit viszonyítja. Erre azonban csak abban az esetben volna képes, ha mindenki egyszerre elhatározná, hogy ki akar szállni a regresszusból, és ehhez a legjobb állomásnak a semleges államot tartaná. Nem akarom tovább görgetni ezt a gondolatmenetet, ezért lezárom azzal, hogy ez az aktus (a kiszállás) nem igazolható filozófiai eszközökkel, következésképp – legalábbis ezzel az eljárással – nem igazolható a semleges állam sem. Annyit tennék csak még ehhez hozzá, hogy Nietzsche egészen jól látta, hogy a liberalizmus keltette lelki gyengeség (ti. hogy a liberális logika szerint az értékek tulajdonképpen nem az államnak adják meg magukat a nyilvános térben, tehát nem *legyőzik* őket, mint egy szokványos preliberális közegben, ahol az erősebb aláveti a gyengét, a hitvány meghátrál a jó előtt, hanem maguk

vonulnak vissza egy személyes érdekkalkuláció következményeként) mennyire káros hatással van a jellemre, amely önmardosóvá, bizonytalanná, feltételelessé, kalkulatívá válik, magyarul evaporálódik, eloszlik a levegőben. Az implicit relativizmus és a karakternélküliség láthatóan szinonim fogalmak.

A liberális demokráciákra a filozófiai rekonstrukció szerint jellemző kultúra tehát nem mutatható ki, mert nem igazolható. Nem igaz az, hogy a liberális demokráciák kultúrája – ha van is ilyen – úgy szerveződik, ahogy a semleges állam filozófiai rekonstrukciójának programjában áll, hiszen ez a program maga sem működik. Ehelyett könnyen lehet, hogy teljességgel parokiális (helyi értékű) diskurzusként csak más eszközökkel konstruálható meg, ha egyáltalán (mondaná Rorty) szükségünk van ilyesmire, mármint a konstrukcióra. Én mégsem ezt a következtetést vonnám le az elhangzottakból. *Ad arguendo* elismerem, hogy létezik olyasmi, hogy liberális kultúra, ráadásul ez rekonstruálható (vagyis az ebben a kontextusban elhangzó állítások filozófiai eszközökkel igazolhatók). Nem hiszem azonban – és ezzel eljutunk az esélyegyenlőség cáfolatának utolsó állomásához –, hogy ez a kultúra másodlagos, azaz semleges volna az alternatív kultúrák megmaradt részeivel szemben, más szóval, hogy ez utóbbiak pontosan olyan eséllyel volnának képviselhetők a liberális nyilvánosságon belül, mint a liberalizmus maga. Ellenkezőleg: úgy vélem, hogy a semleges állam liberális eszméje olyan választást *feltételez*, amely egyben a liberalizmus választása is. Nem csupán arról van tehát szó, hogy a nem liberális választók (a választásnak ebben a tág értelmében) nem cselekednének bizonyíthatóan ésszerűen, ha a *saját* értékeik alapján is a liberális államot választanák, hanem arról is, hogy ha így tennének, azzal bizonyíthatóan lemondanának saját értékeikről a semleges államhoz fűződő rosszul felfogott érdekeik érvényesüléséért cseré-

ben. Mivel a semleges állam eszméje inherensen liberális eszme, a nem liberális választók vele egy, az övékével ellenséges krédót ültetnek hatalomra, és a dominanciamentesség liberális érvének engedve éppenséggel a liberális dominanciát alapozzák meg.

Az adott keretek között csak két rövidebb évre van időm. Az első az, hogy ha a liberalizmus *kultúrája* létezik, akkor a liberális állam eszméje eleve nem lehet semleges a bármi módon antiliberális tanokkal szemben. Ehhez a *semlegesség* kultúrájára volna szükség, amely viszont ismeretlen fogalom. A második érvem az, hogy a semleges állam eszméjének gyökerében álló liberális antropológia már maga kimeríti a liberalizmus szubsztantív tanítását, tehát aki elfogadja a liberális antropológiát (az emberek eredendő szabadságát, morális, valamint esélyegyenlőségének követelményét) és *csakis ennyit*, az szükségképpen jut el a semlegesség valamilyen felfogásához. Ez az értékek ontológiáját az embertan alá rendeli – e tekintetben nem változtatott a helyzeten a legújabb liberalizmus sem –, következésképp minden értéket, amely szorosan véve *nem* az antropológiából következik, nyilvánosan igazolhatatlannak, privátnak nyilvánít. Ettől kezdve nem várhatja el az államtól, hogy állást foglaljon a hagyományörzés mellett a mégoly felesleges újítások ellenében is, hogy a kollektív racionalitást az egyéni érdekérvényesítés elébe helyezze, hogy tudjon szelektálni az egyházak és a szekták között, hogy állást foglaljon bizonyos életmódok és személyiségek mellett és mások ellenében, és a többi. És ez a nyilvánosság tönkre- vagy legalábbis illuzórikussá tételéhez vezet, hiszen amennyire az állam komoly szerepet kap a nyilvánosság befolyásolásában, annyira nő a nyilvánosságban az állam által igazoltan képviselhető értékek súlya az implicit értékvilágokkal szemben. A nyilvános viták öncélúvá válnak, hiszen nem képesek közvetíteni az álláspontokat az állam felé, amely a saját elve szerint eljárva

ezeket nem hallgathatja meg, azaz a nyilvánosság szerepe az állammal szemben inkább passzivitásba fordul. Ezzel elveszíti jelentőségét a politikum, kiüresedik a nyilvánosság, és csökken a szocialitásba vetett hit, amelynek egy kevésbé mechanisztikus szemlélet szerint működtetnie kellene a politikai társadalmat.

A liberalizmus kettős tanítása szerint tehát az értékek relatívak, kivéve a semleges állam megalapozására szolgáló értékeket, amelyek elsődlegesek minden más értékkel szemben. A relativizmus és az állam közötti összefüggés a liberalizmus szerint szükségképpen következik az objektív értékrend felbomlásából, amelynek nyomán egyetlen néven nevezhető tétje maradt az értékelméleti gondolkodásnak: ez pedig az állam legitimációjához fűződik. A társadalmakat összetartó értékcapcsok egyébként eltűntek: ami maradt, az csak abból a szempontból érdekes, hogy mit tehet meg a *hatalom* a társadalomért. Arról, hogy a társadalom önszerveződése mire adhat lehetőséget, már nem beszélünk.

Mielőtt továbbmennék, el szeretném oszlatni a gyanút, hogy az általam közölt pillanattfelvétel hű képe a liberalizmus legújabb variánsának a maga teljességében. Bár megpróbáltam autentikusan visszaadni egy *lehetséges* álláspontot, az eddig elmondottak mégsem többek, mint egy ideáltípus rekonstrukciójának elemei. Ez szükségszerűen következik az előadás műfajából, ha az előadás egy ennyire szerteágazó témával foglalkozik. Nem gondolom azonban, hogy megállapításaimat lényeges tekintetben bármilyen keretek között módosítanám. Ezért, ami engem illet, kész vagyok továbblépni.

Mármost a globalizáció és a relativizmus összefüggései egy csöppet sem érdektelenek abból a szempontból, ahogy idáig explikáltam a liberalizmust. Ez idáig megpróbáltam alátámasztani, hogy a liberalizmus politikaelmélete egy domináns érték szemlélet alárendeltségébe kényszeríti

a jelzésértékűen antiliberálisnak nevezett felfogásokat az-
zal, hogy nem képes nekik helyet biztosítani az állampol-
gárság *eszméjének* megkonstruálásában. Politikafilozófiai ál-
laspontként azonban, amely szükségessé teszi bizonyos
intuíciók belefoglalását a jó élet koncepciójába, a liberaliz-
mus a nyilvánosságot, a politikai vagy okoskodó vagy de-
liberatív társadalmat elválasztja a kizárólag intuitív elgon-
dolásokhoz alkalmazkodó államtól. Az államnak többek kö-
zött azért nincsen liberális filozófiája, mert a liberalizmus
nem tudja összekapcsolni a deliberációt a legitimitással:
a liberális állam nem demokratikus, hanem alkotmányos,
ami két különböző dolog. Nem politikai, hanem – egy szűk
értelemben – erkölcsi, ami szintén két különböző dolog. Kö-
rülbelül olyan, amilyennek Hegel a római államot találta.
Rövidítem: „Rómában találjuk mármost ezt a szabad általá-
nosságot, ezt az elvont szabadságot, amely egyfelől az el-
vont államot, a politikát és a hatalmat a konkrét egyéniség
fölé helyezi, s ezt teljességgel alárendeli, másfelől ezzel
az általánossággal szemben megteremti a személyiséget
(Persönlichkeit) ..., amelyet jól meg kell különböztetni az
egyéneiségtől (Individualität). Mert a személyiség a jog alap-
meghatározása: főképp a tulajdonban kap létet, de közöm-
bös az élő szellem konkrét meghatározásai iránt... A római
világ vizsgálatában nem egy konkrét szellemi, magában
gazdag életről van szó; a konkrét ebben az általánosságban
csak a prózai gyakorlati uralom” (*Előadások a világtörténet fi-
lozófiájáról*, m. k. 521–522. o.).

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a liberális állam
nem létező koncepciója mindmáig a leginkább járható –
jobban mondva, a leginkább kitaposott – utat mutatja fel
abban, hogy hogyan fogjuk fel az állam helyét a társada-
lomban, egyúttal azonban arra is figyelmeztet, hogy híján
vagyunk az állam pozitív elméleteinek. Úgy tűnik, az ilye-
nek ideje a neokantianizmussal együtt lejárt, ami jól meg-
mutatkozik abban, hogy amikor az úgymond konzervatív

alternatívát keressük a nem létező liberális állammal szemben, akkor is ehhez a nem-létezőhöz fűzünk kiegészítő megjegyzéseket, még hozzá nagyon szerényen, de tévesen, a *policy* szintjén. A mai kormányzati praxisban – amelyet némelyek konzervatívnak mondanak – ez annyit jelent, hogy miután fél tucat ember kitalálta, milyennek kell lennie a modell állampolgárnak, a kormány megpróbálja ezt a modellt átültetni a nyilvánosságba, amihez megtalálja a maga embereit, akik büszkén vállalják a feladatot, mert meg vannak győződve róla, hogy az igazság forog kockán. Az államot azonban nem érdekli az igazság: nem érdekli az értékek szociológiája és koherenciája. Az értéket számára a voluntarista rekonstrukció – ha ugyan nem a nyílt konstrukció – tárgyai, eldologiasítható, piacosítható javak, árucikkek képviselik, melyeknek hasznuk és nem létük van. E szemléletben eleve elesik annak a lehetősége, hogy az értékek a társadalom szövetében kapjanak értelmet, hogy a nyilvánosságban nagyobbrészt tétlen járó viták folyjanak, hogy az államnak bármiképpen tartania kelljen a közvélemény fordulataitól. A *so genannt* konzervatív politika nem teszi kevésbé sebezhetővé az államot az eddigi kritikákkal szemben.

A politikai társadalom és a liberális állam kapcsolatát tehát leginkább az idegenség jellemzi. Olyan körülmények között, amikor a liberális intuíciókkal kétségtelen rokonságban lévő globalizáció már programszerűen a nemzetállam ellen fordul (programszerűen mondom, mert globális tendenciák kétezer éve, ötszáz éve és száz éve is voltak), a politikai társadalom esélyei tovább csökkennek. Bár csaknem biztosak lehetünk abban, hogy a *globalizáció* kifejezés nem teljes ostobaság – vagyis van lehetőség arra, hogy a globalizáció révén a lokális értékrendek és struktúrák új jelentést és új életkedvet nyerjenek –, erre az új jelentésre kétséget kizáróan a tradicionalitás és az implicit értékrendek újabb pozícióvesztéséi árán kerül-

het csak sor. Azok, akiknek esélyük nyílik arra, hogy feladják magukat, még a szerencsésebbek közé számítanak majd: és ezek az önfeladást szerencseként is élik meg. Lesznek – vagy vannak – azonban olyanok, akik elátkozzák piacképtelen korszerűtlenségüket, amelyből nem tudnak kitörni. Az előbbieket és az utóbbiakat csak egy dologban hasonlítanak: hogy az implicit valóságot egyként nyúgnak, koloncnak tekintik. A valóság harmadik útért kiállt, erről azonban még nem tudni, mi köze a hagyományos ('30-as évekbeli), vagy a mai schröderi vagy blairi „harmadik úthoz”. A harmadik út alatt értsük egyelőre azt a társadalomelméleti alapállást, amely *kész megvizsgálni* egy olyan elmélet *lehetőségét*, amely egyaránt alternatívát jelent a pusztán tradicionalizmussal és a pusztán univerzalizmussal szemben, mondván, hogy egy ilyennek – de a gondolkodásnak mindenképpen – létjogosultsága van. A harmadik utas társadalomelmélet nem pártolja a globalizációs terminológiát, mert bármennyire is türelmesnek tűnik ez a helyi értékvilágokkal szemben, mégiscsak egy globalizációs *érdekű* teóriát sejtet, holott amire szükség *lehet*, az a globalizációval (ahogy a tradícióval) is számot vető *autonóm* elmélet. Ez azonban egyelőre várát magára.

Megállapítottuk tehát, hogy az a tendencia, hogy az implicit vagy privát értékek csak a semlegesség racionalitásának tükrében jelennek meg és halványulnak el, a világtársadalom és a hatalmi szféra univerzális mintáinak erősödésével maga is csak megerősödhet. Függetlenül attól, hogy mi vár az államra a virtuális erőszak és az erőszak interiorizációjának következtében (nyilvánvalóan semmi jó), a nyilvánosság és a magánszféra továbbra sem válik konstitutívá a hatalommal szemben. Az állam helyettesítése vagy kiegészítése a szupraállami integrációs struktúrákkal nem növeli, hanem inkább csökkenti egyrészt a magánszféra és a nyilvánosság közötti átjárás esé-

lyét (a nyilvánosságra még az eddigi mértékben sem lépnek ki a kevés győzelmi eséllyel rendelkező szemléletek), másrészt nem változik az a helyzet, hogy a hatalmi racionalitás csak egyoldalú (irányítói) viszonyra képes – azt kell mondani, képes – a nyilvánossággal szemben. A hatalmi racionalitás személytelen valami, tehát nem rossz emberek kénye-kedvén múlik (legföljebb annyi köze van a személyiségetikához, hogy kihasználja a magánszféra gyenge intézményesülési potenciálját), és pontosan ez adja a globalizáció erejét. A globalizáció felerősíti a relativizmust az implicit világokban, és bizvást mondhatjuk, hogy a kettő együtt meghaladottá teszi a semlegesség liberális programját is.

Nem azt állítom tehát, hogy a globalizáció mint olyan gonosz (ez értelmetlen volna), hanem azt, hogy kikerülhetetlen, következésképp a szupraállami integráció – akár a tőkével és az információval szemben, akár *vele együtt* lépjen föl – szükségszerű. A hatalom koncentrációját azonban így is, úgy is egy elkülönbözött, eldologiasodott logika teszi szükségessé, és ez felerősíti a relativizmust az implicit világokban.

A globális rend kiépülése fölébe kerekedik magának a liberalizmusnak. A liberalizmus az állam legitimációját – ha csökevényes formában is – tradicionálisan fogta föl, mint amely bizonyos értékek igazolása köré épül. A globalizáció ellenben leszámol minden effajta illúzióval. Az állam diffúz volta lehetetlenné teszi annak felbecsülését, hogy az egyes intézményeinek milyen értékszempontoknak kell megfelelniük, hiszen az egész – amely, ha metaforikusan is, idáig az értékítéletek tárgya volt – már nem létezik. Belátható időn belül nem lesz olyan hatalmi centrum, amelyet tetten lehet érni a szó szoros értelmében, ehelyett a hatalmi jogosítványok feltöredezése (privatizálása, de nem a nyilvánossá tétele, átadása, nem *átruházása*, stb.) inadekváttá teszi a legitimáció tradicionális programját. Az államra ekkor már nem

lesz kíváncsi senki, mert vagy nem lesz *kíváncsi* senki, vagy nem fogja tudni kiismerni magát a bürokráciák útvesztőiben, és elesik attól a lehetőségtől, hogy véleményt nyilvánít-hasson az őt érintő ügyekben. És ha ez a vízió némileg egy-oldalúnak tűnik is, vajon lesz-e valaki – kérdem én –, aki képes konstruktív összefüggést teremteni a hagyományos liberális értékek (a szabadság, a morális egyenlőség és az esélyegyenlőség), valamint a globális civilizáció között? Va-jon lesz-e több szabadságunk legalább a saját életünk ala-kítására, nő-e az esélyegyenlőség, több jelentés adható-e a morális egyenlőségnek a globalizációs terminológiában, mint eddig?

Filozófiai értelemben a kérdés így vetődik föl. A globa-lizáció már úton van, de ezeket a kérdéseket nem nagyon vizsgálja senki. Lehet, hogy mégis igazam van, és a racio-nalizációra csak *post festa* kerül majd sor.

BÉNDEK PÉTER

K: Cettler Antal x 93:355 II. világháború
A magyar német viszonyról az 1938-
as évtől

^{Alm} KÁLLAY MIKLÓS
FÜGGETLEN POLITIKÁJA
ÉS A NÉMET MEGSZÁLLÁS OKAI*

A magyar–német viszonyt 1938 nyara óta szinte állandó lappangó feszültség jellemezte. A feszültség ugyan Hitler kormányra lépése óta fennállt, mivel a kollektív, totalitárius, újpogány nemzetiszocialista világnézet eleve ellentétes volt a konzervatív, keresztény világnézetten alapuló, de alkotmányos és parlamentáris Magyarország kormányformájával, de – amint a második világháború alatt létrejött angolszász–szovjet koalíció példája szemléltetően mutatja – a közös külpolitikai érdekek könnyen áthidalhatóvá teszik az egyes államok belpolitikai rendszere közötti különbségeket. Magyarországot, Lengyelországot és Németországot közös érdekek kötötték össze a Csehszlovákiával szemben fennálló revíziós politika folytatását illetően. E közös érdekek ellenére a magyar–német ellentét első jelei éppen akkor váltak láthatóvá, amikor Hitler 1938 nyarán napirendre tűzte a Csehszlovák Köztársasággal szemben fennálló területi igényei érvényesítését. A kormányzói pár, valamint Imrédy Béla kormányfő és Kánya Kálmán külügyminiszter 1938. augusztusi kielői és berlini látogatása során a német állam vezetőinek tudomásul kellett venniük, hogy a magyar kormány nem hajlandó katonai segítséget nyújtani Hitler Csehszlovákia ellen tervezett támadásához. Horthy, Kánya és az akkor még nem németbarát Imrédy a magyar honvédség felkészületlenségére hivatkoztak, valamint azon félel-

* Részlet a szerzőnek az 1941–1944 közötti magyar külpolitikáról írt könyvéből, amely 2000. április végén jelenik meg a Magvető Könyvkiadó kiadásában.

mükre, hogy a kisantant-egyezmény alapján Románia és Jugoszlávia hátba támadják Magyarországot, ha utóbbi háborúba keveredik cseh szövetségesükkel.¹ A németek azonban sejtették, hogy a magyar államférfiak nem vallották be a valódi okot, ami visszatartotta őket a Német Birodalom oldalán való elkötelezettségtől: meg voltak győződve arról, hogy Németország a háborút elveszti, és a magyar kormány semmilyen körülmények között nem akart háborúba sodródni olyan koalíció ellen, amelyiknek Anglia is tagja.² A csehszlovák krízis idején keletkezett feszültségre azért mutattam rá e helyen ilyen részletesen, mert az 1938 óta fennálló bizalmatlanság Magyarországgal szemben egészen 1944 márciusáig, sőt talán egészen Szálasi 1944. októberi „hatalomátvételeig” jellemezte Hitler és a nemzetiszocialista vezetők Magyarországgal szembeni magatartását.

Igaz, Németország Olaszországgal együtt döntőbíróként működött közre az 1938. novemberi és 1940. augusztusi bécsi döntéseknél, és a nyugati hatalmak sajtójában már a háború kitörése előtt szaporodtak azok a nézetek, amelyek szerint Magyarország hű szövetséges, sőt „csatlósa” a Harmadik Birodalomnak. Különösen uralkodóvá váltak ezek a vélemények 1941 áprilisa után, amikor Nagy-Britannia a Jugoszlávia ellen felvonuló német csapatok átengedése és a Délvidék visszaszerzése miatt megszakította Magyarországgal a diplomáciai kapcsolatokat, és még inkább 1941 júniusában, amikor a Bárdossy-kormány elhamarkodottan és téves premisszákból kiindulva bejelentette a hadiállapot beálltát a Szovjetunióval – s e lépés maga után vonta Anglia Magyarország elleni hadüzenetét –, majd 1941 decemberében az Egyesült Államokkal. A történelem ironiája, hogy az irányított német sajtóban sem szűntek meg a Magyarország, helyesebben a Magyarországon uralkodó rendszer elleni hol burkolt, hol nyílt támadások. Így például 1939 februárjában Imrédy Béla bukása és Teleki Pál kormányfővé történt kinevezése után

a német nemzetiszocialista újságok támadták az elavult „feudális” magyar társadalmi rendszert és a szerintük erős zsidó befolyást Magyarországon.³ Csáky István külügyminiszter 1939. januári Hitlernél tett bemutatkozó látogatása alkalmából Hitler élesen támadta az 1938 őszén, a csehszlovák krízis idején tanúsított „lanyha magyar magatartást”, kifogásolta továbbá, hogy Bethlen István a Pesti Naplóban írt 1939. évi újévi cikkében kritizálta az etnikai alapon nyugvó bécsi döntést, és lándzsát tört a Szentkorona történelmi jogaiért.⁴ Sztójay Döme berlini követ 1940. november 2-i, Csáky külügyminiszternek írt jelentésében azt írja, hogy Magyarországot német mértékadó körökben feudális, konzervatív és erősen zsidó befolyás alatt álló országnak tartják.⁵

E sajtóhangok és Sztójay útján Budapestre eljutott vélemények ellenére a németek egészen 1943 végéig lényegesen nem avatkoztak be Magyarország belpolitikai életébe. Teleki Pál, Bárdossy László és Kállay Miklós pedig állandóan félt ilyen beavatkozástól, főleg attól, hogy a németek a velük szimpatizáló magyar katonai vezetők segítségével a szélsőjobbaldalt juttatják hatalomra. A Harmadik Birodalom javára tett külpolitikai engedményeket – így a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozást vagy Bárdossy 1941. júniusi elhamarkodott hadba lépését – e félelem motiválta.⁶

A németek először akkor kísérelték meg a magyar politikai életbe való beavatkozást, amikor 1942 márciusában, a Kállay-kormány megalakulása után, Ribbentrop német külügyminiszter kifejezésre juttatta, hogy a német kormány nem szívesen látná Ullein-Reviczky Antal sajtófőnök külügyminiszterré történő kinevezését, viszont örömmel venné tudomásul, ha Bárdossy visszatérne a külügyminiszteri székbe.⁷ Bárdossy ennek ellenére nem lett többé külügyminiszter. A legkomolyabbnak látszó beavatkozási kísérleteknek a zsidókérdés radikális megoldása érdekében

tett német követelések látszottak, de a Kállay-kormány és maga Horthy is – amint erről már más helyen részletesen beszámoltam – ezeket a követeléseket 1942 végén és 1943 elején sikeresen elutasította. Ugyancsak elutasította Horthy az 1943 áprilisában Hitlerrel folytatott megbeszélés során a Kállay-kormány eltávolítására irányuló német kívánságot. E kellemetlen légkörben lefolyt tárgyalás után az a főnök helyzet állt elő, hogy Magyarországnak 1943 májusától 1943 decemberéig olyan miniszterelnöke volt, akivel a budapesti német követség Ribbentrop utasítására nem érintkezhetett.⁸ Kállay kormányzása idején Magyarország volt az egyetlen olyan, a tengelyhatalmakkal szövetséges állam, ahol német csapatok nem tartózkodtak. Ezen túlmenően: Finnországot kivéve Magyarország volt az egyetlen olyan „tengelyállam”, ahol megmaradt az alkotmányos, parlamentáris rendszer s ahol az 1919-ben betiltott illegális Kommunista Párt kivételével minden párt képviselve volt a parlamentben a nyilaskeresztesektől a szociáldemokratákig. A háború miatt elengedhetetlen korlátok között fennállt a sajtószabadság, az egyesületi és gyülekezési szabadság, és szabadon működhettek a szakszervezetek. A színházakban a legjobb angol és amerikai darabokat játszották, és a könyvesboltokban angol és amerikai írók fordításai sorakoztak egymás mellett. A tengelyhatalmak uralta Európában egyedülálló jelenség volt, hogy a zsidók minden diszkrimináció nélkül élvezhették a jó színházi előadásokat, a jó éttermeket és kávéházakat. Ezen túlmenően a Kállay-kormány menedékjogot nyújtott 70 ezer zsidónak, több mint százezer lengyel menekültnek, akik még a Teleki-kormány idején jöttek Magyarországra, s ezen kívül számos Magyarországra szökött francia hadifogoly, angol és amerikai ejtőernyősnek. Jogosan vethetné fel valaki a kérdést: Miért tűrte el a Harmadik Birodalom közvetlen szomszédságában egy ilyen nem totalitárius, a nemzetiszocialista ideológiával gyökeresen szemben álló állam létezését?

A második kérdés, amely a német magatartással kapcsolatban felmerül: miért változott meg 1943–1944 fordulóján a Magyarországgal szembeni német magatartás s miért rendelte el Hitler mégis 1944. február 28-án Magyarország megszállását?

Az első kérdésre száz százalékgig biztos választ nem kapunk. Kállay emlékiratában e német fogalmak szerint tűrhetetlennek látszó szabad politikai és társadalmi rendszer létét is a német bevonulás egyik okaként tünteti fel: „Domináns szerepet játszott a zsidók és menekültek kérdése. Hatalmi centrumuk kellős közepén bántatlanul élhett legnagyobb ellenségük, gyűlöletük tárgya, a zsidó. Egy kis ország s annak élén egyetlen ember fogja útját állni az ő totális terveik megvalósításának? Eltűriék, hogy a menekültek – lengyelek, franciák, angolok s újabban olaszok – kibújhassanak ölelésükből s maradjon még egy darabka föld, ahol szabadon, emberséges körülmények között élhetnek? Ezt nem tűrhatték.”⁹

Bármennyire logikusnak tűnik is Kállay érvelése, mégsem tartom valószínűnek, hogy a Magyarországon uralkodó szabad légkör, valamint a zsidókkal és menekültekkel szemben tanúsított emberséges magatartás döntő befolyással volt a megszállás elrendelésére. Ha így lett volna, akkor már 1943 tavaszán fogatosították volna ezt az intézkedést, amikor a német Wehrmacht még sokkal kedvezőbb körülmények között harcolt az európai hadszíntereken, mint egy évvel később. Feltételezhetjük, hogy a németek szempontjából 1944 elejéig csak az volt fontos, hogy a német haderő szabadon átvonulhasson – Budapest, Győr és Miskolc megkerülésével – a Balkán felé, s a román nyersolaj Németországba szállítása biztosítva legyen. Ugyanez vonatkozott a magyar nyersanyag- és élelmiszer-szállításokra is. Amint Svédország és Svájc példája is bizonyítja, a német vezetés számára minden ideológiai elvakultság ellenére a háború alatt a stratégiai

célok bizonyultak elsőrendű fontosságúnak. A stratégiai cél biztosítása érdekében eltúrték egyes kis államok demokratikus, alkotmányos berendezkedését, sőt, a német érdekeket gyakran sértő sajtószabadságot is. Tudták, hogy a magyar kormány titokban tárgyalásokat folytat angolszász megbízottakkal, de tudtak az angolszászok idegenkedő, elutasító magatartásáról is, s abban bizonyosak voltak, hogy amíg a szövetségesek távol vannak, addig magyar kiugrástól nem kell tartani. Talán attól is féltek, hogy egy erőszakos német beavatkozás megzavarná azt a stabilitást, amelyet a társadalom széles rétegei által elfogadott Horthy-rendszer fennállása garantált. Talán ezért is vonakodtak a szélsőjobboldali pártok fokozottabb támogatásától. Először Veesenmayer náci ügynök – aki mint a Standard-gyár közép-európai „vezérképviselője” 1943 késő őszén heteken keresztül tartózkodott a magyar fővárosban – 1943. decemberi Ribbentropnak küldött jelentésében merült fel annak a gondolata, hogy Horthyra nyomást gyakoroljanak annak érdekében, hogy bocsássa el Kállayt és bízza meg Imrédyt, vagy valamelyik másik szélsőjobboldali pártvezért egy új, németbarát kormány megalkotásával.¹⁰ Veesenmayer idézett jelentésében nem zárja ki, de nem is javasolja a megszállást, ehelyett „magyar megoldást” javasol, így például Göring Budapestre jövetelét, hogy egyidejűleg Magyarország határai mentén végrehajtott német csapatmozdulatokkal nyomást gyakoroljanak a kormányzóra a német katonai és politikai célok megvalósítása érdekében.

Valamivel könnyebb feladatnak bizonyul annak a kérdésnek a megválaszolása, miért került sor mégis a megszállásra, és miért éppen 1944 márciusában szállták meg hazánkat a németek. Kállay Miklós, a tárgyalt korszak magyar főszereplője – akit fent már idéztünk – emlékiratában még az alábbi okokat sorolja fel, amelyek kiválthatták a német megszállást:

FEJFRÍZ, '60-AS ÉVEK

1. Horthy 1944. február 12-i Hitlerhez intézett levelében szinte ultimátumszerűen követelte, hogy engedjék haza a keleti arcvonalon még kint lévő és megszálló feladatok ellátó honvédelakulatokat. E levélben azt is leszögezte a kormányzó, hogy *a Kárpátokat a magunk erejéből is meg tudjuk védeni, anélkül, hogy német segítségre szorulnánk.*¹² (Kiemelés tőlem, Cz. A.) A németek előtt ismeretes volt, hogy a magyar kormány e tervét az angolszászok tudomására hozta, és feltételezték, hogy a Kállay-kormány e magatartásán nem fog változtatni.

2. A németek egyre több értesítést kaptak a magyar kormány angolszász kapcsolatairól. Kállay szerint bemérték az angolszászokkal fenntartott állandó összeköttetést biztosító rádióadókat. Tudtak arról a Svájcban kötött megállapodásról, amely szerint amerikai misszió érkezik Magyarországra, és magyar katonai személyek fognak tárgyalni velük. Ez azt a félelmet keltette bennük, hogy ezek a kapcsolatok intenzívebbé válhatnak.

3. Az orosz haderő közeledtével nem tűrhettek meg hátukban egy megbízhatatlan, sőt ellenségesnek minősített országot. Kállay szerint a németek nem tudhatták,

hogy az angolszászokkal létrejött kapcsolatok nem terjednek-e ki az oroszok felé is. Szerző véleménye szerint Kállay e téren téved. Amikor Antonescu román diktátor 1944. március 27-én arról igyekezett meggyőzni Hitlert, hogy ilyen kapcsolatok fennállnak, a „Führer” ezt azonnal megcáfolta és kijelentette, hogy az orosz–magyar összejátszásban nem hisz, mert a magyar vezetők félnek a bolsevizmustól. Angolszász partraszállásra célozva viszont arról biztosította Antonescut, hogy erre az eshetőségre a németek megtették az előkészületeket.¹³

4. Kállay szerint a németek elhatározását az is indokolhatta, hogy a magyar belpolitikában a baloldali elemek mindinkább szóhoz jutottak, s ezzel az ország hangulata mindinkább németellenessé vált. Ez ellen a nácibarát elemek mind hangosabban protestáltak, és panaszaik természetesen eljutottak a németekhez is. Ez logikus érvelés, az Imrédy vezette Magyar Megújulás Pártja, valamint a Pálffy Fidél és Baky László által vezetett Magyar Nemzetiszocialista Párt német kapcsolatai nyílt titoknak számítottak. Érdekes módon a tömegbázissal rendelkező Nyilaskeresztes Párttal 1944 szeptemberéig a németek nem tartottak fenn kapcsolatokat. Kállay érvelése nem elvetendő, csak szeretném megismételni, hogy Hitler katonai döntéseit többnyire stratégiai és nem ideológiai szempontok motiválták.

5. A németek elégedetlenek voltak a német–magyar gazdasági tárgyalások elhúzódása láttán. Magyarország egyre kevesebbet ígért a németeknek, még kevesebbet szállított, viszont Németországnak egyre többre volt szüksége, és ezt a megszállás révén remélték megkapni. Ez a körülmény szerző véleménye szerint is szerepet játszott a megszállásnál.

Arra a kérdésre, hogy miért éppen március 19-én került sor a megszállásra, Kállay azzal válaszol, hogy március 20-án volt Kossuth Lajos halálának 50. évfordulója, s az ope-

raházi megemlékezés fő szónoka Kállay lett volna. Budapesti körökben elterjedt az a vélemény, hogy Kállay ekkor fogja nyilvánosan bejelenteni Magyarország elszakadását a tengelytől, valamint az angolszászokkal megkötött fegyverszünetet, mintegy megismételve Kossuth 1849. április 14-i függetlenségi nyilatkozatát. Kállay ezzel szemben határozottan állítja, hogy erről nem volt szó, ő csak egy deklarációt akart intézni a világ szabad nemzeteihez.¹⁴ Meggyőződésem szerint nem valószínű, hogy a Kossuth-ünnepség, amely a március 19-i megszállás következtében elmaradt, szerepet játszott volna a német megszállásnál.

Macartney angol történész a német megszállást kiváltó okok elemzésénél – miután megállapítja, hogy Hitler elhatározása kumulatív, fokozatos fejlődés eredménye volt – szintén nagy szerepet tulajdonít Horthy 1944. február 12-i Hitlerhez intézett levelének, amelyben a keleti arcvonalon lévő magyar alakulatok hazaengedését követelte.¹⁵ Még nagyobb jelentőséget tulajdonít azonban azoknak a német elhárító szervek által a vezéri főhadiszállásra küldött jelentéseknek, amelyek hírül adták, hogy március vagy április folyamán amerikai és angol ejtőernyős missziók érkeznek Magyarországra. Március 17-én le is szállt egy háromtagú amerikai misszió, de mire a magyar elhárítás segítségével Budapestre érkeztek, addigra a németek megszállták az országot. A német jelentések szerint Horthy és fia, ifj. Horthy Miklós, aki 1943 végén Szent-Iványi Domokos és Soós Géza diplomaták közreműködésével egy béke-előkészítő hivatal létrehozásával lett megbízva (amely március 19. után a „kiugrási iroda” elnevezést kapta), tudtak az ejtőernyős misszió érkezésével kapcsolatos tárgyalásokról.¹⁶ Bár a Kállay által folyamatba helyezett titkos tárgyalásokról a németek már régóta tudomással bírtak, Hitler egészen 1944 februárjáig meg volt arról győződve, hogy e tárgyalások a kormányzó háta mögött bonyolódtak le. Az 1944. február második

felében befutott jelentések szerint ifj. Horthy Miklós, de maga a kormányzó is tudtak ezekről az angolszász hatalmak megbízottaival folytatott megbeszélésekről, s Macartney úgy véli, ez adja a magyarázatot Hitler 1944. február 28-i utasításához, amellyel elrendelte Magyarország megszállását.

A háborús bűnösnek minősített német miniszterek 1948-ban folytatott tárgyalása során Karl Ritter nagykövet 1948. július 15-én arról tett vallomást, hogy miután Horthy és Hitler utolsó és végzetes 1944. március 18-i tárgyalása után a kormányzó és kísérete eltávozott, Ribbentrop kijelentette Ritternek: két ok bírta rá Hitlert, hogy a megszállás mellett döntsön: a kormányzó már idézett február 12-i levele, valamint a titkosszolgálat jelentése az amerikai ejtőernyősök Horthy tudtával való Magyarországra érkezéséről. Ribbentrop maga nürnbergi kihallgatása során így nyilatkozott: Ejtőernyős hadosztályokról beszéltek, Magyarországon leszálló ejtőernyős hadosztályokról.¹⁷ Az ejtőernyős hadosztályokról ugyan a magyarok és az angolszászok közötti bizalmas megbeszéléseken nem esett szó, de budapesti „jól értesült” körökben e téma 1944 márciusában szóbeszéd tárgyát képezte, s erről a németek is tudomást szerezhettek. Nem zárhatjuk ki tehát azt a lehetőséget, hogy Hitler egy, a közeli jövőben végrehajtandó magyarországi angol–amerikai akciótól való félelmében adta ki a parancsot Magyarország megszállására.

A Horthy-családnak az angolszász hatalmakkal folyó bizalmas megbeszélésekbe való belebonyolódásáról 1944. március 18-án Klessheimben maga Ribbentrop is említést tett Sztójay Döme berlini magyar követnek, és ezzel fenyegetőzött, ha a kormányzó ellenáll, ezt nyilvánosságra is fogja hozni.¹⁸ Amikor Horthy 1944 júliusában – a zsidódeportálások leállítását követően – a Sztójay-kormányt le akarta mondítani – s Lakatos Géza vezérezredest már ak-

kor kormányfővé kinevezni, Ribbentrop utasította Veesenmayer budapesti követet, fenyegetse meg Horthyt, hogy ezeket a megdönthetetlen bizonyítékokat nyilvánosságra fogja hozni. Veesenmayer ezt közölte is a kormányzóval, aki egyelőre eltekintett a Sztójay-kormány elbocsátásától. Ribbentrop e táviratában – miután utalt a Kállay-kormány béketapogatózásaira – így folytatta: „Mint azt a kormányzó is tudja, bőséges anyag áll rendelkezésünkre, hogy az árulásba a kormányzó is belekeveredett, ami következőképp kihat a kormányzó történelmi alakjának megítélésére.”¹⁹ A kudarcba fulladt 1944. október 15-i fegyverszüneti kísérlet és Szálasi hatalomátvétele után egy nappal a német távirati iroda, a DNB, hosszú memorandumban ítélte el az „áruló Horthy-klikk” magatartását, és megemlítette az 1944. március 19-e előtt Horthy tudtával folytatott titkos tárgyalásokat is. E hivatalos német közlemény a bukott kormányzót „hazug árulónak” minősítette.

Juhász Gyula *A német–magyar viszony néhány kérdése a második világháború alatt* című, a Történelmi Szemlében megjelent tanulmányában még jobban kihangsúlyozza annak a lehetőségét, hogy az angolszászok balkáni partraszállásáról keringő hírek lehettek döntő hatással Hitler Magyarország megszállását illető elhatározására. Igaz, hogy a megszállást igazolni akaró német, majd a Sztójay-kormány által kibocsátott magyar közlemények a szovjet és bolsevista veszélyre hivatkozva tartották szükségesnek a német csapatok bevonulását Magyarországra. De Juhász logikusan érvel, amikor megállapítja, hogy a német államvezetés pontosan tudta, mennyire fél a magyar politikai vezetőréteg egy szovjet megszállástól. Mivel Barcza György és Bakach-Besseney György követeknek az amerikai megbízottakkal Svájcban folytatott tárgyalásairól a német elhárításnak megbízható adatok álltak rendelkezésére, feltehetően arról is értesültek, hogy Ghyczy Jenő külügymi-

niszter 1944 februárjában levelet intézett Barcza György-höz, amelyben leszögezte: amennyiben választani kell egy defenzív Németország és egy expanzív Oroszország között, Magyarország – beleértve az angolbarát köröket is – kénytelen lenne a háború utolsó fázisában Németország mellé állni.²⁰ Ugyanez a szemlélet tükröződik Kállay Miklós miniszterelnök március 1-jei, a semleges országokban akkreditált követekhez intézett körleveléből is.²¹ Ugyanakkor a megszállás időpontjában a szovjet hadsereg 150–170 km távolságra volt a magyar határtól. Az a veszély tehát, hogy az oroszok áttörik a Kárpátok vonalát, 1944 márciusában nem állt fenn. Miért következett be mégis a megszállás, amely a magyar kormányt, a honvédséget, a közvéleményt – beleértve a németellenes ellenzéki pártokat is – meglepetésszerűen érte?

Juhász az 1943. november végi teheráni konferencián született háromhatalmi megállapodásnak a félrevezető stratégiai határozataira vezeti vissza a megszállás elrendelését. Churchill, Rooseveltt és Sztálin megállapodtak abban, hogy az angolszászok Normandiában hajtják végre a partraszállást, de egy „Operation Bodyguard” fedőnévvel elnevezett félrevezető propaganda-hadjárattal és tudatos dezinformációval a németek figyelmét a Balkán felé terelik annak sugalmazásával, hogy ott várható az invázió.²² E verziót megerősíteni látszik David Staffordnak *Britain and European Resistance* című könyve, aki a „Bodyguard” dezinformációs művelettel kapcsolatban ezt írja: „Az a hit, hogy a csatlósok különbékét akarnak kötni és el akarnak szakadni a tengelytől, az ezekből az országokból jövő béketapogatózásokra alapult. De ezek a béketapogatózások azokra a feltevésekre alapultak, hogy a Balkánon brit partraszállás várható. S mivel a »Bodyguard« stratégiai szükségletei miatt nem lehetett kijózanítani őket ebből az ideából, a béketapogatózások nagymértékben hamis feltevézésekre épültek.”²³

A német megszállás tervéről, az úgynevezett „Margaréta-akcióról” az angolszászok nem tudtak. 1943 novemberéig az angolok és amerikaiak bizonyos megértéssel viseltettek azon magyar álláspont iránt, hogy a német megszállást el kell kerülni. Amint azonban Stafford könyvére és Juhász tanulmányára hivatkozva kifejtettem, a teheráni konferencia után 180 fokos fordulat következett be a szövetségesek politikájában. A vezérkarok úgy vélték, a szövetséges stratégia javára válna, ha Magyarország vagy Románia kiválna a háborúból, tekintet nélkül arra, hogy ez maga után vonná a két ország megszállását. Ezt Leahy admirális, az amerikai vezérkari főnökök tanácsának (Joint Chiefs of Staff) elnöke Matthewsszal, az amerikai külügyminisztérium európai osztálya vezetőjével is közölte: „miután el van ismerve, hogy a katonai megoldások alkotják a döntő tényezőt ebben a vonatkozásban”.²⁴ Ugyanakkor az OSS (Office of Strategic Services, amerikai titkosszolgálat, a mai CIA elődje) utasítást kapott azzal a megjegyzéssel, tegyen meg mindent ennek megvalósítására. Allen Dulles, az OSS Svájcban tartózkodó vezetője megkérdezte, hogy ez a rendelkezés Magyarországra is vonatkozik-e. A válasz úgy szólt, hogy az utasítás egyaránt vonatkozik Magyarországra, Romániára és Bulgáriára.²⁵ Dulles és Royall Tyler amerikai diplomata feltehetően ennek az utasításnak a szellemében tárgyaltak Barczával és Bakách-Bessenyeivel, és ebbe a láncolatba esik a Magyarországra küldött ejtőernyős misszió szerepe is, amiről a német elhárításnak tudomása volt, és amely akció mögött nagyobb ejtőernyős alakulatok Magyarországra való leszállását sejtették.

Mi lehetett a nyugati hatalmak célja a német megszállás kiprovokálásával? Feltehetően fontos lehetett számukra a normandiai invázió előtt, hogy a németek minél több köteleket vonjanak el a nyugati vagy az olaszországi frontról, hogy ezzel is csökkenjen a tervezett invázió elleni német vé-

delmi kapacitás. Hitler célja a Margaréta-akció végrehajtásával viszont elsősorban nem az volt, hogy az általa megbízhatatlannak tartott Kállay-kormány uralmát megdöntse vagy hogy az európai zsidóság utolsó nagy menedékhelyét felszámolja, hanem főleg az, hogy Magyarország „kiugrását”, amit egy balkáni angolszász partraszállás esetén valószínűnek tartott, megakadályozza. Washington Allen Dullest és Royal Tylert még március 19-én is a megbeszélések folytatására utasította. Ennek ellenére nem tudjuk teljes bizonyossággal megállapítani, hogy az angolszász partraszállás lehetőségének a magyar kormány várható magatartására gyakorolt hatása volt-e a közvetlen oka a Margaréta-akció hirtelen elrendelésének és gyors végrehajtásának, de a motívum valószínűségét jogosan feltételezhetjük. E nagyhatalmi manővereknek mindenesetre a magyarság és mindekelőtt a magyar zsidóság lett a szenvedő áldozata.

Elkerülhető volt-e a német megszállás? Lehetett volna-e a megszállással szemben ellenállást kifejteni? A marxista történészek visszatérő vádjá volt a Kállay-kormány ellen, hogy féltvén a magyar „uralkodó osztály” hatalmát, nem szervezte meg a nemzet haladó rétegeinek mozgósítását a „fasiszta Németországgal” szemben. E kritika azonban az ország akkori helyzetének tárgyilagos elemzése alapján nem állja meg a helyét. Kádár Gyula, a Vezérkar Kémelhárítási Osztálya (Vkf. 2.) akkori vezetője még a rendszerváltás előtt, 1978-ban megjelent emlékiratában erről így vélekedik: „A hadrendi alakulatok megvoltak, de létszámon alul és alig felfegyverzetten... Az egyes csapatok nem voltak összehívva. Az ország területén szétszórva állomásoztak... Ezzel szemben a német csapatok zárt rendben, harcra kész állapotban, jól felfegyverzetten, szabályszerű hadműveleti terv által mozgatva érkeztek három különböző irányból. Nincs olyan, csak parányi felelősséget is érző katona, aki csapatainkat ellenállási harcra alkalmasnak minősítette volna... Sikeres ellenállással nem lehetett számolni. Hiszen ma

már tudjuk azt is, hogy Hitler szomszédainkkal is számolt, nekünk ugratta volna őket, ha arra szüksége van. Német repülőerők is bevetésre készen álltak.”²⁶

Bár Kádár Gyula ezzel megcáfolja azon marxista történészek vádjait, akik Kállayt azzal vádolják, hogy „osztályhelyzete” miatt nem szervezte meg az ellenállást, ugyanakkor szemrehányást is tesz mind Horthynak, mind Kállaynak, amiért nem fordultak a Szovjetunióhoz és nem szervezték meg szovjet segítséggel a németekkel szembeni ellenállást. „Szép, de tragikus eseménye lett volna a magyar történelemnek a fegyveres ellenállás. De szovjet támogatás nélkül semmi haszna, semmi értelme nem lett volna.”²⁷ Ez az érvelés látszatra logikus, de ha közelebbről megvizsgáljuk, arra a megállapításra jutunk, hogy nem megalapozott. Két oknál fogva:

1. A Vörös Hadsereg lendületes offenzívája ellenére – előőrsei már eljutottak Csernowitz és Kolomea határáig – még mindig távol volt a magyar határtól. A Kárpátokban felvonult magyar hadtestnek – még ha akarta volna is – nem állt volna módjában utat nyitni a szovjet véderőnek, mert nem volt meg az összeköttetés. A németek viszont egy Budapestre, a Dunántúlra és a Duna–Tisza közére koncentrált magyar ellenállást néhány nap leforgása alatt leverték volna.

2. E kérdéssel kapcsolatban fel kell vetnünk azt a kérdést is, hajlandó lett volna-e a Szovjetunió az általa reakciónak minősített „Horthy-rendszer” fegyveres ellenállását támogatni? E kérdés felvetése ugyan csak találgatás, de az 1944. augusztus 1-jén a lengyel emigráns kormány utasítására kirobbant varsói katonai felkelést Moszkva „reakciós erők kalandjának” minősítette, és leállította a Visztula partjáig előrenyomult Vörös Hadsereg további offenzíváját, és tétlenül nézte végig a lengyel honi hadseregnek a német megszállók ellen vívott több mint két hónapos élet-halálharcát.

Ehhez hozzátehetjük még, hogy a szovjet hadsereg hadi stratégiája – bár az emberéletet a szovjet tábornokok semmibe vették – sokkal óvatosabb és alaposabb volt, mint a németek villámháborús offenzívái a háború első szakaszában. Nem valószínű, hogy Horthy és a Kállay-kormány kedvéért szovjet alakulatok hatoltak volna be a Kárpát-medencébe olyan időpontban, amikor Románia még hű szövetségese volt Németországnak, és az előretörő orosz ékek német–román harapófogóba kerültek volna.

Mindehhez hozzá kell még fűznünk, hogy az ország lelkileg sem volt felkészülve a németek elleni ellenállásra. E megállapításnál nem csak és nem is elsősorban a viszonylag erős szélsőjobbaldali áramlatokra és a tisztikar körében uralkodó erős németbarát hangulatra, valamint a társadalom széles rétegeit átható antibolsevista érzületre célozok, amely háttérbe szorította a németellenes érzelmeket. De sem Kállay, sem Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök nem számoltak az ország német megszállásával. Úgy vélték, a keleti fronton megindult erős szovjet offenzíva, a Wehrmacht erős olaszországi lekötöttsége, valamint a várható észak-franciaországi angol–amerikai invázióra való felkészülés annyira leköti a német véderőt, hogy nem lesz elég ereje Magyarország megszállására, hiszen egy megszállás még jobban szétforgácsolná a német véderőt.²⁸ Még a radikális ellenzéki vezér, Bajcsy-Zsilinszky Endre is Kállayhoz intézett, 1944. februári levelében csak a szélsőjobbaldali pártokkal és a „katonai kamarillával” való szembeszállást követelte. Bajcsy-Zsilinszky nem annyira a németektől, hanem a szerinte dúló „latens polgárháborútól” félt és attól, hogy a németek *a háború végén rövid időre* megszállják az országot (kiemelések tőlem, Cz. A.), és egy quisling kormány hatalomra juttatásával meghúsitják a Kállay-kormány és a németellenes ellenzék minden addigi – az ország függetlensége érdekében tett – erőfeszítéseit.²⁹

Mindezekből a kormányhoz közel álló és ellenzéki megnyilatkozásokból az derül ki, hogy a Kállay köré tömörülő erők Magyarország átállítását csak abban az esetben tudták elképzelni, ha az angolszász haderők Magyarország határaihoz érkeznek, s egy ilyen időpontban a német megszállást már nem tartották túlzottan veszélyesnek.

De a német megszállás veszélyére az ellenzéki pártok sem gondoltak komolyan. A nemzetközi stratégiai helyzet nem teljes ismerete alapján Mussolini bukása óta az a meggyőződés kezdett kialakulni, hogy a háborúnak nemsokára vége lesz, s az ország nagyobb megrázkódtatások nélkül kerül ki a háborúból. Mind a kormány, mind a németellenes ellenzék legfőbb gondja abban állott, hogy a háborúból a békébe való átmenet ne okozzon az 1918-as Károlyi-forradalomhoz hasonló összeomlást és ne eredményezze a rend felbomlását. Ezt a valóságos világpolitikai helyzet félreismerésén alapuló közhangulatot jellegzetesen mutatják azok a cikksorozatok, amelyek a Magyar Nemzet, a Magyar Szemle és más ellenzéki lapok hasábjain jelentek meg a háború utáni Magyarország politikai, társadalmi és gazdasági berendezkedéséről, vagy azok a cikksorozatok, amelyek a magyar múlt elemzése alapján vélték előkészíteni a háború után kialakuló demokratikus Magyarország felépítését.³⁰

Mindent egybevetve: a magyar társadalomban nem alakult ki a német megszállás lehetőségével számoló veszélyérzet, és arra sem a kormány, sem a németellenes közvélemény nem készült fel. Sőt, valószínűleg a németbarát szélsőjobboldali ellenzéki pártok sem bíztak az általuk remélt német megszállás bekövetkeztében. Így, függetlenül attól, hogy egy esetleges katonai ellenállásnak semmi értelme sem lett volna, leszögezhetjük: Magyarország lelkileg és politikailag nem készült fel a fenyegető német megszállásra. Ez a körülmény is hozzájárult a Margaréta-akció katonai lebonyolításának sikeréhez.

Jegyzetek

- 1 Macartney, Carlile Aylmer: *October Fifteenth. A History of Modern Hungary. I–II.* Edinburgh 1956, 1962. I. 240–248. l. – Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam. Egy nemzet küzdelme a második világháborúban. I–II.* Budapest, 1991. I. 80. l.
- 2 Chaszar, Edward: *Decision in Vienna. The Tzechoslovak–Hungarian Border Dispute of 1938.* Astor (Florida). 1978. 17. l.
- 3 Macartney: I. 330. l.
- 4 *Akten zur deutschen auswärtigen Politik (ADAP)*, D széria V. kötet, 303. és 308. sz. iratok. – *A Wilhelmstrasse és Magyarország.* (Továbbiakban: Wilhelmstrasse.) Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1945. Összeállította, sajtó alá rendezte és az előszót írta: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Lóránt és Juhász Gyula. Budapest, 1968. 176. sz. irat.
- 5 Szent-Iványi Domokos: *Csonka-Magyarország külpolitikája 1919. június–1944. március 19-ig.* Kézirat. Magyar Országos Levéltár. Budapest. Külügyminisztérium. Politikai Osztály K 638. és K 473. sz. csomók. 504–505. l.
- 6 Uo. 547–548. l.
- 7 *Wilhelmstrasse*: 480, 481. és 482. sz. irat
- 8 *Wilhelmstrasse*: 539. sz. irat.
- 9 Kállay: II. 194. l.
- 10 *Wilhelmstrasse*: 561. sz. irat, 1. és 4. sz. melléklet: Veessenmayer 1943. decemberi jelentése Magyarország belpolitikai helyzetéről és a Kállay-kormány külpolitikájáról.
- 11 *Kriegstagenbuch des Oberkommandos der Wehrmacht* (A német véderő főparancsnokságának háborús naplója.) Frankfurt am Main 1964. IV. kötet, 189–191. l.
- 12 Szinai Miklós – Szűcs László: *Horthy Miklós titkos iratai.* Budapest, 1962. 78. sz. irat.
- 13 *Hitler 68. tárgyalása.* Andreas Hillgruber „Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler” című könyve alapján összeállította Ránki György. Budapest 1983. 68. sz. irat.
- 14 Kállay: II. 193–194. l.
- 15 Macartney: II. 223. l.
- 16 Uo. II. 223. l. 1. sz. jegyzet.
- 17 Uo. II. 223. l. 2. sz. jegyzet.
- 18 *Wilhelmstrasse*: 700. sz. irat.
- 19 Macartney: II. 436. l.
- 20 Barcza György: *Diplomataemlékeim. I–II.* kötet. Budapest, 1994. II. 342–343. l.
- 21 Kállay: II. 154–163. l.

- 22 Juhász Gyula: *A magyar–német viszony néhány kérdése a második világháborúban*. In: *Történelmi Szemle*, 1984. 1–2. sz.
- 23 Stafford, David: *Britain and European Resistance 1940–1945*. Oxford, 1980. 173–174. l.
- 24 Idézi: Szegedi-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszanéz*. I–II. kötet. Budapest, 1996. II. 300. l.
- 25 Uo.
- 26 Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig*. I–II. kötet. Budapest, 1978. II. 663–664. l.
- 27 Kádár: II. 666. l.
- 28 Kállay: II. 168–169. l.
- 29 Rozsnyói Ágnes: *Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Kállay Miklós miniszterelnökhöz 1944 februárjában*. In: *Századok*, 1965. 199. l.
- 30 Pars pro toto: Szekfű Gyula: *Valahol utat veszítettünk* című cikksorozata a Magyar Nemzetben (1943 novemberétől 1944 februárjáig). Utánnyomásban megjelent a Magvető Könyvkiadónál 1986-ban.

cik DARUTÖRPEHARC

Ötvenévesen tudtam meg, mi van a beregszászi Órhegyen túl. Amikor nyolc évesen eljöttem a városból, úgy hoztam magammal a behavazott hegy látványának emlékét, hogy bármit mögéje képzelhettem. Mert nem jártam ott soha.

Sokszor elgondolkodtam, miféle regés tájak és égcsapó bércek húzódnak ott. Kedvemre benépesíttem a környéket fényes városokkal és vadonságokkal. Odaképzelhettem bármiféle vidéket, sikátoros hegyi falukat vagy kisvárosokat például, melyekről gyakran álmodtam. Olykor az volt az érzésem, jártam már ezekben a kacskaringós ösvények szabdalta, meredek hegyormok övezte településeken. Még az a furcsa sejtés is belém itta magát, hogy ezeket az álmokképeket – örököltem. Miért is ne? Ha örököltem őseimtől a szemem és a hajam színét, a temperamentumomat és az eszem járását, a gondolkodásmodomat meg a kacagásomat, miért ne örökölhetném a szaruhártyájukon megjelenő képeket? Ha ezt a kérdést néha megemlítettem valakinek, vagy szótlan-báván néztek rám, mint futóbolondra, vagy feltűnően vehemensen lehurrogtak...

Valójában a beregszászi Órhegyen túl – ahogy ezt ötvenévesen először megpillantottam – a Tiszáig nyúló cserjés, homokbuckás mező terül el. Néhány nyomorúságos faluval, kiszáradt patakmederrel. A szélben portölcsér táncol, ördögszekér robog. Az utakat pedig vastagon elborítja a sár.

Amikor ezt a vigasztalan tájat megláttam, valamit mintha elveszítettem volna. Az álmok lehetőségét. Ahogy

a modern ember – a szó tágabb értelmében – elveszítette a tündér legendákat és a messzi mítoszokat, amikor megismerte a glóbusz minden zegét-zugát. Hegycsúcsát, emléktelen sivatagát, korábban járatlan dzsungelét és tengermélyi éjszakáját. Tekintetét pedig szükségszerűen az égre függesztette, s a méretek végtelenségétől úrrá lett rajta a horror infiniti érzése...

Babits korai verse, mely jelentős művei felsorolása-kor mindig említetlen marad, a *Darutörpeharc* mintha egy görög váza egyszerre bukolikus és zordon rajzát varázsolná újjá. Abba a korba süllyeszti emlékezetét a költő, melyet a történelem akkurátus korszakolása nem szabdalt még legendátlanná. Akkortájt az emberi emlékezés természete más volt, mint később.

Ma már elképzelnünk is nehéz – mintha egy titkos érzékszervünket elveszítettük volna, azáltal, hogy helyébe a „tudatnak” nevezett furcsaság került –, hogyan is működött a régés előidők emberének emlékezete. Először is: nem ismerte azt a fogalmat, azt a neutrális, érdektelen és ezért embertelen valamit, amit ma ténynek neveznek. A tény ugyanis nem más, mint a szürke valóság. Ám a hajdani embert ez a ma ténynek hívott, lélektelen és a pillanatba kopottan ékelődő valami egész egyszerűen nem érdekelte. Nem tartotta szükségesnek, hogy vele foglalkozzék. Ahogy a világnak az a vonatkozása is hidegen hagyta, amit mai szóval valóságnak illik mondanunk.

Tudta, hogy az igaz valóság bennünk van. Legbelül, élményeink között. Álmainkban és sejtelveinkben, ahol az idő síkjai összekeverednek. A tér bugyrai szivárványszínnel telítődnek, a képzetes pillanat pedig ünneppé lélekül át az emlékezetben. Folyamatos és felemelő ünneppé, miközben az út szélén kallódó limlomok és az ember futó hangulatai meg nem érinthetik a lélekben folyamatosan születő mítoszt.

Tudatunk a legfiatalabb érzékelőapparátusa az emberi fajtának. A teljesség birtokbavételére való érzékszerünket helyettesíti, melynek az állatvilág mind a mai napig a birtokában van. A tudat pótszer – nemhiába mondja egy posztumusz feljegyzésében nagy költőnk: „Az ész: önmaga hiánya.” –, mely a Magna Misztériumból való kiszakadásunknak részben oka, részben következménye. Igazság szerint a világ birtokbavételének túl begyakorlatlan és túl gyermekes módja ahhoz, hogy gyanútlanul rábízhasuk magunkat. Ha vele élünk, nem lehetünk eléggé óvatosak...

Babits versében kavargó darvak zúgnak a légben s összecsapnak a rájuk várakozó – sejtetően afrikai – törpékkel. A madarak szárnya-zúgása és a mérgezett nyilak surrogása összekeveredik. Mintha az elképzelt görög váza árnyékrajzolata hirtelen megelevenedne. A képzet ugyan a hellének koránál régebbi, vagy épp az ő regés gyerekkorukat idézi, melynek emléknyomai Aiszkhülosz művében még tán föl-fölrémlenek, de a későbbiek munkáiban már nyomuk sincsen.

A darvakat a finnek embermadárnak, kuorgának nevezik. Babits róluk szólva metafizikussá tágítja a teret, s e varázslattal, ahogy az irányokat és égtájakat összekaszabolja, valójában a képzet kora-antik méltóságát állítja helyre. Sugallva, hogy a legenda számára fölösleges kacat az iránytű, ahogy a kalendárium is az.

...A vers opálos közege a mítosz téridőn kívüli világa. Mozdulatlan, acélszürke levegő, bábszerű lényektől ellepett táj, melyet partnak mond a költő. A háttér, ez a kódult part, hol a fekete törpék csapata várja magasba emelt lánzdzsáival „óriási sünként” a krúgató darvak ostromát, parányi. Tán a harcias törpék mérete is ezt sugallja. Ám a kép mélysége hatalmas. Mintha magasból nézve eme törpe lelkecskék és krúgató ellenfeleik letöppedtek volna a rovarokat és gyíkokat vendégelő fű világának léptékébe. A figurák

pöttömnyiek, csak épp az őket vendéglő világegyetem véget nem érő. Elhangzik ugyan a versben az Afrika szó. Ez az Afrika azonban nem ugyanaz, mint a ma ismert tündőalakú kontinens. De nem azonos a Babits-kori fekete földrésszel sem. Sokkal inkább hasonlatos a középkor regés Afrikájához, melyben mesebeli országok és birodalmak álltak. Benin és Ife, meg a Vagadui Királyság. A szavannákat és dzsungeleket ruk-madarak, unikornisok, sárkánygyíkok kései utódai meg tevépárducok és egyéb csodalények népesítették be. Csodalények, melyek részben a mesei képzeletből, részben utazók félreértett elbeszéléseiből, végül pedig ilyen-olyan – Európában sem ritka – óriási csontmaradványok megelevenítéséből szökkentek szárba. Igaz, ami igaz, századunk elejének déli kontinensét még itt-ott köd takarta. De sok volt már az ismert tény és adat.

A tények meg az adatok persze, tudni való, azért vannak, hogy elrejtsek a valóságot. És ami a valóságot illeti, ennek mibenléte is ugyancsak aggályossá vált évszázadunk során. Minden korábbi bizonyosság összetört. A nyűgös, ezredvégi ember rá kellett ébredjen: ha az újkori szellem s a hatására tetet öltő valóság összefügg, márpedig nem lehet másképp, akkor ez a modern valóság aggályos és megfoghatatlan. Spiritualitása és materiális megnyilvánulásai mögött egyaránt rontó hatalom rejtőzik.

Babits *Darutörpeharc*ának közege idegen a mai világtól. Álomi tér és mérettelen idő. Ahogy minden igazi vers ideje álomi tér és mérettelen idő. Életünk modern valóságnak mondott közegéből nem vezet út a vers mitikus világába. A tükrözés elmélete hamis és tendenciózusan bárgyú. A szellem susztereinek találmanya. Mert a tény tükre csak tény marad.

Egyszer egy író–olvasó találkozon, amikor még voltak ilyenek, egy kedves hölgy megkérdezte tőlem, kivel találkozónék legszívesebben a magyar költészet múltjából. Hirtelen kimondtam: Babitscsal. Aztán utólag rájöttem,

hogy ennek nem sok értelme volna. Babits zárt világ. Szellemének csonthéja feltörhetetlen. Biztos vagyok benne, még azok is nehezen férhettek hozzá, akik pedig a közelében éltek. Beszélhettek esetleg vele a rákospalotai villamosról vagy a kutyájáról, Ádázról, de a *Darutörpeharc*ról nem. Az a szellem olyan tartományból való, melyhez a modern tények nyelve hozzá nem férhet.

Engem pedig, bevallom, nem érdekelnek a tények. Nem érdekel a *mai valóság*nak mondott sok csukaszürke pillanat. Az eldobott nejloncafatok a járdaszélen meg a haladók akácfák. De a *Darutörpeharc*ot nem adom! Az unikonist meg a ruk-madarat. Gondvána szigetét az elsüllyedt városokkal. És ezek nem is a maguk testesülésében érdekelnek. Nem vagyok egészen gyanútlan. Az az áttűnési pont érdekel, mely minden szellemi kaland alfája meg omegája. Ahol az emlék elveszíti a maga téridejét, és az álom homályba tűnik át. Kibújik a fizika törvényeinek érvényességéből, és a szellem megteremti köréje a mítosz visszfényét.

Az érdekel, ami a beregszászi Órhegyen túl van. Nem a néhány tengődő falu a királydinnyés porban, a szárguldó ördögszekerek háttérében. A portölcsérek közt legelesző birkacsordák meg az út szélén rozsdásodó autóroncok. A végtelen térnek az az acélszürke, álomi visszfénye vonz ma is, amit ötvenévesen egy pillanatra elveszítettem, aztán hitem szerint újra sikerült megtalálnom.

Mert az a tér, az Órhegyen túl, le nem határolt. Az a „túli táj”. Benne vannak a Takla-Makán romvárosai, a pusztaságban álló halotti tornyok, meg a domboldalakon itt-ott rejtelmesen álló kő-teknősbékák. Az Amur menti tigriseknek állított erdei oltárok, melyek előtt a mandzsu vadász imát mormol. Ott ködlik elfeledten a tenger mélyén jáspis Lamú, márvány Tien-kuin. Angkor-vat szoborerdőkkel díszített templomai. És ott vannak a tevék sárgult csontjai meg a barlangokba rejtett fóliánsok is, melyekből Stein Aurél megtalált egy kisebb könyvtárra valót.

Ami pedig az Őrhegyen innen van, érdektelen adat, tény és dokumentum. Koszlott kacat, ami említésre sem érdemes. Torz akácfa és varjúcsapat. Rozsdás szögek és nejloncafatok a sárban. Öngyújtó és cigarettásdoboz a zsemben. Papírfecniken néhány telefonszám.

SZEPESI ATTILA

Darutörpeharc

*Mikor uj évszak szele rebben,
hajnal hamukárpitja lebben,
új szürkeség ó szürkeségben,
jönnek, jönnek darvak a légben.*

*Jönnek óriás, csőrös ékben,
jönnek, jönnek darvak a légben,
szárnyuk csapása szelet zúgat,
mély hangjuk búsan messze krúgat.*

*Csőrük iránt viszen az útjuk,
de honnan jönnek, sohse tudjuk,
nyakig a lábuk légbe lábol...
tán Afrikából, Afrikából.*

*Halld a csodát, amit ma láttam:
a daruharcot szemmel láttam,
a barna föld hús meztelenje
meztelen éledt elevenre.*

*Hol láttam? kérdezed, hiában.
Tán Thrákiában, Thrákiában:
a pigmaeusok törpe népe
darvak hadának állt elébe.*

*Honukat védni ébredének
földi fickók, pöttön legények,
s sűrű dárdát szegezve jönnek:
nézhetnéd óriási sünnnek.*

*Zúgnak a nyílak és a szárnyak:
csatára, hej! csatára szállnak,
mint égi felhők, földi árnyak,
árnyat, felhőt összekuszálnak.*

*Sötét parton világos pontok,
tépett tollak és törött csontok:
feledve harcok, honfigondok,
nyugosznak most a kis bolondok.*

BABITS MIHÁLY

X 008

Csík

1% METAFIZIKA

Szabados György rovata

el

A halhatatlanság halála

k: Bahis Miklós

Semmi sem halandóbb az életnél. A külső, a napi életnél, mely maga a cselekedet.

S itt az igazi titka annak a megvető magatartásnak, ahogy a mai író a halhatatlanság gondolatával szemben áll. Ez a gondolat rossz lelkiismeretet ébreszt benne. Mindaz, amit ő az irodalomban mint fontos, méltó és mai ambíciót zászlajára tűzött, rákacag erre a gondolatra, mert teljesen a mához kötődik. Vágyak, szárnyalások, erők vannak őbenne is, melyek nem pusztán a pillanatnak szólnak. Máskülönben nem is volna igazi író vagy költő, hanem őszintén és egyszerűen: cselekvő ember. De költőségével ő nem dicsekszik, csak emberségével. Művészi ösztöneit restelli kora és társai előtt, s művészetét mindenképp leplezni iparkodik. Csak harcoss értékeit teszi ki-rakatba (melyek pedig szükségszerűen gyengébbek, mert hisz harcossnak bizonyul van különb harcoss, mint költő).

*

Van azonban egy másik élet is, egy belső és szellemi élet, amely nem feled, hanem önmagával folyton gazdagodva, minden percben egész múltjával jelen van. Ez az élet maga a halhatatlanság; az egyének-nél úgy hívják, hogy: lélek; a nemzetek-nél pedig úgy, hogy irodalom. Ez az élet az egyetlen, ami haladásra, belső fejlődésre képes, ami túllát

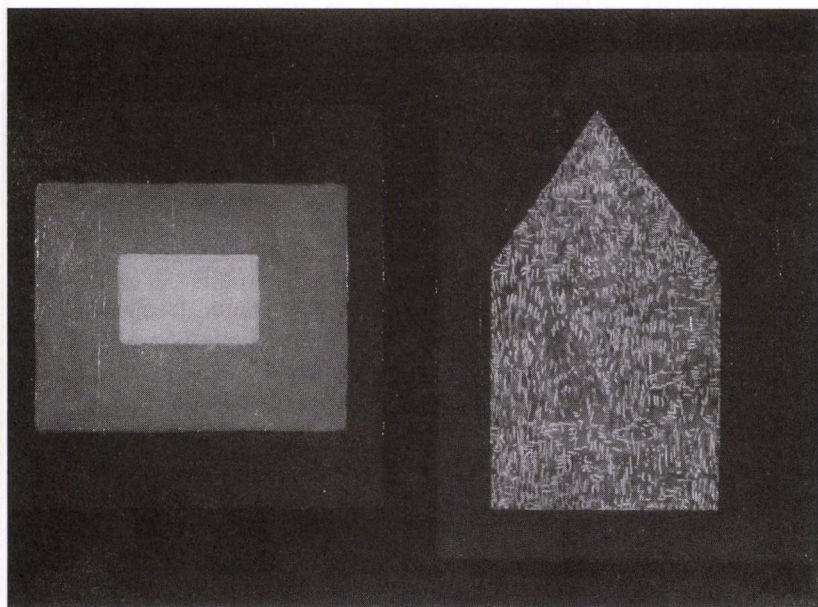
a percen és harcon; nélküle az ember világa megvakulna, s az állati *struggle for life* céltalanságába hullna vissza. Többször fenyegetett már ez a megvakulás a világtörténet folyamán, s ma ismét fenyeget. Nemzetek, pártok, osztályok vad és zsarnok szervezetekben néznek farkasszemet, és semmi sem fontos előttük, csak a harc.

A költő, az író részt vesz a harcban, és hogyan venne részt? Idegei vibrálnak a kor lázaiban. Dante is pártember volt, hajdan, csupa szenvedély és fanatizmus, és talált egy pártot, melytől nem a pártnak, nem is egy nemzetnek, hanem az egész emberiségnek diadalát, megváltását, egységét és békéjét remélte. A költő lehet hőse pártjának, a harcnak, az aktív életnek; s feláldozhatja e harcban erejét, egész önmagát, életét! Sőt költészetét is: joga van rá. De ha életét áldozza, számoljon a halállal, s ha költészetét hozza áldozatul, ne akarjon tovább is költő lenni.

Van viszont egy másik hősiesség (amint van egy másik élet), s ez az a hősiesség, amire az író mint író speciálisan hivatott és elkötelezett. S ez egyúttal az, ami a maihoz hasonló harcos időben talán a legnehezebb. Ez a kötelesség pedig abból áll: minden harcon, küzdelmen és aktív életen keresztül megőrizni azt a másik életet, amit halhatatlanságnak neveztem: a lelket, az irodalmat. Aki ezt vállalta, s teljesíteni tudta, annak írói jelleme kifogástalanul áll előttem; aki nem teljesítette, azt mulasztás, sőt árulás terheli.

*

Ez a háború nyilván ma is tart még, s nem ér véget addig, amíg élünk. Híven és keményen álljuk a régi harcot, az irodalom szabadságáért, egy politikus nemzet közepett, egy örökké gyanakvó konzervativizmus csendőrei előtt. De állni fogjuk a másik harcot és másik gyanút is, a kornak és korszerűségnek ostoba babonáival és zsarnok jelszavai-

UMBRÁBAN SÁRGÁK, 1965

val szemközt. Rég elhagytuk az elefántcsonttornyot, de sohasem fogunk lebújni a lövészárokbá. Szabadon csatázunk, a szabad ég alatt. S amíg mi lélegzünk, a haldokló magyar halhatatlanság is lélegzik még bennünk.

1933

BABITS MIHÁLY

X 809

U: Keserői Katalin
Smettelés

FORRÁSKIADVÁNY

A Magyar Képzőművészeti Egyetem a Mester születésének 100. évfordulójára megjelentette Barcsay Jenő *Munkám, sorsom, emlékeim* című önéletrajzát.

Gyönyörű könyv, méltó dokumentuma az egyetemre válásnak is, aminek köszönhetően remélhetőleg hasonló forráskiadványok látnak a jövőben napvilágot a hajdani Mintarajziskola, majd Főiskola s egyúttal művészetünk történetét felderítendő, a művésznövendékek elé példát s lehetőségeket állító kiállításokkal együtt, melyek helye – mint a mostani Barcsay-kiállításnak is – a Főiskola Barcsay-terme. A könyvbemutató és a hozzá kapcsolott beszélgetés Barcsayról már önmagában termékeny kiindulópontot adott a művészettörténet jövőbeli értékelő és kutató munkájához.

Ebben az első lépést egy festő tette meg: Károlyi Zsigmond, az egyetem festészeti tanszékének vezetője szerkesztette és jegyeztelte a könyvet, történést jellemző (?) pontossággal. Az csak a beszélgetés során derülhetett ki, hogy a könyv alapját képező interjúkat egykor talán nem is Petényi Katalin művészettörténész, hanem Korga György festő és felesége készítették, akiknek birtokában ma is megvannak a hangszalagok. A kezdeményezők tehát maguk is alkotók, s egy mester munkásságának jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint kollégáinak érdeklődése. Ez az érdeklődés olykor különbözik a művészettörténetétől, mint Barcsay esetében is.

Az elmúlt év művészettörténet-írását Magyarországon alapvetően az Európa művészete iránti természetes érdeklődés határozta meg, s ezen belül a magyar művészeknek az európai művészetben való elhelyezésére irányuló törekvés. Így annak felkutatása, hogy a magyar modernizmus mesterei mennyire vettek részt az európai-nyugati modernizmus újító mozgalmaiban (e kutatások eredményei lenyűgözőek), mennyire közvetítették a művészeti gondolatokat Magyarországi művészeti életébe, mennyire volt művészi gondolkodásuk egyetemes érvényű, mennyi lökést adtak műveikkel az ifjabb generációknak, s majd hogy ezek – már a század második felében – lépést tudtak-e tartani a Nyugat különféle központjaiban, ezerszerre több művész köreiben szédítő tempóban fel-felbukkanó újabb s újabb ars poeticákkal. A teljesítményre büszkék lehetünk.

De azt hiszem, már csak ez után, 2000-ben, a Főiskola január 14-i Barcsay-ünnepségén hangozhatott el a magyar művészetkritikusok doyenje, Frank János szájából: kit érdekel a késés 1000 év múlva egy jó mű láttán?

Abból a szemszögből nézve Barcsay Jenő (és még sok más művész) életműve nem áll a művészettörténeti érdeklődés előterében, de bizonyára szerepet játszott ifjabb pályatársai (1945-től növendékei) gondolkodásában, s darabjai ott vannak a kisebb s nagyobb magángyűjteményekben. (Várjuk is a tanítványok vele kapcsolatos emlékezéseinek egybegyűjtését, kiadását!) A 20. századra visszatekintve, ideje sort kerítenünk azoknak az életműveknek méltó bemutatására-feltárására is, melyek egy másik problémakört (vagy több más) jeleznek. Míg a fentebb említetteket több-kevesebb sikerrel egy-egy általánosan ismert stílus- vagy izmusfogalommal illelhetjük, olykor egy életművet többel is, addig az utóbbiaknak még nem adtunk nevet. Nehéz is lenne például reálisnak nevezni Mednyánszkyt vagy Rudnayt, Endre Bélát, Pajzs Goebel Jenőt – akiknek neve sűrűn előfordul Barcsay önéletrajzában –, akárcsak magát Barcsayt is.* De talán – belátva, hogy az izmusok nem Magyarországon születtek – el is tekinthetünk az ilyesfajta névadástól, s inkább műtípusokban vagy művészetfogalmakban gondolkodva fogalmazhatunk velük kapcsolatban. Mindaddig, míg ezt meg nem tesszük, lexikális rendszerezésre szoktatott tudatunkból és tudósításainkból ők kihullanak.

Nézzük Barcsay Jenő esetét! Ez az erdélyi családból 1919-ben Budapestre került, a szegénységgel, egyszerűséggel haláláig bensőséges kapcsolatban maradt ember idegenkedett az izmusoktól, mert azokat csak egy-egy művészi gondolat kifutásának tartotta, azaz nem elég komplexnek. Tanulmányai során találkozott ugyan velük, ha nem is a budapesti főiskolán, de két ösztöndíjas párizsi éve alatt az 1920-as években, ám tapasztalatai nem az izmusok sodrába vezették, hogy egyre újabb és újabb területeket fedezzen fel a művészet számára, hanem – és elsősorban Cézanne – kulcsot adtak a kezébe a világ megértéséhez, ami nála rajzolás és

* Barcsay 1954-ben, pedagógiai munkásságáért kapott Kossuth-díját Mednyánszky-művek vásárlására költötte; Rudnaynak növendéke volt a Képzőművészeti Főiskolán; Endre Bélát gyakorta látogatta Hódmezővásárhelyen; Pajzs Goebellel pedig 1929-től volt együtt a szentendrei művésztelepen.

festés útján történt, s egyúttal a művészi alkotás megismerését is jelentette. Szemben például a reneszánsz nagymestereiével a 20. század művészetét (pontosabban Picassoét) kísérletezőnek mondta, Cézanne-t azért értékelhette oly nagyra, mert művészi eszközöket (sík, vonal, szín) adott számára együttesen s teljes értékben használta azokat olyan formák és formarendek (kompozíció) megalkotására, melyek a térben létező világ ezen lényegének és térbeli összefüggéseinek közvetítésére képesek. Nem a látás törvényeire kidolgozott perspektívára hagyatkozva, hanem a világot összetartó belső perspektíva megjelenítésével: konstruálással. Nem látványfestő vagy – E. Gombrich terminológiáját idézve – illuzionista volt tehát, hanem mondjuk, esszencialista, (kora filozófiájának értelmében). Hozzátehetjük: ahogy – más módon – az volt Csontváry is.

Ezen a ponton érdemes megállni. Mi volt Gombrich másik művészettípusa? A 20. század művészetét konceptuálisnak nevezte, azaz művészettel művészetfogalmakat alkotónak, a művészet mibenlétét fogalmilag és érzékileg is, újra meg újra (műről műre) meghatározónak. Eszerint a múlt művészetét a látott (és képzelt) valóság, azaz nem maga a való érdekelte, míg a 20. századé a művészet. Cézanne e hármat kapcsolta szétválaszthatatlan egységbe, kölcsönösen használva fel őket a másik lényegének felfedezéséhez, megmutatásához, egyúttal a kölcsönösségben (interaktivitásban) találta meg az alkotó tevékenység lényegét. Ezt az utat követte Barcsay is. A 30-as években a tájkép, később a figurális kép műfajában, csendéleteiben és ismét (absztrakt) tájképeiben. Önéletrajza arról (is) szól, ahogy ezt az utat bejárta. Az önvallomás kései (1979-ben zárul), így természetes, hogy az élete során szerzett tapasztalatok ismeretében szól egész életének alakulásáról. A tapasztalatok közé korábbi írásait is számíthatjuk, amikben tanítható logikai rendbe szedte festői gondolatait, illetve mások írásait is őróla, melyek rálátását saját életművére megkönnyítették. Így, amikor Forma és tér címmel a képzalkotás lehetőségeit, a valóság, a látás és a képi valóság viszonyát taglalta, ő maga, s a könyvet bevezető László Gyula is az 1951-ben megfogalmazott két gombrichi kategóriához hasonló fogalmakkal írták le régi és új művészet különbségét (látszatnak megfelelő, illetve nem látványszerű kép; a tér és térbeli forma mint valóság látszat szerinti ábrázolása, illetve a való és a képi törvények összehangolásának stílusa), Barcsayt természete-

sen az új képviselőjeként tartva számon (1966). Barcsay azonban tovább is ment a cézanne-i esszencializmus felé, mikor a saját művészetét is jellemző absztrakcióról azt írta: ez nem utánoz, hanem felfedez, a képkalkotás útján keresi a jelenségek kapcsolatait, összetartozását, s így a kép egy új egész lesz.

Az új művészet egész-igényű alkotásai közé tartoznak tehát Barcsay műve is. Abban az értelemben is, ahogy önéletírásában, könyveiben és képein a rajz, szín és a képsík jelentőségét kiemeli, s abban is, ahogy a világ (Barcsay szerint a természet és az élet) és a képsík törvényeit felfedezte és összehangolta. A természetet csendesen figyelő gyerekből a Szentendre környéki dombvidéket járva-rajzolva lett tájfestő. Ceruza- és tollrajzok, rézkarcok sokaságán „kényszerítette” síkba a természet formáit, a föld kitüremkedéseit, a nagy arányokat. Nyomukban telített képek, festmények születtek. Ezeket 1936-ban a kor legélesebb szemű kritikusa expresszionistáknak, monumentálisaknak nevezte. (Kállai Ernő utóbbi jelzőjéhez Barcsay haláláig ragaszkodott, olykor félre is értve azt.) Így illesztette a fiatal művészt a magyar művészettörténetbe, elődei-nek a Nyolccakat és Nemes Lampérth Józsefet nevezte meg. (Később, Barcsay 1970-es műcsarnoki katalógusában Németh Lajos is a Nyolccak és aktivisták folytatójának látta a mestert.) Másrészt Kállai felfedezte, hogy Barcsay „rögbe-zsúfolt látomása” jellegzetesen magyar expresszionizmus volt: egy tájhoz, földhöz erősen kötődő, ösztönökkel és lélekkel teli festészet (mint Nagy Istváné).*

Azt azonban csak Barcsay önvallomásából és említett traktusából tudjuk meg, mennyire tudatosan, a tájra és a rajzra egyaránt koncentrálna bontotta fel a teret, vonallal formákat és a formák összefüggését határozva meg, így rajzi-képi szerkezeté, konstrukciójá transzponálta a valóságot. Kassák viszont épp ezért nevezhette 1942-ben ifjabb pályatársát a legmarkánsabb magyar modernistának. Mikor a 40-es években Barcsay figyelme az emberi alakra terelődött, sőt, az anatómia oktatásával bízták meg, a test konstrukcióját: a csontok és izmok összefüggését, szerkezetét a tájakéhoz hasonlóan fedezte fel tanulmányrajzain (később: Művészeti anatómia) és írta le traktátusában. Sőt, feltételezhető, hogy testszerkezeti tanulmányainak köszönhetjük a 60-as évek elején

* A telített képhez Barcsay később is vonzódott. Ezt mutatják az 50-es évek kerettől keretig feszülő fejkompozíciói is.

ismét sokasodó tájrajzainak dinamizmusát: az egymásba kapcsolódó formák lüktetésével megelevenedő teret, amit olykor egyetlen nagy formába zárt a síkon. Ez az organikus konstruálás később Molnár Sándornál bontakozott ki. Ami Barcsay festészetét új irányba vitte, azonban nem ez, hanem a tájképein már a 40-es években feltűnt, teljes képsíkot kitöltő geometrikus rendszer volt.

Barcsay, noha már egészen fiatalon konstrukciónak tekintette a képet, tiltakozott a konstruktivista megjelölés ellen, viszont ragaszkodott a monumentalitáshoz. 1949 és 1969 között hatalmas murális művek (mozaikok) készültek figurális kartonjai nyomán, ő maga festészetének monumentalitását ezekben látta kiteljesedni, velük azonban lemondott a telített képről, tér és forma egymást feltételező kapcsolatáról. Az alakok az elforgatásukból keletkező formákból összerakva térformák ugyan, de a tér, ami- ben vannak, csak egy sík lap vagy absztrakt tér – miközben az alakok hatványozottan reálisak. *Nincs indokuk egymásban.** A közben (a 60-as években) született kisebb képek tanúsága szerint Barcsay többfelé is tájékozódott akkoriban. Picasso figuratív festészetét, szentendrei művésztsársai konstruktív szürrealizmusát (elsősorban Kornissét), a város architektúráját – tehát a művészet világát – tanulmányozhatta, s elszakadva a földszínektől, tiszta és erős alap- és kiegészítő színeket használt, szokatlanul vidám, szinte játékos kompozíciókban, amilyen hangvételre korábbi munkáin nem volt példa. Ezek a képek részletekben gazdagok (intimek – ahogy ő mondja), bennük folyton ott lüktet a teret síkba, majd azt vissza fordító rajz. A nagy figurális kompozícióknak eleve síkformákból kell összetevődniük – Barcsay szerint ettől lesznek monumentálisak. Szentendrei mozaikját ezért is tervezte először csak architekturális részletekből. Valószínűleg, többek közt azokból, melyek a mozaik két asszonycsoportját közrefogják. Ezek a bábuformára redukált alakok és síkformákból összerakott építészeti

* Egy példa erre számos 1949-es figurális táblaképe közül, melyek szerkezetükben a mozaikokkal rokonok, a *Félelem* című. Ez egyúttal az egész sorozat kiváltó okát a halállal mindig is közeli kapcsolatban álló Barcsay család újabb tragédiáit: unokahúga és magzatának halálát állítja elének totemszerű figurával. Ikonikus volta folytán a háromalakos kép absztrakt tere természetes. De a mozaikok asszonycsoportokká oldott drámaiban tér és figura kölcsönhatása talán szerencsésebb lett volna. Ezt a problematikát majd Deim Pál festészete oldja meg.

részletek egynemű, monumentális felületet képeznek, ami ugyanakkor térszerű is.

Önéletrajzi interjúi vége felé, közeledvén 80. életéhez, Barcsay új utat tervezett nyitni művészetében. Meg is tette: 1982-es műcsarnoki kiállításán egészen új anyagot mutatott be, amit Frank János Sturm und Drang-geometriának nevezett. Barcsay a feltételezhetően őt legmélyebben érintő tájhoz kanyarodott vissza. A 40-es években síkgeometrikus formák erős kontúrvonalakkal összekötött rendszeréből már kialakított egy egész képsíkot kitöltő tájképtípust, ami a 60-as évekre kontúr nélküli sík színformákból állt össze, a teret színkülönbségekkel, fény-árnyék hatásokkal, változatos faktúrával érzékeltetve, amik egyszerre értékelhetők a valóság, az érzékelés és a művészet felől. Tulajdonképpen csak az önéletrajzából kiolvasható, egész életét végigkísérő szorongásával magyarázhatjuk, hogy ezek a képek hihetetlen kis méretben készültek (20×30 cm körül). (De akkor milyen erős bátorítás kellett vajon a nagy murális munkák elkészítéséhez?) Más műfajban – városképek, architektúrák – dolgozott ugyan nagyobb léptékben is, de csak látszólag, hisz ezeken a motívumok általában a képsíkra festett kisebb képsíkon helyezkednek el. És amúgy is éppen a tájkép nyitottsága kívánta volna meg a nagyobb képtereket.*

Egészen fiatal kollégáinak akkoriban hard edge-ként, újkonstruktívizmusként emlegetett fellépése, radikalizmusa adott végül Barcsaynak erőt ahhoz, hogy a maga és testi gyengesége szabta szűk keretekből 1970 táján kilépjén. Előbb architektúrákból és figurákból elvont, határozott, sík, élénk színformákkal jelentkezett az

* De ezek egy-egy emblémaszerű motívumra redukált trecenteszki naivtású képek (a 60-as évek közepe) kihatással lehettek a 70-es évek újkonstruktivista mezben jelentkező emblematikus geometriájára, annak ellenkező előjelű: a geometrikus formákat jelentéssel feltöltő folyamataira (Bak Imre). Talán ezzel is magyarázható, hogy a később diagramokká egyszerűsödő ábrák a magyar művészetben (Mulasics László) őrzik a geometria transzcendenciáját. (Másképpen meg azzal, hogy a diagramok nem a geometrikus formák vizsgálatából, társadalmi-kulturális kontextusba helyezésükből születtek, hanem eredeti elvonatkoztatások.) Miközben neogeo néven ismert amerikai variánsaik (Peter Halley) éppen ideális voltuktól fosztották meg a tiszta formákat azáltal, hogy visszahelyezték őket a valóságba: saját körük hatalmi szimbólumai, logo-kultúrája közegébe.

imént említett „kép a képen” megoldásban, alkalmazkodva a szita-nyomat akkor újdonságnak számító technikájához is, majd 1980 körül nyitott, nagyméretű képtájjakkal állt elő (130×150 centiméteresekkel!). Ezek fő motívuma egy-egy geometrikus elem (csík, átló, négyzet stb.), színük javarészt fekete és fehér, szürke. Mintha csak a Forma és tér tájképi példáinak eszközeit redukálta volna minimálisra, úgy alkotott az egykori táji élményből új képtájakat. Egészen bizonyos, hogy ez a geometria is első saját, cézanne-i ihletésű művészi kérdésére adott választ, mint egykor expresszív konstruktivitása.

Az előbbiekből következtethetünk: pezsgő művészeti élet nélkül vagy mesterségesen megfogalmazott elvárások közepette a saját hangot megtalálni-megtartani alig lehet, annál könnyebb tévútra jutni. De a fentiekből következik egy kérdés is: hogyan nevezük ezt a geometriát, mely – mint Barcsay életműve mutatja – konstruktív gyökerekből nőtt ki, s aminek – ugyancsak Barcsay életműve alapján – a 40-es, 50-es évek fordulóján kellett volna megszületnie, összhangban az úgynevezett egyetememes művészettel (Newmann, Kelly stb.), ahol 1980 körül már a geometrikus festészet szimuláló és kisajátító, látványossággá alakító neogeo virágzott. Vagy Barcsay geometriájában benne van (beleérezhető) a neogeo (David Reed) már formai retorikájának az idő tájt (egyidejűleg) kristályosodó ars poeticája, miszerint a kapcsolatokból és ellentétekből szült modernista formák jelentést alkotó nyelve helyett a posztmodern kor új formákra nem, csak a formák új kapcsolataira épülő nyelvet produkálhat? Hasonlíthatjuk ehhez az 1992-ben kelt körülrúthoz Barcsay jóval korábbi, már a Forma és térben leírt megfigyelését, miszerint a kép erőhálózat, amiben a színek is elvesztik önálló életüket, mert csak egymásra utalva hatnak? Nyilvánvalóan nem, noha Barcsay modernista gondolataiban benne rejlik a posztmodern kiindulópontja is. Inkább vélhetjük: önélet-rajza lezárásával, addigi életműve áttekintésével talált rá a továbbvezető útra. Mely a kortársi, elidegenedett, posztmodern neogeo helyett még valóban Sturm und Drang-geometria, a magyarországi művészet felívelő, lelkes szakaszában, a nyugati művészetet hanyatló, pesszimista korában. Ahogy Barcsay mondaná: konstrukció és érzés, szív van benne.

A Munkám, sorsom, emlékeim című könyv első, mostani kiadása és a hozzá kötődő Barcsay-kiállítás azonban nemcsak az életmű

újraértékelését, kortárs művészetünk történetének árnyalását teszi szükségessé és lehetővé, hanem élvezetes, emlékezetes élmény is.

(Barcsay Jenő: *Munkám, sorsom, emlékeim. Képzőművészeti Egyetem, Budapest, 2000.*)

KESERŰ KATALIN

ain
A LONDON–RÓMA TENGELY *+809*

Jl Cs. Szabó László és Szőnyi Zsuzsa levelezése *u: Gróh Gáspár*

Miért jó levelezéskötetet olvasni? Alighanem azért, amiért maguk az érintettek is jónak tartják. Szőnyi Zsuzsa azt írja – sajnálkozva a levelet nem írók fölött, akik megfosztják magukat attól az örömtől, hogy rögzítsék és közöljék mindennapjaik eseményeit –, hogy „a levélben a legszürkébb kis esemény is színt kap, és a régi leveleket olvasva elcsodálkozunk, hogy tulajdonképpen milyen érdekes, izgalmas, mulatságos volt az életünk!” Vagyis a levelezés egy kicsit napló is (persze, kettős napló, sőt, mert házaspárok között zajlanak a levélváltások – a leveleknek két megszólítottjuk és aláírójuk van –, ezúttal négyes, legalábbis addig, míg Cs. Szabó felesége él), amiben a köznapiság a levelezőtől, vagyis az írótól kapja meg a távlatát, hiszen a levél – réges-rég tudjuk – irodalmi műfaj. Teremtés tehát, líra és elbeszélés, sőt: regény, és – mert végeredményben párbeszédés formában születik – dráma is. Mi több: a valóságra való közvetlen vonatkozása révén határozott szociografikus jellege is van – és akkor még dokumentumértékről nem is szóltunk.

A levélfolyam 1960-ban indul. Kicsit talán formálisan ugyan, de mégis a lényegét kifejezve. Az egykori főiskolai tanár kolléga, Szőnyi István Rómában élő lányának küldött könyve utáni köszönő levél az első, amit aztán a Szőnyi halála alkalmából írt részvétlevélre írt válasz követ. Úgy tetszik, a levelezés tehát Cs. Szabótól, Cs. Szabóéktól indul – s bár részben a telefon gyakoribb használata, de főként a szülőházával tartott szorosabb kapcsolat, Cs. Szabó hazalátogatásai miatt is csökkenő intenzitással halálig tart, majd negyed századot ível át.

*Roma summus amor című
könyv ismertetése Kortárs kiadás
Bp. 1999*

A képlet különleges és jellemző. Nem a távolság miatt, hiszen ez az egyik feltétele annak, hogy a levél, mint a gondolat közlésének speciális eszköze megszülessen: akik nap mint nap találkoznak, miért is leveleznének? A London–Róma tengely természetes középpontja azonban Budapest, másként a történet nem értelmezhető: így viszont az a helyzet, hogy súlypontja szűkebb területén kívülre kerül. A két oly különböző személyiség közti különös szellemi kapcsolat egy normális történelem folyamatában aligha jön létre. De normális történelem éppen úgy nincs, ahogyan normális időjárás sincs, s a 20. század szeszélyei a magyar szellemi életet is szétszórták – s aligha remélhetjük, hogy az ennek következtében kialakult szakadozottság, tépettségek nyomai hamar eltűnnek.

Németh Lászlónak az elkövetkező új Bach-korszakról a háború vége felé megerősödött aggályait az utána következő események messzemenően igazolták. (De a történelem nem egyformán ismétli magát: ezt az önkényuralmi időszakot nem megelőzte a maga 48–49-e, hanem abba ékelődött.) Az országot elborító özönvíz idején az emigráció Noé-bárkája adott esélyt bizonyos tradicionális értelmiségi normák, magatartások számára a túlélésre. Az a furcsa féligazságok és egész hazugságok közt vergődő világ, amiben az itthoniak éltek, éppen az igazi értelmiségi léthez nélkülözhetetlen szabadságot és az anyagi függetlenség lehetőségét vette el. (Hogy mégis születtek értékek, létezett egy valós, bár informális értékrend ebben a világban, s akadtak, akik kiharcolták a maguk háborítatlanságát, tehát valamiféle virtuális szabadságot? Ez egy egészen más történet, ami hamarosan senkit sem fog érdekelni, s csak az érintett generációk magánbajai és magánmitológiája őrzik emlékezetét, s megannyi depresszió és alkoholizmus anamnézisében lehet fölfedezni emlékeit.)

A levélfolyam maradandóbb tételét Cs. Szabó küldeményei jelentik. Kirajzolódik ezekből egyedül maradásának a *Hűlő világok*-ból, elbeszéléseiből ismert drámája, keserves harca az öregedéssel, a műveivel való elégedetlensége. Azt várhatnánk, hogy Cs. Szabó másként jelenik meg leveleiben, mint műveiben. Ez azonban csak részben valósul meg. Levelei is *művek*. Ezt olykor jól elrejtett öniróniával érzékelteti is, még ebben az oly intim, a kitarulkozás lehetőségét kínáló műfajban is a maga szobrán dolgozik, a tollára nemesen hiú alkotó soha nem engedi meg magának, hogy *őszintén*

legyen őszinte. Őszintesége is *mű*, a szó teljes kétértelműségében. Ebből a konstruált helyzetből következik, hogy levelezőtársa így nemcsak beszélgetőpartner, hanem a közönség és a rezonőr szerepét is betölti. Szőnyi Zsuzsa azonban önálló karakter, annak ellenére, sőt éppen azért, mert elvállalja a Cs. Szabó által ráosztott szerepet: közhelyesen-ironikusan a hangsúlyozottan „nőies”, élesnyelvű-pletykálkodó magatartást. Személyiségre szabott, ösztönösen és tudatosan irányított játék ez, melynek sajátos atmoszférát s néhol különös bájt kölcsönöz a résztvevők karaktere, könnyed vagy éppen keserű iróniája. Az emelkedett játékoság fontos eleme annak a funkciónak is, amit maga a levelezés tölt be. Mert hiszen ez a sokszor oly felszínesnek és könnyednek markírozott csevej néha éppen azt leplezi, ami az egzisztenciális tétje: hogy sikerül-e olyan kapcsolatrendszer, olyan lelki infrastruktúrát kialakítani az emigrációban, amely valamennyire pótolja azt a közeget, ami a hazától távol kerülve számukra elveszett. Ezt a tétet csak a látott játékoság teszi elviselhetővé. Hogy ez mennyire fontos, Cs. Szabónak egyenesen létszükséglet (pedig ő, elkerülvén Kolozsvárról, már Budapesten is száműzetésben érezte magát), az kimondva-kimondatlanul is világossá válik. A nyári utazások, látogatások szervezése, a közös ismerősök sorsán való aggodalom a kényszerű világpolgárság állapotában szövi a virtuális haza védőhálóját a személyiség köré. Szőnyi Zsuzsának mintha könnyebb lenne: a Triznya-kocsmá, a Rómába látogató magyarok egybegyűjtése, természetesen gyakorolt háziasszonyi-vendéglátói reflexei, fáradalmi és sikerélményei közvetlenül is magukban hordozzák jutalmukat, s egyúttal emberi és szellemi közeget is jelentenek. A szenvedélyes tanár Cs. Szabó viszont társaság- és tanítványfosztottan ücsörög Londonban, s mi haszna van a nagyságnak és ragyogásnak hódolók nélkül? Így aztán maradnak a nyári kalandozások a franciák katedrálisai és kastélyai között, s közben a levelek, amelyekben a tervezetés szinte maga is az utazás örömét nyújtja. Ugyanaz a hatása ennek, mint Szőnyi Zsuzsa igyekezetének, hogy a római társasági életről szóló beszámolóival a maga működtette kis kört Cs. Szabó köré varázsolja, aki ezt el is várja tőle.

Az éles szemmel párosuló éles nyelv egyébként őt sem kíméli: „Csé mindent tudott előre, csak azt nem szerette, ha más is tudja.” – írja Szőnyi Zsuzsa. És nem maradnak említetlenül a karaktert teremtő gyöngeségek, a tanáros önzés apróbb momentumai, a tár-

gyakkal vívott harcokról, az étkezési szokásokról. És napvilágra kerülnek tények az anyagi gondjairól is, amit persze a szegény anyaországi igencsak vegyes érzeményekkel hallgat, hiszen a nyugati szegénység aligha volt összevethető az itthon élők jobban álló rétegének riasztó nyomorával. Arról persze nem is beszélve, hogy milyen elérhetetlen álomnak tűnt Rómába vagy Londonba jutni, amit meg az érthet nehezen, aki számára Budapest lett a (rossz) csodák városa.

A levelek bőséges adalékot kínálnak az emigráció lelkiületére illetve az emigráns pszichopatológiájára kíváncsiaknak is. Mert igaz ugyan, hogy amikor akár a Triznya-Szőnyi házaspár, akár Cs. Szabóék elmenekültek Magyarországról, egyebekről nem is szólva, aligha mutatkozott más útja a szellemi épség megőrzésének. De éppen akkorra, amikor már az új közegbe illeszkedett s megtalálta a maga új egzisztenciáját a kommunizmus *elől* emigrált generáció (amely aztán az 1956-ban a kommunizmusból menekültek tömegével igazolhatta még akkor is fájó döntése igazságát) elbizonytalanodott a kádári konszolidáció eredményességén. S mindent meg kellett tennie, hogy ne szeresse. (A nyolcvanas évek elején Kovács Imre úgy foglalta össze ennek az érzésnek ambivalenciáját, hogy ez már nem egy olyan Magyarország, ahonnan el kellene jönni, de még nem is olyan, hogy vissza kelljen menni.) Ráadásul a hatvanas évek végétől egyre erősebbek lettek azok a budapesti hangok, amelyek a honi rendszer legitimitásának növelésére az emigráció visszaédesgetését is szükségesnek tartották. Szőnyi Zsuzsa kellően vitriolos hangnemben tudósítja az édesapja hagyatékát a zebegényi házukban bemutatni akaró Aczél Györggyel való találkozásairól Cs. Szabót, aki ugyancsak kellő malíciával kommentálja a beszámolót. Ami jelzi, hogy Londonból is igen alapos ismerője volt a honi kultúrpolitikai erőviszonyoknak, ez viszont azt bizonyítja, hogy az emigráció információs rendszere (aminek a jelen levelezés is része) fölöttébb jól működött. S ennek megfelelően például Cs. Szabó is érzékelhette, hogy bármennyire igaz, hogy a szabadság vagy van, vagy nincs, a mindennapokban a zsarnokság lazulása, a közvetlen fenyegetettség megszűnte, a modus vivendi kialakulása mégiscsak alapvető fordulatot jelent. És ezzel belekeveredett abba a feldolgozhatatlan ellentmondásba, amelynek értelmében ugyan minden jót kíván az elviselhetetlen sorsúnak látott hazának, de az is elviselhe-

tetlen, ha sorsa javulásával az emigrációt kiváltó okok szűnnek meg. Ezért aztán az emigráns iszonyú zavarban van. Cs. Szabónak (is) égetően szüksége volt a hazai rossz hírekre, hogy megőrizze magában az emigráció heroizmusát, s hogy tompítsa honvágyát. Van abban valami groteszk stílusterés, ahogyan mint releváns budapesti hírt osztja meg Szőnyi Zsuzsával azt az információt, miszerint *Szilveszter előtt Budapesten nem lehet lencsét kapni*. Igaz, emlékezhetünk olyan magyar irodalmi levélváltásra is, melyben a kora ötvenes években a Balaton-felvidékre (belső)emigrált Szabó Lőrinc és Németh László a cukorszirupból és hársfavirágból készíthető mûméz receptjéről értekeztek. Az azonban egy megélt helyzetet dokumentált, míg Cs. Szabó kívülről szörnyülködik, s mint – végzettségét tekintve – közgazdásznak sincs diagnózisa a tervgazdálkodás csődjét illetően. Az adatközlés azonban így is figyelemreméltó: az ilyen-olyan hiánycikkek idején (egy másik évben a mák volt hiánycikk, karácsony előtt) nekünk talán már föl se igen tűnt, hogy éppen mi nincs, mert ekkortájt valami azért mindig volt. Ezért tanulságos, hogy mindennapi viszonyainkat illetően is nagyon pontos megfigyeléseket olvashatunk a szürkeségében felülmúlhatatlan korszak itthoni viszonyairól. Természetesen ehhez a realitásokra fogékonyabb női szem kell: nemcsak Cs. Szabó veszi kölcsön nőismerősei megfigyeléseit, hanem Szőnyi Zsuzsa beszámolója is kitűnőek: a Dunakanyarról, ahol alig van ember, és ahonnan eltűntek a háziállatok, a főváros kopottságáról, a piszokról, de a patriarchális-feudális vonásokat idéző zebegényi fogadtatásáról is. Arról a valóságról, amiben *mi* élünk. Beleértve nemcsak az utcák és lépcsőházak, hanem a társadalom szennyét is, aminek látásához nem kellett feltétlenül hazautazni: elég volt egy pillantás a római magyar akadémia (egyébként idehaza is közmondásosan primitív) államvédelmi ihlettségű korifeusaira.

A levelek sokrétúsége tehát az élet valóságos színeit kínálja. A gyűjtemény, túl a honi viszonyokra vonatkozó megjegyzéseken, olvasható az emigráció történetére kíváncsiak által forrásanyagként, hiszen alapvető információkat rögzítenek a levelek a kinti magyarok kapcsolatairól, könyvkiadásról, tájékozódásukról, szellemi és egzisztenciális gondjaikról, a diaszpórából kolóniává válni akarók, a tudatos menekültek és a csak kisdródotlak nagy- és kisszerűségéről, hazához való hűségüket a távolból gyakorlókról, s az új világhoz való alkalmazkodóképességről. Ki-

tűnő portrékat kaphatunk emigránsokról is, a hozzájuk ellátogató hazai nevesebb és kevésbé ismert alkotókról, s nemcsak a nyugati, hanem a hazai magyarság képe is fontos vonásokkal gazdagodik. Szívszorító adalékokat kapunk például Pilinszky oly jellemzően meghúsult disszidálási kísérletéről, ami éppen úgy jellemzi a költőt, mint a kort. És óriási nyereség Cs. Szabó nem egy levelének rendkívüli gazdagsága, kitűnően poentírozott, lényeglátó megfigyelése: egy-egy megírt vagy megíratlan tanulmány csírája vagy töredéke. Ott van ebben a távolság adta nagyobb távlat és még inkább a függetlenség. Ami nem csak a félelem és kiszolgáltatottság hiányát jelenti, s teremti meg ezzel az igazmondás feltételét, hanem a problémáktól való eloldottságot is. Mert azt itthonról is (sőt, igazán alighanem *csak* itthonról) lehetett látni, hogy Aczél György „szervilis, művészettisztelő szörnyeteg” (Cs. Szabó feleségének megfogalmazása), ennek ellenére mégis szellemi problémává (is) vált, és nemcsak mert hatalma volt, hanem azért, mert a *rendszer* jelentette. S ebben a vonásában már meg- és elkerülhetetlen volt. Részévé vált annak az őrülségnek, amiben éltünk (ha próbáltuk is ezt úgy gyakorolni, hogy mégis kívüle). Azt pedig nap mint nap tapasztalhattuk, hogy minden őrülség, ha ott van benne (ha benne van!) *a rendszer*. De hogy mindenbe behatolt: ezt akkor, ilyen világosan, csak kívülről lehetett *látni*, míg belülről, mert kimondani nem, inkább csak érezni lehetett.

Ez az őrülség választotta el a kintieket az itteniektől, akik egyfelől, persze nem kis részben némi önigazoló emigráns-pszichózis hatása alatt is, kollaboránsnak tartották az itthoniakat, akik viszont, némi az irigységgel vegyes keserőséggel, úgy vélték, hogy a kintiek ezt úgysem érthetik.

Voltak persze, akik értették, voltak, akik nem. Ahogyan itthon is voltak kollaboránsok, és voltak akik tiszták maradtak. Ez azonban nem legitimálhatta a rendszert, ahogyan *a lényegen az sem változtatott, ami változott*. Cs. Szabó pontos megfogalmazásában: „A kommunisták 1957 óta buta hitványok mellett igénybe veszik az okos hitványokat is – lásd N. P. –, de ettől, ugyebár, nem lesz szertetreméltóbb a rendszer. Csak a kinti magyarok egy része képzeleli azt. A hülyébbik fele, a nagyobbik.”

A kötet legnagyobb értékét ezek, a sokszor tanulmányértékű megjegyzések, egy rendkívüli intellektus villanásai jelentik Mert

bármily színesek is maguk a levélváltások, bármennyi eredetiség mutatkozik az egyik póluson, a kötet igazából Cs. Szabó által nyer értelmet: lehetséges (bár jelenleg alig elképzelhető) összegyűjtött levelezésének fontos fejezete. Amit azonban Szőnyi Zsuzsának köszönhetünk: hogy létrejött, hogy megmaradt, hogy megjelenhetett.

(*Roma summus amor. Kortárs Kiadó, Budapest, 1999*)

GRÓH GÁSPÁR

GH
ÁLLÓKÉPEK

g) Gutai Magda összegyűjtött verseiről

X 809
H: Mohács Livia

1. Mozdulatlan létező a költő, figyeli a világot, minduntalan készíti képeit. Ezek itt állóképek, azokból jókora inventár. Interakciókkal alig találkozni, mozgással is ritkán. Az állatok külön is figyelemre méltók. De ők se igen mozognak. Ami nem baj, mint az sem, hogy állnak a képek, fő az, hogy a sorok megmozdítják az embert, lehet a versekre asszociálni. Gutai képei ezer képzetet és élményt elevenítenek föl, amikről azt gondolta az olvasó, hogy már régen elfeledte. Azt gondolom, ettől lehet szeretni a versolvasást, Gutai költészetét is: a messzeségből, a féltudatos vagy a tudatlan tenger fenekéről képes felhozni valaha elsüllyedt dolgokat, mi több, partra dobja azt is, amiről azt se tudtuk, ott van-e valóban.

Turner-ködben, lódenkabátban
távolodnak a régi búcsúk.

– nekem ennél a két sornál nyílt ki először a könyv. És rajtam a lódenkabát, szürkészöld, vastag, így ebédeltem egyszer, lelkemen lódenkabáttal, a Vanderbilt-Witney famíliánál, az USA-beli arisztokratáknál. Mielőtt beléptünk volt a hosszú asztalos ebédlőbe, ahol majd fehér ruhás inas mély üvegtálban körbehord vizet, közepén nagy, fehér virággal, kéz- és ujjbegymosásra, de ez ott és akkor sajnos csupán a családfőnek dukált, tehát ennek előtte ültünk volt virágos szófákon és néztük a Turner-képet a szalonban. A há-

Sátörmekeresés, Orpheusz közyek
Budapest 1999

ziak felhívták rá a figyelmet! Tisztelettel szemlélték ők is, fölálltunk, lépegettünk Turner előtt előre, hátra, jobbra, balra, minden irányból befogadni szándékozván a kék, zöld, fehér, sárga pettyeket és a vibrálást. Szívemben szegény-rokon-érzés, lelkem, mint mondtam: lódenkabátban, idegeimben csasztuskák, itthon még szovjet megszállás volt akkor. És uramisten! Így folytatja Gutai:

Mézeskalács-huszár
támad a tabernákulumra.

Mert hiszen így volt! Tabernákulumra, szent ostyára, szűzi tempókra neveltek minket valaha, ezek voltak szívünk közepén, majd egyszer csak kezdtek megtámadni bennünket a szép kis gyerekserelmek meg a veszélyes kamaszserelmek mézeskalács-huszárai, hű! De amitől tényleg megremegett bennünk a szent körmenet, az más. Az két megválaszolatlan kérdés, amik ifjonti fejünkben akkor bukkantak föl: kell-e az Egyháznak a szabadság és kell-e a szegényeknek az Egyház?

A körmenet
befordul, s megremeg
Vak Bottyántól, kuruc karabélytól,
a rongyosok seregétől.

Mekkora kavarodás volt a lódenkabátjaink, pontosabban a bőrünk alatt, és a fejünkben, ideákban és ideáljainkban, hiszen

A zárdaudvaron kiskatonák
és ávéhások állnak
kőpallossal

akiktől talán félni kell, hiszen a zárdában nevelt lányok többnyire osztályidegenek. De hát mégis csak fiatal férfiak amott:

tisztázatlan rangjelzés.

Azokban a régi búcsúban, amikről Gutai itt beszél, mint a mai búcsúban is, tükröket vásároltunk, szíveket mézeskalácsból és per-sze akkor:

A picike tükörben
Szent Imre herceg
nézi magát.

Az a szúzi királyi fiatalember. Igen, igen, akinek az erény *annyira* fontos. Kamaszlányvihogást elfojtva tűnődünk azon, kellene-e az a férfi, noha királyi sarj, és igazán oly dicséretesen szúzi, de hát épp ezért... ugye... hát... kellene-e... hát, nem is tudom.

A park és suhancai fölél, így mondja ez a vers:

Felhők helyett
meggyalázott lányok
inge borul

csak hát a meggyalázott lányokra és a meggyalázott asszonyokra az én asszociációs mezőmben a megszálló szovjet katonák jelentkeznek, és a sikoltások. Nem a parkbeli suhancok. Voltaképp Gutainál is így lehetett talán, de amikor íródott ez a vers (évszám nincs mellette, nem tudni, mikor), ez még leírhatatlan volt, akkor még a dicsőségesen felszabadító szovjet seregről kellett volna hazudni.

Nekem csak dohszag
maradt belőle.

A félelem
illata.

Végül is megtanultunk hallgatni, Gutai megtanult a sorok mögé írni, hallgattunk, akár a Szent Gellért szobor és Gellért barlangkápolnája, amit akkoriban befalaztak, betömtek, mint egy veszedelmesen kilukadó fogat.

A barlangkápolnába
húzódik vissza
mindaz, ami volt.

Meg aztán voltak akkor azok a titkos keresztelők. Magam barátnóm fiát kereszteltettem titokban, csendesesen, ravaszul előlkészítve a szertartást egy messzi parókián, a csecsemő apja párttit-

kár, meghalt azóta, talán sose tudta meg, hogy fia – azóta sikeres közgazdász – tagja az Egyháznak.

Odabent
Titkos keresztelőn a kispap
a zuhogó ostyára ráhajolt.

2. *Átmenetek* című verssel kezdi a kötetét, az ember is átmenetekkel érik:

Csöndben fordul át
őszbe a nyár.

Semmi sem véletlen, így ez sem, ez a kezdés. Hogy megy a beérés? Eleinte még

Se mérőrúd, se metronóm,

az Apa (az első férfi), a Felettes Én józan rációjára – a mérce – most kellene rászokni, mert már nem elegendőek a tapétáknak, a tearózsáknak, a halkés helyes használatának női darabjai. Amikor egy idő után az ember, aki biológiájában női személy, kezd ránevelődni saját animuszára, a maga férfi-lélekrészére, ettől a szilárdulástól, megkeményedéstől előbb szinte terroristának érzi magát, már

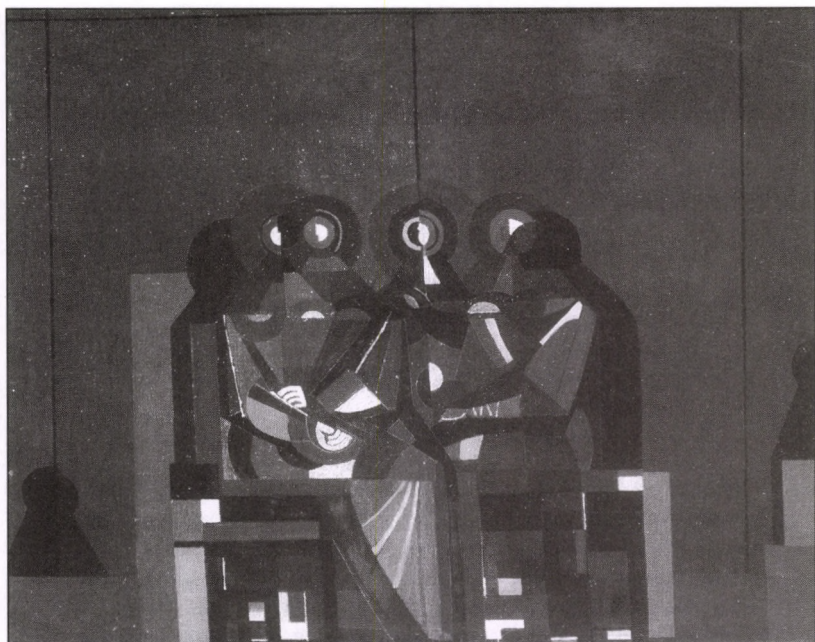
Nyugodt szemmel nézi a rózsza tüzét,
a gyújtóbombát meg a tekintetének
fókuszában síró gyereket.

És a saját női-lélekrész hátrahúzódik, ezt hallom a *Terelőút* című versből is

A gobelin madonna mosolya
felrostdozódott; moly rágta szét
selyemszívét

és bizony már józannak kell lenni, mint

egy katonai terep
előbázisán.

PÁHOLYBAN, 1969

Ilyenkor kivált a felnőtt kezd már szigorodni bennünk, leszámolunk az ifjonti illúziókkal, ez kicsit ijesztő, ahogyan a *Szirénaszó az orchideákbán* versben:

egy szíven talált léggömb
sipákol fuldokolva odabenn.

...

Jobb lesz nekem,
ha a tárgyról lemaródik
minden rájuk forradt, idegen jelentés.

3. Csak egy a bajom itt némelykor, de persze nem értek én a versekhez, nyugalmazott tornatanár és prózaíró én, bocsánat, külön-

ben is csak egyetlen, bár komplex szempont szerint figyelem őket, tudnak-e hatni a lélekre, a bőrre, a vágyakra, a vérkeringésre, az agytekervényekre, mi több: az emésztésre. Gutai versei tudnak. De miközben átengedem nekik magamat, mint a folyóban úszó faág, hát fennakadok néha bizonyos köveken. A kövek itt redundanciák, például a *Rózsákról*, *rosszindulattal* versben érdekes képek és sorok:

Rózsaültetvény. Hadifoglyok.
Virágok gyűjtőtáborra.
„Jobbra át”, egy enyhe széllökésre.
...
Irigykedem. Nem lehet agytumoruk.
...
Nem háynak, nem vizelnek

4. Hanem az állatok! Jólesik leírni nevüket, az inventár szereplőit, ha nem is valamennyit, talán a természetféltés miatt olyan rokonszenvesek, és mert itt, a versekben legalább, megmaradnak. Vannak itt tűzvörös kolibrik, vadgalambok, kifüstölt denevérraj, meztelen csiga és rágcsálók teteme, cinkék, csalogányok, dongó és kérődző kecskék, lepkék szárítkoznak, meg pillangók kekiszínbelen, békák meg üregi nyúl, hibbant madár kakukkol, amott többnapos cinketemet, benzingóztól bódult fácánok, skarabeusz és kutyák, gólyák meg a fehér szamár, macska és fogát mosó bálna, riadt vadnyúlfióka, katicabogár, tűnődő szöcske, aztán hullók, bogarak, struccmadár és tevék. Partifecske, ezüst bárány, bánatos majom. A kakas mereng. Van vascsőrű madár és gőzölgő lovak, cethal, mamut és megint itt vannak a lepkék, most a levendulásban, dresszírozott sólyom, birkanyáj és sirály, vannak delfinek és macska, ez utóbbi kettő a Szabó Magdának ajánlott versben.

5. Az anyai ügyek, az áldott állapot, a vajúdás – itt vannak beleszedve a versekbe, és az is, amikor a gyermek elengedi a fölösleges kezét, és arcunkon áthajt. A természethez annyira közel lenni és benne lenni, amennyire egy szülő nő, ha akarja, ha nem, közel kerül, az döbbenetes dolog és van benne valami szégyenletes. Nem tudom, miért. Talán mert oly mérhetetlen mód a logosz és a ráció uralkodik rajtunk? Talán mert a test alsó régióját összekö-

tötték a tisztátalansággal? A gyerekcsinálást meg a paráznasággal? Az állapotos nő sosem lehet olyan szalonképes, mint egy közepes manőken, a *Terhes asszony* című vers szerint:

Átfüledt alma lett a teste.

Lábfejeben duzzad a víz, a sók, a nedvek évada ez, ásványok, hajszálerek épülnek, májfoltok jönnek az arcra és jaj, az a hányinger. De ez mind semmi. Hanem a vajúdás! Azt csak a természeti lények tudják elviselni. Tisztelem azokat a nőket, akik szótlanak ilyenkor, biztos az Isten kevesebb fájdalmat mér rájuk, vagy ki tudja, miért képesek olvadó vasban feküdni, éppen csak nyögnek, magam végig üvöltöttem és bizony nem szégyeltem, nem én, mert az nem embernek való. Gutai meg azt írja a *Vajúdás*-ban:

Tudom, a Nap az én testemből kel fel.

Amikor elbúcsúzik tőlünk a kötet utolsó oldalán, búcsúzik a gyermektől, búcsúznak mi is a fényes kisfiúktól, ez a két utolsó sora:

Tükrömből kifut egy gyermek.
Hagyjátok, hogy meneküljön!

(Gutai Magda: *Játszmakereső. Orpheusz könyvek, Budapest, 1999.*)

MOHÁS LÍVIA

G'm

A KÉPZELET ÖNKÉNYE

X POP

Márton László regényének egyik érdekessége az eredeti narráció (elbeszélésmód). Ahogy az ugyanebben az évben megjelent, tanulmányait és kritikáit közreadó *Az áhítatos embergég* írásai is bizonyítják, központi kérdés számára az irodalmi megnyilvánulás lehetősége, a hiteles beszédmód kialakítása. Azt a nézőpontot keresi, amely képes áthidalni a fikció és a valóság, a képzelet látszólagos önkénye és a tapasztalat látszólagos megfellebbezhetetlensége közti szakadékot. Ilyen irányú elkötelezett érdeklődése számos mély, egyéni meglátást eredményez (mint Bodor

Márton László Áhítatos embergég című regényéről Jelenkor. Pécs 1999.

Ádám *Sinistra* körzetével kapcsolatban). Valóban az irodalom létmódját érintő alapvető problémáról van szó, hiszen a képzelet és a valóság viszonyának eldöntetlensége végeredményben a művészet jogosultságának, „komolyságának” kétségbevonásához vezet.

A regény is előtérbe állítja az elbeszélői helyzet és a nézőpont sajátosságait, ezáltal a szöveg megcsináltságát hangsúlyozva. A narráció alapötlete egy fényképgyűjtemény feltételezése: „Ez a történet egy fényképgyűjteményt idéz fel. A szerző eredeti célkitűzése az volt, hogy a képzelet munkája révén életre keltse a fényképeken látható arcokat, egyszersmind az elbeszélői önkény jóvoltából e képzeletbeli élet közös fordulatait is létrehozza. A fényképgyűjtemény jelenleg nem hozzáférhető: megsemmisült vagy lappang. Így a szerző saját képzelete szülőtteit az olvasó képzeletére bízta”. A képzelet önkényének kiemelése azt sugallhatná, hogy az elbeszélő számára a fenti ellentét megoldását a valóságtól való elszakadás jelenti, hasonlóan a romantikus irodalom jelentős áramlataihoz. Itt nem erről van szó: „Ez a történet egészében is, részleteiben is a képzelet szülőtte. A képzelet viszont egy valóságosan létező országban fejti ki hatását, és egy valóságosan eltelt évtizedet idéz fel”. Illetve: „elmondhatjuk tehát, hogy amennyiben a valóságot egy ponton megpróbáljuk kiigazítani a képzelet javára, úgy a képzelet rovására mindjárt meg is bosszulja magát”. A fikció tehát semmiképp sem szakadhat el a realitástól, az irodalom nem lehet álomvilágba menekülés. (A másik szélsőségre, az irodalom valóságosságára nem tér ki Márton. Nyilván úgy gondolja – és joggal –, hogy ennek egyoldalúsága közismert, különösen a „legsúlyosabb értelmiségi réteg” előtt, melynek művét szánta.) Ha nem szakítható el a képzelet a valóságtól, akkor marad a jóval bonyolultabb feladat: összeegyeztetésük. Hiszen a helyes arányok kialakítása – legyenek ezek csak egy műre vagy általánosabban érvényesek – sokoldalú mérlegelést kíván. Márton a regény elején egyértelműen kijelöli azt az alapvetet, amely biztosítani hivatott mind a látszólag mégoly önkényesen válogató képzelet, mind az esetlegesnek tűnő tényszerűség hitelességét. Ezt az alapvetet az irodalomtudomány a valószerűség fogalmával szokta jelölni, ami azt jelenti, hogy az irodalom számára az adatszerű hitelességnél fontosabb a jelenségek tipikusságának megragadása, illetve a megvalósult esetlegességénél fontosabb a lehetőségek körének a be-

mutatása. Az sem új – de talán épp ez bizonyítja mélységét –, hogy Márton a valóságosság biztosítékát a kollektív történelmi tapasztalatban, a korszellem megragadásában látja: „Így a történet szereplőinek bármiféle hasonlósága valóságosan létező személyekhez a véletlen műve; az itt leírt események hasonlósága ténylegesen végbement eseményekhez történelmi tapasztalat”, „felidézni a korszellemet és a belőle következő eseményeket, a társadalmi és politikai változásokat, és ami e változásokkal együtt jár, az emberi viszonyok minőségének változását is, amelyet egyébként, mint ijesztően gyors romlásnak, nehéz volna látni és nevezni”. A valóságosság szem előtt tartása természetesen nem zárja ki a fikcionalitás jellegének a szövegen belüli változásait. A fényképek dokumentumszerűségétől az elbeszélés módjához önkényességig jutunk, majd a regény végén a szereplők látomásos megidézése végleg szétválasztja a művi kereteket, átmenetinek mutatja az irodalom és az élet szétválaszthatóságát.

Az alapkérdések tisztázásához kapcsolódva az elbeszélő kijelöli az állítólagos fényképalbum szereplőjéhez való viszonyát, a nézőpontot is: „szereplőkre van szükség, vagy pontosabban (hiszen a szereplők már megvannak, ott állnak a fútca két oldalán) ki kell jelölnünk azt a nézőpontot, amelyből szemléljük az eseményeket, és meg kell találni a hozzá tartozó arcot. Nem az ő szemével akarunk nézni, mert az arc és a hozzá tartozó szem pár teljes mértékben a mi képzeletünk szülötte volna, mint az a regényekben és elbeszélésekben lenni szokott, s nem az ő hangját akarjuk megszólaltatni, sem észjárását közvetíteni, mint a riportok vagy a szociográfiák, mert az a hang a valóságban már elszállt, és a valódi észjáráshoz fölösleges volna képzelegni; nem, hanem szembe fogunk nézni vele, és olvasni fogunk arcvonásai-ban, és a szeméről is leolvassuk a benne tükröződő képet”. A kitálat egyéni sorsok tehát a szerző történelemképét hivatottak illusztrálni. A szerzői jelenlét állandó hangsúlyozása a regényben ennek megfelelően nem az események valótlanságát, hanem általánosíthatóságát emeli ki.

A narráció határozottsága lehetővé teszi a stilisztikai változatoságot (a precízkedő megfogalmazásoktól és ironizálástól a hivatalos vagy a kenetes nyelvezet imitációjáig) és a cselekményszöveg anekdotikus lazaságát. Ahhoz azonban ezúttal sajnos kevés, hogy az *Árnyas fútca* egészében is sikerült regény lehessen.

A regényírói fogások átgondolt és ügyes felhasználása kibicsaklik az ideológiai egyoldalúságon, amely nagyon korán eluralkodik a szövegen. Az ideológia az elmúlt évtizedekben tulajdonképpen szitokszóvá vált. Nos, én sem akarom rehabilitálni, sőt az én értelmezésemben az „ideológiai egyoldalúság” valójában tautológia: követem azokat, akik az ideológiák hibáját nem rendszerszerűségükben látják, és minden rendszerszerűséget valamely anarchikus eszmény jegyében eleve zsarnokinak tartanak és elítélnék, hanem akik az ideológiák negativitását azok megmerevedésében, egyoldalúságában látják, és szembeállítják velük az önkritikára is képes, rugalmas, sokoldalú eszmerendszereket. Véleményem szerint a szerző minden kinyilvánított relativizáló szándéka ellenére az ideologikusság határozza meg a regény világgképét.

A történet egy vidéki kisváros – kikövetkeztethetően Szécsény – zsidó lakosságának életét és üldöztetését meséli el a második világháború idején, némi kitekintéssel a 45 utáni évtizedekre. A zsidótörvények, a munkaszolgálat és a hatalmi visszaélések állandó fenyegetettségében élő emberek meg tudják őrizni a kisvárosi élet hagyományos rendjét, sőt olykor kedélyességét is. Az elbeszélő az időrend megbontásával és az előretalálásokkal nem engedi elfelejtenünk sorsuk kilátástalanságát sem, így a kedélyesség, a normális élet reménye be nem teljesült ígéret marad. Az egyoldalúság nem a zsidóság jellemzésében figyelhető meg: egymással hol civakodó, hol barátkozó átlagos, „rendes” emberek, a maguk sokszínűségében. Nem érthető, miért állítja be az író úgy a dolgot, mintha torzképet rajzolna: „Hát így kell bemutatni mártírjaink hiteles történetét, a százazrek vértanúságához vezető út gyötrelmes állomásait? /.../ Hogy merészel a történet szereplőiről olyan humorosan visszataszító képet festeni, mint amilyet festett? Hogy pl. a Pechdraht-Madarász-féle per átlagolvasójának az jusson eszébe: lám csak, ezek a zsidók még ilyenkor is egymást marják!” Mintha az „átlagolvasó” nem értékelné többre a megértő és életteli bemutatást a hősiesség és tökéletesség bizonygatásánál. Mintha csak a rendkívüli emberek meggyilkolása lenne bűn, nem pedig az ártatlanoké, sőt egyáltalán a gyilkosság. A regény ott bukik el, hogy az egyik oldal sokoldalú megidézése nem párosul a másik oldal, vagy pontosabban a tágabb környezet hasonlóan árnyalt bemutatásával. A nem zsidók zsidókhöz való viszonya igen sablonos: ahol csak lehet, árta-

nak nekik. A csendőrök éppúgy megalázzák őket, mint a postai dolgozók vagy a gyerekek, a civil lakosság nem engedi be a munkaszolgálatosokat az óvóhelyre stb., stb. Egyáltalán, úgy tűnik, csak az a szerepük, hogy a társadalom antiszemitizmusát vagy – legjobb esetben! – közönyösségét demonstrálják. Ellenállásról, segítségről szó sincs, de Márton még a részvétre utaló aránytalanul kis számú, két-három jelenetet is következetesen visszavonja. Például: „Kohlhanek Szeverin lesz az, aki 1944. április hatodikán, az 1240/1944-es kormányrendelet hatályba lépésének másnapján meg fogja állítani az utcán Gőz Árpádot, és azt fogja mondani: hát kérem, Gőz úr, nagyon szégyellem magamat”, majd néhány oldallal később: „Sohasem fogják megtudni, hová lett Kohlhanek, és így, ami nem kevésbé szomorú, senki sem akad majd, aki 1944. április hatodikán azt mondja Gőz Árpádnak, hogy szégyelli magát, bár ez így utólag már nem is olyan fontos”. Ez a – hitem, reményem és tudásom szerint – eltorzított kép elfogadható lehetne, ha egy visszaemlékező tapasztalatainak esetleges végletességét rögzítené, vagy ha az író az üldözöttség metaforáját akarná megteremteni, de nem elfogadható a „történelmi tapasztalatra” hivatkozó elbeszélőtől. A méltányosság az árnyalt megközelítés átfogó alkalmazását kívánná meg, és nem az egykori üldözöttek elfogult szélsőséges megítélésének valamilyen visszafordítását az egykori nem üldözöttekre. A szerző a „mi vagy ti” ellentétet nem tudja feloldani, csak militánsan megfordítja, esélyt sem adva a közös dolgok rendezésére. Az elbeszélő egy korlátolt és pusztító ideológiával szembe csak egy szinten korlátolt és agresszív ideológiát tud állítani. Ennek egyik oka – kétségkívül jogos, a tipizálás szándékának megfelelő – mechanikus emberképe: a szereplők csak sodródnak és alárendelődnek a nagyobb, kényszerítő erejű folyamatoknak. A kor kijelölte szerepek áthághatatlanoknak bizonyulnak, bár ez Mártonnál nem jelenti azt, hogy tartalmatlanok lennének. Ez még nem zárna ki a sikeres mű létrejöttét, de ebben az esetben az átfogó folyamatok alaposabb rajzát kéne adni, az egyén erkölcsi megítélhetőségének, felelősségének is figyelmet szentelve. Mindezt a szerző néhány divatos – igaz, többnyire ironikusan sokértelmű – frázissal hártja el, melyek szerint a szerző nem kíván senkit elítélni (például: „Sem a kérdést, sem annak felvetőit nem kívánjuk erkölcsi megítélés alá bocsátani”). Ez az esztétizmus viszont jelen

esetben nem egyeztethető össze az önmagukért beszélő tények (?) egyértelműen erkölcsi célzatú felsorakoztatásával.

Egyszer úgy tűnik, az elbeszélő szembe kíván nézni az egyoldalú beállítás kérdésével („Milyen jogon rágalmazza meg a városi rangú nagyközséget?”), de csalódunk: kiderül, hogy a zsidó szereplők bemutatásának pátoszalansága miatt érzi úgy, hogy esetleg mentegetőznie szükséges. Ahogy pár lappal ez előtt is úgy véli, hogy a zsidók apró, emberi gyarlóságainak említése sokak szemében akkora vétek, hogy meg kell próbálni ellensúlyozni „a keresztény férfiak megcsúnyulásáról vagy a Magyar Haza bilincseiről kiagyalt cinikus viccelődéssel”. A megfogalmazás látszólagos iróniája ellenére pontosan jellemzi az írói szemléletet. Az föl sem merül a könyvben, hogy a Magyar Haza fogalma – kétségtelenül gyakori üres szólammá koptatása ellenére – alapvető értékeket is kifejezhet, és ezt szintén figyelembe lehetne venni.

Hogyan követhet el egy ennyire tudatos és gyakorlott szerző ilyen nyilvánvaló hibát? Úgy érzem, Márton az elmúlt évtizedekbeli divatok csapdájába esett. A 70-es években föllépő újabb írónemzedék büszke ideológiaellenessége üt ezúttal vissza. Az akkori uralkodó eszmerendszerrel, az irodalmi sablonokkal és elvárásokkal szemben teljesen jogos és felszabadító hatású volt az irodalom szakmai oldalának provokatív módon előtérbe állítása, a tartalom és az eszmeiség ironikus lefokozása. De szó szerint venni a szükségszerűen kiélezett, túlzó megfogalmazásokat ezúttal sem szerencsés, márpedig Márton egy kicsit „benne maradt” ebben a közegben. A sablonossá váló írásmódtól és eszmei beidegződésektől való elszakadás egyrészt vitatható, de érdekes szempontok felvetését eredményezi (*Az áhítatos embergép* című kötetben), másrészt valami pátoszt ad a másfajta, „új” írásmódnak. Pedig ma már ez a talán leginkább Esterházy nevével fémjelezhető ízlés sem új, sőt egyre inkább a sokadik vonal divatjává is válik és ezzel arányban sematizálódik. Márton ezt nem látzik észrevenni, úgy tesz, mintha még mindig egy kevesek számára érthető, az átlagolvasó szintjét meghaladó, sőt számára botrányosan eredeti irodalomról lenne szó. Ezt a nézetét az „átlagolvasó” alábecsülésével tudja fenntartani. Mintha csak egy fajta élcsapat lenne képes elfogadni az – elvileg – nem irányzatos prózát: „Az írásmű, amelynek a szerző azt a címet adta, hogy

»Árnyas főutca«, a legszűkebb értelmiségi rétegnek szóló olvasmány”, „Lehet, hogy a stílusficamok és az »írásmű« egyéb csalafintaságai megfelelnek egy szűk budapesti értelmiségi kör, egy belterjes elit réteg elvárásainak, de a »normális« átlagolvasó nem tud ezzel a humorizálással, a valóságnak ezzel a jobbra-balra ferdítésével mit kezdeni.” Feltételezem, hogy a rendkívüli-ség látszatában való illetén pózolás a szakmai fogások ismeretének túlbecsüléséből adódik (az idézet ironiája itt is csak lát-szólagos). Az „átlagolvasó” pedig elsősorban a „sztorira” figyel, valószínűleg azt sem tudja, hogy a tartalom csak egyike az írói fo-gásoknak. Márton pedig azt nem tudja, hogy a jó és a rossz iroda-lom között általában professzionalizmus nélkül is különbséget lehet tenni, sőt a naivitás legalább annyira természetes és jogos olvasási mód, mint az „elitizmus”. Nem javít ugyanis a regény egysíkúságán, ha fölismerjük, hogy a téma talán nem önmagá-ért érdekelte az író, hanem sokkoló valószerűsége, vagy épp ellenkezőleg, átideologizáltsága miatt. A képzelet és a valóság egyensúlyozásához keresett tárgyat, és nem a tárgyhoz kifeje-tési módot. (Az elit kedvéért meg kell jegyezni, hogy az el-sőbbség kérdése ezúttal is rokonítható a tyúk vagy a tojás problé-májával.)

Az *áhitatos ember*gépben megjelent A kitaposott zsákutca, avagy történelem a történetekben című tanulmány segítségével valószínűsíthetjük, hogy mely történelemszemlélettel kívánt a szerző szembefordulni: „A magyar próza XIX. századi újjáalapításakor ugyanis a hagyománnyal való foglalkozás sémái is kialakultak. /.../ És minél fontosabbnak mutatkoztak, annál inkább megmerevedtek, annál üresebbekké váltak. /.../ ami Kemény Zsigmond szá-mára sorsanalízis volt, abból Jókainál /.../ a meseszövéis kelmés-sége lett, Gárdonyinál pedig kiszínezett leckefelmondás. /.../ Az alázatos szerzők – különböző színvonalon, különböző hangfek-vésben és különböző hangerővel – nekiálltak gárdonyizni”. Nyil-vánvalóan ezt a „gárdonyizást” testesíti meg a regény végén fel-bukkanó Herczeg Ferenc alakja, és ennek a hagyománynak az „ideológiai megterheltségével és formai egysíkúságával” kíván Márton szakítani. A magyarság szólamszerű dicsőítését véli megha-ladni az erkölcsi ítélettől tartózkodó, az elfogulatlanság látszatát keltő előadásmód. Ez azonban itt nem eredményez sem árnyal-tabb szemléletet, sem ideológiamentességet. A – Gárdonyi eseté-

ben vélt vagy valós, de sokaknál nyilván joggal kárhoztatható – felszínes magyarkodást egy ezzel ellentétes irányultságú, de hasonlóan átgondolatlan ideológiával váltotta föl, a közvetlen ítéletalkotást pedig a példák tendenciózus kiválogatásával. Az olvasó számára ezáltal az alkotói kísérletezés kezdeti érdekessége is érdektelenné válik. Nem is beszélve arról, hogy a téma görcsök, rosszindulat és leegyszerűsítés nélküli kibeszélésének az esélye szintén – mint már oly sokszor – kihasználatlanul marad.

(Márton László: *Árnyas fűtca. Jelenkor, Pécs, 1999*)

STURM LÁSZLÓ

ii: Tóth Klára x 791.09
 a/h „CSAK EGY KIS EMLÉK...”?

„Amire emlékezünk az van, lesz” – ez az egyszerű – vagy talán nem is olyan egyszerű – állítás volt a mottója Gödrös Frigyes első, dr. Horváth Putyival forgatott filmjének, a talányos című Privát-horvát és Wolframbarátnak. Ott az Ugocsa utcai órásmester unokája és a terézvárosi kárpitos fia idézik föl gyermekmagukat és családjaik történetét. A Horváth család mindennapjait amatőr filmek őrizték, mivel azonban a kárpitosfamília nem hódolt a házimozizás szenvedélyének, az ő emlékeiket játékfilmes eszközökkel rekonstruálták az alkotók. Hangsúlyozottan a magánszféráról szól a film, a mára már fogalomká vált privát történelemről, bár a filozofikus keretjáték eljut a fojtogatóan kisszerű diktatúra keserű-ironikus megidézéséig, ahol „rongyos lesz a lélek”.

Volt abban a hajdani filmben – milyen messzinek tűnik, pedig csak hat éve, hogy elkészült – valami vonzó, amiért szívesen néztem, néztük alternatív mozik kényelmetlen székein, jöllehet olyan „semmi különös kis film” volt, fekete-fehér. Talán a szabadsága volt, ami imponált, hogy nem akart semmit, vállaltan „csak” emlékezni. Nem akart megfelelni semmilyen filmesztétikai konvenciónak, semmilyen filmforgalmazási elvárásnak. Olyan volt, mintha „balázsbelás” film lett volna, pedig a kilencvenes években a stúdió már csak árnyéka volt önmagának, és különben is ez a film már a pályázati rendszerben, szponzorok, kuratóriumok, koprodukciók útvesztőiben készült, kész csoda, hogy megőrzött valamit önmagából.

A Balázs Béla stúdiós allúzió azért nem véletlen, hiszen a hatvanadik évéhez közeledő Gödrös Frigyes, aki a hetvenes években végezte a főiskolát, még aktív tagja lehetett a legendás alkotóműhelynek, ahol szinte kivétel nélkül mindenkit megérintett a filmelés szabadságának a lehetősége.

E „családi film” után Gödrös rögtön elkezdte második játékfilmjét, és öt évig forgatta. Persze gyanítom, hogy kevés meghatározhatatlanabb dolog van a világon annál, mint hogy egy rendező mikor kezd el egy filmet. Az első forgatási napnak inkább már a végkifejlethez van köze, addigra már sok minden eldőlt.

A Glamour például egészen biztos, hogy Gödrös eszmélésétől fogva készült, ahogy például Márai Sándor Egy polgár vallomásai című regényében is ott van a gyermek Márai érzékeny-csodálkozó tekintete..

Egy emlék- és sorsstredékekből építkező családtörténet a Glamour is, egyszerre őrizve a történetmondás konvencióit és fittyet hányva azokra. Mintha egy zsidó család krónikáját lapozgatnánk szórakozottan, s a lapok mindig ott nyílnának ki, ahol történik valami. Például a történelem. Vörösteror, numerus clausus, II. világháború, államosítás, forradalom... A 20. század magyar és európai történelme, de szigorúan a privát történelem szemszögéből, ahogy az előbbi filmben is. Egyáltalán, mi a különbség a két film között azon kívül, hogy az egyik fekete-fehér, a másik pedig színes és szélesvásznú?

A Glamour egy zsidó család története, ahol a családnak a vallásához, hagyományaihoz való viszonya nagyon lényeges, mondhatni sors- és cselekményformáló motívum, míg az előző filmben apró utalások történnek csupán a család zsidó származására. Ott a fiatalember, akinek a szemszögéből látjuk a családot, nem tulajdonít különösebb jelentőséget származásának. Itt a megidézett epizódok sokaságában van jelentősége a zsidó identitás vállalásának illetve megtagadásának. Az ortodox zsidó nagypapa – egy igazi patriarcha – kitagadja fiát, amikor megtudja, hogy keresztény, ráadásul német lányt vesz feleségül. A fiú tudatosan készül rá, hogy e házassággal „megszakadjon az életünkön áthúzódó vörös fonál”, bár őszintén szereti is választottját, aki német nevelőnőként érkezik Magyarországra. A házasság elé azonban már akadályokat gördítenek a törvények, az anyának előbb névházasságot kell kötnie egy árja férfival, hogy immár elvált

asszonyként feleségül mehessen egy zsidóhoz. Iróniával, humorral átszöve, a „mesélő” szükségszerű távolságtartásával idéződik föl a névházasság körüli érzelmi és gyakorlati bonyodalmak. A humor dominál a körülmetelési szertartás megghiúsulásánál is, amikor a nagypapa ismét kitagadja fiát, természetesen megint csak első felindulásból, teátrális gesztusokkal. Hogy is gondolhatnánk komolyan a megtagadást, amikor tudjuk, például a fentebb említett Márai Sándortól, hogy „A zsidóknál előbb van a család, s aztán következnek a családtagok.. A zsidók a családjukért élnek, a keresztények a családon élnek.” Ezt a családot is szétszórja, olykor egymás ellen fordítja a történelem, hogy aztán minden sorscsapás után – ami legtöbbször történelmi változás formájában jelentkezik – összerázódjon és új életet kezdjen a család, ami természetesen mindig a régi folytatása és mindig az új élet körül szerveződik.

Az epizódyszerű szerkesztés ellenére egységes, de korántsem egyenletes színvonalú film a *Glamour*. Érzelmileg is hiteles, megragadó, a narrátor jelenlétét is feledtetni képes volt számomra a munkaszolgálatos apa és az őrmester meseszerűségében is hiteles viadala. A nagypapa halálának bizarr körülményei között az anya egyetlen mondata: „Néha úgy vágyom haza” – visszamenőleg is hitelesítik, megtöltik étellel-érzelemmel a hazájától, családjától távol élő asszony figuráját. Anekdotaszerűek maradnak viszont többnyire azok az események, amelyekben a kisember kerül szembe a nagybetűs történelemmel. Képeskönyvíví mind a vörösterror, mind az 1956-os forradalom ábrázolása, hasonlóan sematikus a reneszánsz dolgozószobát rendelő részeg kommunista. A katolikus pap heroikus sorsa külön történet marad és mint ilyen érdekes is, valójában azonban nem derül ki, hogy a katolizált apa hite mennyire mély vagy formális, esetleg független minden egyháztól. Kardos Sándor operatőr – részben ő fényképezte Gödrös első filmjét is – és Pauer Gyula látványtervező brillíroznak a zsidó hitélet mindennapjait tükröző enteriőrök fényképezésénél, a családi miliók bemutatásakor.

Ugyanők ötlettelenedek, nemegyszer közhelyesek viszont a forradalmi és háborús jelenetekben, vagy például az ötvenes évek tanyasi életét idézve. Ha máshonnan nem, hát Gaál István *Sodrásban*-jából illenék tudni, hogy milyen formája volt például a parasztkenyérnek. A színészek kényesen egyensúlyoznak szerepe-

ikben, s nincs könnyű dolguk, hiszen nem egy történet, hanem egymásra rakódott emlékek el-elmozduló hőseit kell megjelenítenünk. Ezt a leheletfinom distanciát a két főszereplő, Eperjes Károly és Ónodi Eszter teremti meg legkövetkezetesebben, a többiek – a nagypapa szerepében Barkó György is – hajlamosabbak az anekdotahősök direkter szerepformálására.

Igényes, bár kissé sokat markoló vállalkozás a Glamour, nyoma nincs benne – s ezt sajnálhatjuk – az előző film könnyedségének, „tét nélkülségének”. De hibái, görccsei ellenére is több, mint „csak egy kis emlék.” A megformálás művessége, a történet sugárzó humanuma, poklokban is átvillanó derűje kiemelte a XXXI. Játékfilm-szemle mezőnyéből a mozikban majd ősszel látható filmet.

TÓTH KLÁRA

n: Beke György

x 809

MÉSZKŐ ÉS A NAGYVILÁG

Erdélyben *A rög alatt* volt az első igazi szociográfia. Böződi György nagyon fontos alkotása, a *Székely bánja* egy évvel a Balázs Ferenc munkája után jelent meg. Igaz, hogy Mikó Imre könyve, *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*, amely kilenc község társadalmának vizsgálatából von le következtetéseket, még 1932-ben elhagyta a nyomdát, de ezt a munkát inkább tekinthetjük szociológiának, vagyis tudományos felmérésnek, mint irodalmi eszközökkel ábrázoló szociográfiának. A két műfaj között, mint ismert, döntő különbség az, hogy a szociológiát a tények, a számok hitelesítik, a szociográfiát az író személyes jelenléte, vizsgálata, írói üzenete.

Balázs Ferenc előbb (1929-ben) hatalmas ívű útinaplóját adja ki, *Bejárom a kerek világot* címmel, Kolozsvárott, hét év múlva követi *A rög alatt*, utóbbi egy kisváros, Torda kiadójánál. A két legfontosabb Balázs Ferenc-művet egybefogva most a Püski Kiadó adta újra a kezünkbe. Ez a nyolcadik kiadása *A rög alatt* című műnek, ezt megelőzően kétszer a *Magyar Élet*, vagyis a hajdani Püski jelzéssel jelent meg: 1943-ban a negyedik, 1948-ban az ötödik kiadás. Mind a két évszám korszakváltást jelentett, amit a Püski-műhely biztos érzékkel ismert fel. 1943-ban és 1948-ban egyképpen történelmi bukás szélére érkezett el a nemzet. Előbb a második világhá-

Balázs Ferenc: Bejárom a kerek világot. A rög alatt. Püski Kiadó Bn. 1989.

ború katasztrófája, majd a moszkvai kiszolgáltatottság fenyegette végveszéllyel a magyarságot. Mind a két drámából kiutat mutathattak (volna) Balázs Ferenc felismerései, amik utazásai során a nagyvilágban tudatosodtak benne, és az az építő munka, összefogás, amit egy kicsiny erdélyi falu unitárius papjaként kovácsolt ki, népfőiskolai és szövetkezeti szervezőként, igazi modern apostolként.

Balázs Ferenc egy fődél alá fogott ikerkönyveinek sajátos vonása, hogy egymást is hitelesítik. Pedig mennyire különbözik a témájuk! A *Bejárom a kerek világot* hatesztendős bolyongás krónikája; ebből a szerző két évet Angliában töltött, ösztöndíjasként, kettőt Amerikában, majd hazafelé tartva, jó nagy kerülővel, megjárta Japánt, Kínát, Indiát, a Közel-Keletet, s így valóban megkeverte a világot. *A rög alatt* pedig egy kicsi falu, a Torda melletti Mészkö életének és a pap mindennapjainak, az őt körülvevő paraszti világnak a megelevenítése, a szerző küzdelmének bemutatása, amit egymagában, illetve feleségével és néhány jó hívével vív, soha nem önnön céljaiért, saját jólétéért, hanem mindig a közösség boldogulásáért.

Összetartozik a két mű, mert Balázs Ferenc a maga korában talán a legtöbb tapasztalatot szerzett, világgjáró erdélyiként foglalta el a mészközi parókiát, és mindaz, amit látott, tanult a világban, szinte már történelmi távlatot kap olyan helyi, mészközi újításokban, mint közös cséplőgép vásárlása, újmódi oktatási eljárások bevezetése, egyesületek alapítása, népfőiskola szervezése és hasonló, nyugat-európai tájakon bevált reformok átplántálása az Aranyos mentére. Ha ezt a két munkát más-más szerző írta volna, akkor is izgalmas könyvek lennének, jó irodalom mind a kettő, így azonban, egyazon kéz és egyazon szív alkotásaként a néhány száz lakosú erdélyi falu életét, gondjait, törekvéseit és csalódásait – persze, a maguk arányaiban – a világ nagy ügyei közé emelik.

Balázs Ferenc ugyanis nem naiv egyszerűséggel vett tollat a kezébe, hogy leírja egy kicsiny falu sorskrónikáját, hanem Erdély akkoriban legtapasztaltabb világgjárójaként, aki nemcsak az angol és amerikai, meg a távol-keleti tájakat, városokat ismerte meg, de világhírű nyugati könyvtárakat látogatott, az emberi kultúra és gondolkodás alapvető műveit tanulmányozta, aki Tagorét látogatta meg, Ghandival társalgott, fényes szellemek gondolataival vér-

tezte fel magát. Ne tudta volna, hogy a szociográfia mit ér az élet megismerésében és megváltoztatásában? Ami, némelyünk felfogása szerint, mégiscsak az irodalom legfőbb küldetése. Ha ugyan nem tagadjuk, hogy az irodalomnak egyáltalán lehet küldetése!

Némileg kitaposott, mégis valójában ismeretlen utakon járt. Ami utat nyitott előtte, az első magyar híradás Amerikáról majdnem száz évvel Balázs Ferenc világvándorlása előtt jelent meg. Bölöni Farkas Sándor, egy nagy erdélyi „kíváncsi”, nagyjából ugyanazt az utat tette meg – ázsiai kitérő nélkül. Németország, Hollandia, Belgium, Anglia voltak az állomásai, majd áthajózott az Újvilágba, hogy megtapasztalja egy másik földrész, egy akkor kialakuló polgári társadalom valóságát. Az *Utazás Észak-Amerikában* 1835-ben új, friss fuvallatot hozott az erdélyi, egyáltalán a magyar gondolkodásba. Száz esztendő múlva egy irodalomtörténész, Hatvany Lajos így summázta ezt: „Egy székely nemes, aki felfedezte a demokráciát.”

Balázs Ferenc ugyanazokon a nyomokon haladva, a fejlett kapitalizmust fedezte fel Angliában. De milyen sivár, riasztó kép: „Az a nagy gazdagság, jólét, hatalom és dicsőség – érdemes-e annyi milliók nyomorúsága, kínládása, halódása árán? Omladozó, piszkos bérházak, szűk utcákkal, amelyeken végigmenni életveszélyes, mert valami az ember nyakába szakadhat; egy szobába öt-tíz ember beszűfolva, amelyek egy része nappal, más része éjjel gyömöszölődik a szennyes ágyakba; sápadt asszonyok, vérszegény, beteges gyermekek és a rossz sors miatt iszákos férfiak: Érdemes-e?”

Japán: meglepetések és tanulságok földje az erdélyi utazó számára. Megdöbben a japán nők hihetetlen kiszolgáltatottságán, ugyanakkor felfedezi, hogy a 20. század elején Japán miként találta meg a maga nemzeti útját a nyugati kapitalizmus térhódítása közepette is. A sokszázados elszigetelődést Japán akkor adja fel, mikor a Nyugat csatahajókkal hozza el a szigetország közelébe, egyelőre Kínába „a szép, új világot”. „Japán ekkor zseniális sakkhúzásra határozta el magát. A kapuja mindkét szárnyát kitérta a jövevények előtt. – Gyertek, s állítsátok föl gyáraitokat, kereskedőházaitokat és pénzintézeteiteket! – hívogatta őket barátságosan. Az idegenek jöttek is szívesen. Japánban a világ egyet fordult. A kikötők egét gyárkérmények kezdték szurkálni, vonatok és villanytelepek épültek, az iskolákban a gyerekeket pa-

dokba ültették, az államférfiak és az államhivatalnokok nadrágokba bújtak s a katonaság a lőfegyverek használatát tanulta. A japáni az idegeneknél kiszolgálta az inaséveit. Akkor bókot mondott nekik, s hazakergette őket. Nem erőszakkal – óh, a japáni ezt a világot sem merete volna megcselekedni, bár az ő hadserege sem volt játékszer, amint ezt az orosz–japáni háború is bebizonyította. De volt neki okosabb haditerve is. Gyárakat és bankokat kezdett alapítani, s az idegenek vállalatait sorra bukatta. Ezzel elérte azt, hogy bár egészen átvedlett nyugatíva, legalább megszabadult attól, hogy a Nyugat hatalma alá kerüljön. S ez nem kicsi dolog!”

Amerikai útinaplójában egyik fejezet ezt a címet viseli: *A munka demokráciája*. Balázs Ferencnek kedvére van, hogy az államokban senki nem szégyelli a fizikai munkát, az igazgató háza kertjében, rossz cipőben, foltozott ruhában söpörget. Rokonszenves az erdélyi vándordióknak, hogy az Egyesült Államokban az egyetemi hallgatók tekintélyes része testi munkával teremti elő tanítási költségeit. A diákegyletek munkaközvetítő irodákat tartanak fenn. Teológusunk is bármilyen munkát vállal, megfogja a munka bármelyik eszközét, és ez nem lealázza, hanem érzelmeiben felmagasztalja.

Tanulságként azt az eszmét hozza haza, hogy ízlésben, gondolkodásban, életérzékelésben és az élet formálásában miként lehetünk egyszerre modernnek és magyarok. „Magyarul kell modernnek lennünk.” Mit jelentett ez Balázs Ferenc felfogásában? Az új templom építése tette fel a kérdést az eldugott mészkiőieknek. Milyen legyen a templomuk? Magyar jellegű. De milyen a magyar jelleg az építkezésben, zenében, öltözködésben, táncban? Balázs Ferenc azt tapasztalta, hogy az aranyosszéki népi együttélésben a románsággal, a magyarok nem felragyogtatták, hanem lassan elköptették a maguk magyar jellegzetességeit. Nagy volt a zűrzavar, tanácstalanság. Ekkor elmélkedik el Balázs Ferenc azon, hogy milyen is a magyar érték, a magyar nyelv, zene?

„Kazinczyék, francia és német emlőkön felnőtt magyarok, jóakarató hazafisággal adták neki magukat a feladatnak, hogy a magyar nyelvet hajlékonyra, kifejezővé tegyék. Mekkora erőfeszítéssel, buzgalommal gyártották a szavakat, kovácsolták a kifejezéseket, faragták a verseket, hogy az újításokat közhasználatba átvigyék. S akkor jött Petőfi, hozta a nép nyelvét, amely

ezerszer hajlékonyabb, kifejezőbb és magyarabb volt, mint az övék. Ugyanez történt a zenével. A kávéházi hangulatokból kinőtt magyar dalok sohasem versenyezhetnek Bartók és Kodály eredeti népi muzsikájával, amely ma kétségtelenül a magyar zenét jelenti. A magyar építészetet is sikertelenül próbálta a lechneri iskola megteremteni. Az épület azzal még nem vált magyarrá, hogy kiteresített homlokára szürdísztetések gipszeltek. De amint Bartók és Kodály a fonográflemezek tízezreit vették föl, a magyar muzsikát azáltal teremtették meg, hogy tudatosították, monumentálissá tették a nép között élő dallamokat, úgy Kós Károly, Torockai Wiegand és most Debreczeni László a népi építkezés alapos tanulmányozása alapján állapították csak meg, hogy mik a magyar építkezés sajátosságai. Ők sem tettek egyebet, mint kihangsúlyozták, rendszerbe szedték az ősi, népi építkezéseknél talált vonásokat és mélyebb ösztönösségeket."

Ez nem meddő múltba nézés, éppenséggel hátrálás az idők igénei és kérlelhetetlen törvényei elől. Balázs Ferenc fogalmazza meg, Kőrösi Csoma Sándor sírjánál Dardzsilingben, hogy a legendás nyelvész, akit a székelység legnagyobb fiának tart, az „eredetet” kutatta – a magyar nyelv őshazáját –, ő pedig, Balázs Ferenc „a jövőt építi”. De a múlt és a jövő szimbiozisa igazi útja a megmaradásnak és haladásnak.

Kell még valami ehhez a kettőhöz, a megmaradáshoz és az előrehaladáshoz: serkentő öntudat, magabiztosság. Ez volt Balázs Ferenc utazásának egyik amerikai „néger” tanulsága. Tamási Áron is egy néger szájába adja: „Azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne.” Balázs Ferenc megfigyeli és feljegyzi az amerikai négerök önérzetes magatartását. A kisebbségi erdélyi író jellemzése: „A néger önérzetes, dacos, még akkor is, ha engedelmeskedik. Lealázottságában is veretlen.” Balázs Ferenc ezt érzi a legfontosabbnak: az elnyomottságban is dacos fejtartást, amit sokkal ritkábban tapasztalhat majd – visszatérése után – a maga erdélyi magyar kisebbségi közegében. Manapság már kegyetlenebbül fogalmazunk: a kisebbség tudata. Ha csak erre figyelmeztet, életműve akkor is megkerülhetetlen tanítás lenne, legértékesebb erdélyi magyar örökség.

(Balázs Ferenc: *Bejárom a kerek világot. A rög alatt. Püski, Budapest, 1999.*)

BEKE GYÖRGY

n: Mész Katalin

vln ÍTÉLET VAN

Végletes szerelmek, háborús rémségek, a gyermekeit fölfaló forradalom – íme néhány kulcsszó az elmúlt három hónap színházi témáinak kínálatából. Áldozatok és túlélők, „kollaboránsok” és bűnösök, akiknek sorsa mindenkoron azonos utat jár be. Az előbbieké az utóbbiak közreműködésével pecsételődik meg, az utóbbiak saját érdekeik szem előtt tartásával gátlástalanul taposák sárba az erkölcsi normákat. Mintha a művészetre valamelyest még adó színházak érdeklődését ezek a témák keltették volna föl mostanság. A Vígszínház a Kurázi mama és gyermekei című Brecht-darabot vette elő Szász János rendezésében, a Katona József Színház pedig a máris többszörösen díjazott, fiatal drámaíró, Hamvai Kornél tragikomédiájának, a Hóhérok havának az ősbemutatójára vállalkozott. Izzóan időszerű mindkettő

Nyomasztóan sötét tónus – szürke, fekete – telepedik a Víg hatalmas színpadára. Mi más lehetne a harmincéves háború idején játszódó Brecht-darab, Kurázi mama... „alapszíne”? Szász János, a sokszorosan díjazott filmrendező sokat bíz a látványra, a monumentális díszletekre – és kevesebbet a színészre. Ez annál is meglepőbb, mert filmjeiben (kivált a Woyzeckben) képes volt tartózkodni a látvány csábításától, avégett, hogy a színészi alakításra összpontosíthasson. A Kurázi mama... szereplői viszont elvesznek, eljelentéktelenednek a kiégett, golyók lyuggatta romos épületet idéző, többemeletes díszletek, tobzódó látványeffektusok árnyékában. A rendező bizonyára azt kívánta sugallani, hogy a háború mindent beborít, s az emberi mivoltukból kivetkőzött, elcsigázott lények minden pórúsába behatol: az ember a Hadúrral szemben parányi, kiszolgáltatott és tehetetlen. Ebben igaza is van. Ám a színház nem pusztán vizualitásával, „holt” képeivel hat, hanem nagyon is eleven színészeinek – minden más effektust háttérbe szorító – játékaival. A szereplőnek a háború rémségkulisszái között is óriásira kell nőnie. Hisz igazából az izgatja a nézőt, milyen gyógyíthatatlan sebeket üt az emberek lelkén, milyen torzulásokat okoz egy tartós hadiállapot, nem pedig a háború vizuális megidézése.

A forgószínpadon minden grandiózusan hat: nemcsak az impozáns díszletek, hanem a színpadtechnikai bravúr is, amelynek percenként tanúi vagyunk. Ám ez is arra utal: nem köt le a színész, a játék, a szó. A cselekmény szaggatottá válik, Kurázi

a'nu' darabjáról

mama és társai pedig majdhogynem bábokká, statisztákká törpülnek. A színpadi monumentalitás, a nagy jelképek (Eilif a krisztusi kereszten), a „kórus”, azaz a hadviselők, akik közé a kínai agyag hadsereg katonáinak mását is „besorozták” – talán a korokon átívelő háborúskodás örök mementójául. Mindez együttvéve egy különös opera-előadás látszatát kelti, amelyben a játék lefokozott, a szereplők pedig időről időre leállnak és énekelnek. Igaz, songokat, és nem áriákat, esetenként Kurt Weillt, a darabhoz írt Paul Dessau-dal helyett. Hová tűnt hát az a bizonyos brechti V-effektus, az obligát elidegenítés? A látványbeli monumentalitás, a bábos lefokozás és a háborús melodráma közepette Kútvolgyi Erzsébetnek nincs lehetősége a szerves szerepépítkezésre. Így aztán mozaikokból áll össze az egyénisége, azaz nincs kellő súlya. Holott apróbb gesztusokkal igyekszik jelezni a címszerep darabosságát, túlélésre beidegződött elszántságát, s mindenekelőtt a gyermekeit elsírató anyát (s persze a fia váltságdíjára alkudozó kalmárt). De nem az a rettenthetetlen, szilaj és megkérgesedett szívű asszony, aki különös, korántsem rokonszenves egyéniségével önmagában monumentális.

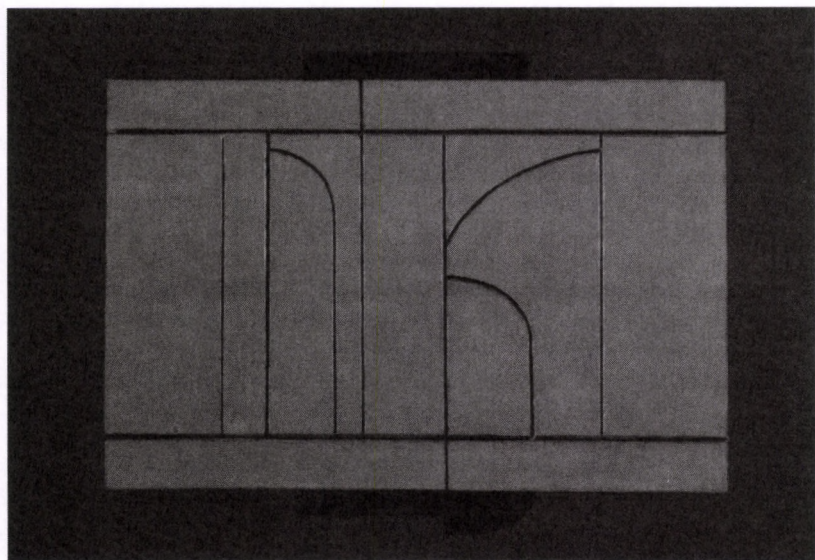
A színpadon exponált nyaktiló mellett, ácsolt tribünnek tetsző építmény tágas nyílásán a népünnepélynek beillő kivégzésekre se-reglett csöcselék szájátva bámulja, s üdvrivalgással fogadja, ha egy-egy arisztokrata nyakát elnyisszantják. Dúl a franciaországi jakobinus terror a Katona színpadán. 1794 júliusa, a Thermidor hava – igazából a hóhérok hava. A mindenkor manipulálható „aljanép” ujjongva ül halotti tort nap mint nap. Nincs múltja, iskolázottsága, nincsenek elvei, sem skrupulusai. Még kevésbé, „etikai normái”. Van viszont nagy hangja és hajlama az új hatalmasok kiszolgálására, elvakult követésére. Ugye ismerős? Kétszáz esztendő telt el, de az ún. proletárforradalom csöppet sem volt különb.

Hamvai Kornél Hóhérok hava című darabjában élesre hegyezett replikák összegzik a történelmi abszurdításokból fakadó tanulságokat, az író képtelen szituációkat idéz meg, ami nem is olyan régen nem abszurd színpadi komédia számba ment, hanem életeket, karriereket derékba törő, véres valóság volt. A párhuzam kézenfekvő: a vitriolos szatíra áttekinthetőbb képet ad a diktatúrák természetétől, mint egy (ha van ilyen) hiteles történelemkönyv. A színpadi görbe tükör illetve torzkép – kétségbeejtően tiszta és pontos.

Hatalmas drámairodalma van a gyermekeit fölfaló jakobinus forradalomnak – de Hamvai Kornél merőben másképp „markol” a történetkebe. Először is, alulnézetből. Az elsodort kisemberek, hasznot húzó túlélésre játszó és a basáskodó hivatalnokok kiszolgáltatottjainak szemszögéből. Az alulnézetet még groteszkebbé teszi, hogy abszurd komédiája hőséül épp egy vidéki hóhért tesz meg. Ítélet-végrehajtót, ahogyan Roch „hivatását” büszkén emlegeti. Fokozza az abszurditást, hogy jószerével ő az egyetlen tisztességes figura ebben a vérgőzös kavalkádban. Úgy hiszi, a törvény szerint él és „dolgozik”, merthogy „rendek kell lennie”. Szegény Roch persze jottányit sem ért a politikából, nem lát és nem is láthat bele mechanizmusába, neki a parancs parancs, s az új hatalmasok törvénye szent. Nem kételkedik, s nemigen gondolkodik – akárcsak a hirtelen felülkerekedett hatalom egyenlőséget, szabadságot, testvériséget gajdoló polgártársainak többsége. Vesztére Longwyből Toulouse-ba helyezik át, s a közbeeső Párizsban menthetetlenül elsodorja az átláthatatlan, kaotikus események forgataga.

Gazsó György, a nyíregyházi Móricz Zsigmond Színház kiváló színművésze vendégként alakítja a hóhér szerepét a Katona József Színházban. Jóhiszeműen botorkál abban az – enyhén szólva – eltévelyedett világban, ahova Roch-t a sorsa vetette. Ostobasággal határos ártatlansága és „puritanizmusa” (micsoda pompás paradoxon: épp egy hóhére!) együttérzést vált ki a nézőből. Gazsó intenzív jelenléte a színpadon ritka visszafogott, ám annál kifejezőbb játékmóddal párosul. Naiv lelkesedése, amivel sorsának buktatóiba szalad, természetessége, ahogyan az abszurditásoktól hemzsegó közegben mozog – óhatatlanul a visszájára fordul: jakobinus karikatúrák, bohócok, bűnözők, szélhámósok általános nyüzsgése közepette szemlátomást ő az egyetlen „normális” ember: amit Gazsó komótos mozdulatokkal, takarékos gesztusokkal, humorral telített játékkal idéz meg. Párosan Szirtes Ágival a maga egyszerűségében hiteles, aki gondos, aggódó és kissé dévaj asszonyát játssza, az összetartozás légbensőségesebb légkörét kelti.

Ascher Tamás mestere a groteszk és a mögötte rejlő tragikum váltogatásának, s a gyors hangulatváltásoknak. Nem okoz gondot számára, hogy bizarr figurákat, eltorzult emberi tulajdonságokat kell színészeiből életre hívnia. A rengeteg, aprólékos munkát igénylő, merőben szokatlan hangvételő előadás egységes egészé

ABSZTRAKT TÉR, 1971

kerekedik a keze alatt, holott talán a káoszt kell a legpontosabban megszerkeszteni. Abszurd, harsány és rikoltozó jelenetek illeszkednek természetes kapcsolódással egymásba, a fölfokozott ritmus sodrást ad a produkciónak. A társulat színe-java pedig természetesen idomul Hamvai Kornél sziporkázóan szellemes, abszurdításoktól keserű színjátékának groteszk hangvételéhez.

U: Keelwosky Miklós METZ KATALIN

Gyula HAJNÓCZI GYULA EMLÉKÉRE

Elébe vágok a lényeknek. Olyan, nemrég elhunyt magyar építészre szeretnék ma emlékezni, aki három különböző ágazatban is igen nagyot alkotott. Mert Hajnóczi Gyula életműve több – egymással összefonódó – témát ölel fel. Közülük kimagaslík az

Hajnóczi Gyula nemrég
elhunyt magyar építészről

ókori építészettörténet, az antik világ építészeti alkotásainak gyakorlati műemlékvédelme és egy univerzális építészetelmélet. Hajnóczy írta a világirodalom egyik legjobb, ha nem a legjobb, ókori építészettörténetét. Hajnóczy dolgozta ki és írta meg korunk legmagasabb szintű építészeti térelméletét. És római kori emlékek romkonzerválásával illetve rekonstrukciójával a hazai műemlékvédelmi építészeti gyakorlatában szinte iskolát teremtett.

Együtt jártunk az egyetemre, most éppen fél évszázada, hogy építész mérnöki oklevelet szereztünk. Ő idősebb volt nálam hét évvel. Baján született 1920-ban, ott is járt iskolába, gimnáziumba, majd az 1938-ban ott szerzett érettségivel a soproni evangélikus teológiára iratkozott be. 1940-ben tanulmányait Kolozsváron folytatta művészettörténeti tárgyakkal, végül 1944-ben iratkozott be az építész mérnöki karra. De behívták a honvédséghez utásznak, s a háború végén amerikai fogságba került. Csak miután onnan 1946-ban, hazatért kezdhetette meg építészeti tanulmányait. Ekkor találkoztam vele először. Kedves, mindig vidám kolléga volt, szerény is. Amikor egyetemi tanulmányainkat 1950-ben befejeztük, ő az építészettörténeti tanszékre került, ahol Kardos György és Rados Jenő professzorok mellett az ókori építészettel foglalkozott tanársegédként. Hajnóczy Gyula nem elégedett meg az építészeti diplomájával, s kihasználva említett korábbi bölcsészeti tanulmányait, 1954–1958 között újabb hat félévnyi tanulással általános régészeti oklevéllel toldotta meg az építész mérnököt, ami a műemléki és építészettörténeti munka szempontjából nemsokára nagy előnyt biztosított számára. Amikor 1950-ben az építész mérnöki diplomával kezünkben elváltunk egymástól, és „kiléptünk az életbe”, Hajnóczy Gyula volt évfolyamtársai közül ekkor még senki sem tudta, hogy ez a szerény ember milyen nagy hírépítész-teoretikus lesz. Az 1996-ban bekövetkezett haláláig köztünk folyamatosan fennálló laza, de mégis mindig baráti kapcsolat most nemcsak feljogosít, de úgy érzem, kötelez is arra, hogy elmondjam, ki volt a magyar szellemi életnek ez a ma még eléggé nem ismert óriása.

Az ókori építészeti oktatása a budapesti egyetem építész mérnöki karán jeles elődöket idéz. Kabdebó Gyulának tankönyvét, Möller Istvánt és Wälder Gyulát, majd Friedrich Lóránd emlékeztetes előadásait, melyeket Hajnóczy Gyula is hallgatott. Kotsis Ivánt, aki rövid ideig volt a tárgy előadója, és Kardos György

mélyreható szakismereteit. Hajnóczy Gyula, immár két diplomával kezében, viszonylag fiatalon vette át ezt a tantárgyat, mint súlyos, de megtisztelő örökséget. Egy évtized munkája nyomán 1967-ben letette az asztalra az Ókori építészet tankönyvét. A kötet közel 500 oldal terjedelemben és több mint 600 ábrával jelent meg. Különös értéke, hogy a görög és római építészet mellett az európai építészetre ható valamennyi ókori kultúrát tárgyalja. Ezért is fordították le a könyvét német nyelvre és használták az akkori Kelet-Németországban is tankönyvként. A magyar nyelvű kötet öt kiadást ért meg. A hatodik kiadás 1991-ben már két kötetre bontva jelent meg, az első a „Keleti és átmeneti kultúrák” címen az elő-ázsiai és az egyiptomi építészzel foglalkozik, míg a második „Klasszikus kultúrák” címen a hellén és római építészetet tárgyalja. A két kötetre bontást nemcsak a terjedelem kívánta meg – hiszen Hajnóczy mindig bedolgozta műveibe újabb ismereteit –, sokkal inkább „az ókor második nagy korszakának szellemisége kívánta így. A keleti világ bő termőtalaja volt a sokféle lehetőség kibontakozásának, de az ókori nyugati világ fogalmazta meg kézzelfoghatóan mindazt, amiből Európa megszületett. Így ez a szó: klasszikus, egyben azt is jelenti, hogy európai, ha a későbbi történelem árnyalta és színezte is ezt az alapvetést. Nem véletlen, hogy kultúrkörünkben a klasszikus szó általános értelmezése a teljességet jelzi, annak a szintnek az elérését, amelyet egykor Európa hajnalán a hellének és a rómaiak már betöltöttek.” – és itt idéztük az ő előszavát ebből a második kötetből. Nemcsak találóan vezetik be ezek a sorok a hatalmas műnek ezt a második részét, értelmet is nyerne. Mert a kötet a bevált stílus-elemzést nem teszi félre (mint ahogy erre kísérlet történt 1950 körül), hanem kiegészíti olyan szempontokkal, amelyek átfogó értékelést engednek: korabeli gazdasági, társadalmi, művelődési viszonyok, építési anyagok és szerkezetek, építéstechnológia. És főként mert mind a két építészet tárgyalásánál – a hellénnél és a rómainál egyaránt- szerepel azok hatása a későbbi korokra. Amivel Hajnóczy Gyula egyértelműen hídát ver az építészettörténet és az élő, kortárs építészeti gyakorlat közé.

Hajnóczy Gyula számtalan más cikket, tanulmányt és könyvet is írt. Munkatársa volt a Genthon István és Zádor Anna által szerkesztett Művészeti lexikonnak is. Az ókori építészet maradványainak látogatását követően a római építészetten kívül beszá-

mol írásában az egyiptomi és az iraki emlékekről is. Mindig olvasmányos szövegét szép rajzok egészítik ki, melyeket későbbi munkáiban többnyire fia, Hajnóczi Péter készített.

Műemlékvédő építésként először a szombathelyi Isis-szentély helyreállításával vonta magára a szakma figyelmét, ezt követték 1963-tól Aquincum polgárváros revitalizációjának során szükséges ásatási, rom-helyreállítási és részleges rekonstrukciós munkái. Ezek – csakúgy, mint a Tác-Gorsiumban végzett munkái, példaértékűeknek minősültek. További tevékenységéhez kapcsolódik Fenékpusztá, Százhalombatta, Balácapusztá, Kővágószőlős és Balatonfűzfő római kori emlékeinek feltárása illetve rekonstrukciója. A budapesti Március 15-e téri római hídfőállás maradványainak bemutatásával a főváros szívében hagyta vissza munkájának névjegyet.

Az építészetelmélet terén érdeklődése és ennek nyomán írásainak témája határozottan az építészeti tér és tércsoportok alakítása felé fordul. E tárgykörben irt disszertációjának lényegi összefoglalója az 1967-ben megjelent *Térformák és térkapcsolatok az antik római építészetben* című tanulmány, mely már szinte bevezeti szakirodalmi munkásságának, sőt talán egész életművének csúcspontját: a *Vallum és intervallum* című, az Akadémiai Kiadó által 1992-ben kiadott könyvét. Ez „az építészeti tér analitikus elmélete” alcímet viseli. A kötet már négy évvel korábban, ugyanott német nyelven is megjelent és még emelte a szerző tekintélyét külföldön, noha a kötet visszhangja egyelőre nem áll arányban tartalmi jelentőségével.

Az építészeti alkotás egyik meghatározó kritériuma a tér. A falakkal, padlóval, mennyezettel, vagy pillérsorral, boltozattal, üvegfalakkal határolt tér, melynek nagysága, alakja, arányai, anyagszerűsége, megvilágítása, díszítettsége végtelen sok változatot produkált az ember építőtevékenységének évezredei alatt. Hajnóczi kötetének tanulmányozásához alapos felkészültség kell, hiszen a kötet függelékében mintegy 150 új szakkifejezést sorol fel, amelyek írásának többnyire új fogalmait magyarázzák. Hajnóczi térelmélete az építészeti teret két felfogásban közelíti meg, a minőségi és a mennyiségi oldalról. Az előbbivel az architektúra humánus, pszichikailag érvényesülő, ám a legtöbb ember által szubjektíven – divat, ízlés és más befolyások révén – elfogadott vagy elutasított vonatkozásait rendszerezi, míg a má-

sodikkal a tér szerkezeti elemeinek geometriája révén adódó arányok szabályait elemzi. Erre utal a munka címe is, a vallum a térhatárolás elemeit, az intervallum a határolóelemek között keletkező teret jelenti. Ebben a két megközelítésben elevenednek meg és jutnak szerephez az építészeti téralkotás komponensei, a méretek, az arányok, a határoló elemek anyagai, színük, fényátbocsátó képességük és más jellemzőik. A belső térnek affinitása van az építészeti együttesek által határolt külső terek alakjához és rendszeréhez, s így az urbanisztikai alkotások is kapcsolódnak a téralkotás kérdéseihez.

Itt emlékeztetni szeretnék arra, hogy a magyar nyelv „e téren” egy kifejezéssel szegényebb, mint a legtöbb idegen nyelv. A két- és háromdimenziós tér fogalmát nem tudja megkülönböztetni, mint a német a *Platz* és *Raum*, az angol a *place* és *space* szavakkal. Talán azért, mert a síkvidékhez szokott nyelvalkotó őseink életében a harmadik dimenziót demonstráló hegyek ismeretlenek voltak, vagy legalábbis alárendelt szerepük lett volna? Talán azt tükrözi, hogy a magyar ember a téralkotó művészetekben hátránnyal indult? Talán azt, hogy a szerelem fontosabb volt neki, hiszen a szeretettől eltérő kifejezés viszont éppenséggel gazdagsága nyelvünknek!

De visszatérve Hajnóczy vallum-intervallum tételéhez le kell szögeznünk, hogy ha a magyar történeti viszonylatban hátrányban állt a háromdimenziós tér felfogásában, Hajnóczy ezt a hátrányt valamennyiünk nevében behozta. Mert a téralkotás sokoldalú kritériumait komplexen és jellemzőik hiánytalan figyelembevételével tudományos rendszerbe foglalnia öelötte – úgy hiszem – senkinek sem sikerült. Munkájának különös érdekessége és értéke, hogy gondolatmenete az ókori építészet alakzataiból indult ki és vált alkalmassá az építészet egészének, így a mai modern építészetnek kvalitatív és kvantitatív megítéléséhez. Így lett Hajnóczy Gyula, az ókori építészet történetének kiváló ismerője és az ókori műemlékek restaurátora egy, a modern építészetet is magába foglaló építészetelmélet megfogalmazójává. A kötet gazdag rajzi illusztrációi között, sok más példa mellett – egymáshoz hasonló grafikai metodikával – szerepel a római Pantheon, a reimsi katedrális, a ronchamps-i kápolna és egy, az elmúlt években épült középmagas budapesti többlakásos tömbház términőségi és térmennyiségi elemzése.

Amivel Hajnóczy még egy további igen fontos tényezőt is igazolt, mintegy akaratlanul: nevezetesen azt, hogy az építészet törvényszerűségei – különösen amelyek Vitruvius nomenklatúrájában a *venustas*, vagyis a kellem kategóriájába tartoznak, az ókor óta nagyon is megváltozott funkcionális követelmények és az óriásit fejlődött építéstechnológia mellett is kontinuális értékűek. Az egész munka gyakorlati jelentőségét Hajnóczy saját rezüméjében szerényen így fogalmazta meg: „A közelmúlt építészeti gyakorlatának anomáliáin okulva ez a térelmélet felvázolja a harmonikus emberi környezet megteremtésének lehetőségét”.

Nemcsak a térelmélet érdekelte Hajnóczyt, az egész építészeti-mélet fejlődését szándékozott feldolgozni az ókortól napjainkig. Nagy munkára készült, megvolt hozzá a szükséges áttekintése. Igaz, ebben a témában nem volt egyedül, mint a téranalízisben. 1985-ben jelent meg első kiadásában a német Hanno-Walter Kruft *Geschichte der Architekturtheorie* című hatalmas munkája Münchenben. Nem a téma kidolgozásában, de a kiadásban megelőzte Hajnóczyt. De egy ilyen áttekintő vezérfonal, csakúgy, mint egy irodalomtörténet, nem lehet egy gondolkodó privilégiuma, szükségszerűen egymástól eltérő értékes gondolatokat is ébreszt az egy időben dolgozó írókban. Hajnóczyt ezért nem is tarthatta vissza saját munkájától, és haláláig dolgozott saját építészeti-mélet-történetén. A fragmentum, inkább csak vázlata a témának már csak Hajnóczy halála után jelent meg mindössze 80 oldalon. De megélte még annak a színes képekkel és szép rajzokkal illusztrált kis kötetnek a megjelenését, mely *Itinerarium Hungaricum Antiqua* címmel a Dunántúl római kori építészeti emlékeinek feltárását és a hazai műemlékvédelem velük kapcsolatos eredményeit mutatja be. Ez nem tudományos munka, hanem ismeretterjesztő. Emelt igényű útikalauz az érdeklődők részére, miért is öt nyelven adták ki. Ezen keresztül a nem filozófus és a nem építész érdeklődő is megismerkedhet Hajnóczy életművének egyik legfontosabb témájával. Mert Hajnóczyban élt az igény, hogy tájékoztassa a közvéleményt arról is, amit a hazai iskola a római emlékek bemutatásával az elmúlt években produkált. Emlékszem 996 tavaszán mekkora örömmel hozta a nyomdából ennek a szép füzetnek első példányait, és dedikálta nekünk. Holott ez életművéből csak egy csepp volt.

1996 tavaszán a Magyar Tudományos Akadémia az immár 76. évében levő tudóst levelező tagjai közé választotta. A megiszteltetést nagy örömmel fogadta, és készült a székfoglaló előadásra. Már kiválasztotta ennek témáját is: az akadémiai tagságot elnyert magyar építészek életművéről és alkotó filozófiájukról kívánt áttekintést adni. A kegyetlen sors ebben meggátolta. Röviddel levelező taggá választását követően alattomos betegség támadta meg, s az év augusztusáig végzett vele. 1996. augusztus 28-án kísértük utolsó útjára az óbudai temetőben. A magyar szellemi élet kimagasló egyénisége szállt sírba vele. Biztos vagyok benne, hogy az utókor – hazánk határain túl is – nagyra fogja becsülni. Ezért is kellett róla szólnom nekem, aki ismertem.

KUBINSZKY MIHÁLY

alm K: Gáspár Gy. János

HOL JÁRNAK A VOLT KORMÁNYPÁRTOK? *x 329MSZP*

Választási vereségük sokkjának feldolgozása után 1999-ben ^{4 elemzés} a volt kormánypartok látványos feltámadása következett. A közvélemény-kutatások szerint év elején még magabiztosan vezetők Fideszszel szemben az MSZP jelentős előnyre tett szert, összességében azonban az adatok azt mutatják, hogy lényegében az 1998-as választások első fordulójának megfelelő támogatottsági arányok alakultak ki. Amennyiben a partok szerinti tagolódástól eltekintünk, és elfogadjuk a kétpólusú politikai berendezkedés teóriáját, azt láthatjuk, hogy az erőviszonyok rendkívül kiegyenlítetttek, s amennyiben mindkét oldalon megvalósulna a partok közötti együttműködés, egy azonnali választás eredménye szinte megjósolható.

Az év során a támogatási arányok változásában két olyan politikai esemény tűnhet fel, amely látványos elmozdulást idézett elő. Az egyik a délszláv háború, amely széles körű aggodalmat váltott ki, s melynek során a média meglehetősen egyoldalúsággal a bombázások okozta károkat mutatta, s igen visszafogottan tájékoztatta a lakosságot a légitámadásokat kiváltó folyamatokról, a koszovói albánokat sújtó genocídiumról, az üldöztetések méreteiről. A vezető kormánypart népszerűségvesztésében nagy szerepet kaptak a személyes támadások, a Fidesz erkölcsi tőkéjének megsemmisítését célzó akciók, melyek sorozata – az 1989-es

Az MSZP politikája háppmájos hársisnek meggyesést célzó

vagy 1994-es előzményektől ezúttal eltekintve – már 1998-ban megkezdődött, s melyektől az ellenzéki stratégiák gyorsabb eredményeket vártak. A pártokat vezetőiken keresztül megítélő közvéleményben végül az Orbán Viktor családját érintő, s ezen keresztül a miniszterelnököt és pártját kompromittáló akció hozott fordulatot. Ebben közrejátszott a támadás elhárítását célzó stratégia hibája is: az az elképzelés, hogy az offenzíva magától is kimerül, s emiatt hosszú ideig késett a határozott cáfolat és pontos tájékoztatás. Az így áthangelődő közvéleményben mutatkozó ellenzéki pozíciójavulás azonban (ahogyan az a negatív propaganda eredményeit illetően általában érvényes) meglehetősen bizonytalan értékű. A szó szoros értelmében relatív, hiszen köztudott, hogy az MSZP százalékokban látványos előretörése mögött nem a támogatók számának hasonló emelkedése, hanem a Fideszt magukénak vallók elbizonytalanodása, pártot nem választása áll. Eppen ezért nem meglepő, hogy az év végétől (a rendkívüli, negatív hatások hatásának enyhültével és a gazdasági mutatók részben természetes módon, részben a kormány következetességének eredményeként javulása következményeként kialakuló „spontán sikerpropaganda” hatására) a kormányoldal támogatottsága kismértékű, de folyamatos és határozott növekedésnek indult.

Míndez indokolja, hogy a választási ciklus félidejéhez közeledve a teljesség igénye nélkül ugyan, de mégiscsak szemügyre vegyük a két korábbi, s természetesen a két év múlva esedékes választásokon revánsra készülődő kormánypárt mozgásait, politikai teljesítményét.

Az MSZP alapjában véve a két ciklussal korábban bevált kivárási taktikát újította fel és egészítette ki a negatív politizálás korábban nem ismert intenzitású eszközével. Az addig is kemény szókimondásáról ismert Fidesszel szemben a hangnem durvaságával operált, s a konfrontatív stílusért való felelősséget hatásosan áthárította. A támadások hevességével azonban nem állt arányban a bírálatok tartalmi megalapozottsága, az érvelés mélysége. A korábbi kormánypártok új alternatívát nem voltak képesek megfogalmazni, megjeleníteni. Eszköztárukban fontos szerepet kapott a szociális demagógia (amiben a szakszervezetek fölötti ellenőrzésüket kitűnően tudják hasznosítani), és a pénzügyi szigorítások párhuzamos, sőt, olykor egyidejű követelése.

Az ellenzéki politizálás legfontosabb eszközévé (nemcsak a korábban említett, a miniszterelnök közvetlen kompromittálására indított kampány esetében) a kormányoldalt sújtó, annak politikusait személyükben lejárató kampány vált. Ennek tudatosságát bizonyítja, hogy 1999 nyarától többféle megfogalmazásban rendre megjelent a két nagy ellenzéki párt kommunikációjában az a tétel, hogy a Fidesz elvesztette erkölcsi tőkét.

Az ennek bizonyítására indított akciók célja összetett volt: egyfelől elfedte a valóságos alternatíva kidolgozatlanágát, az MSZP politikai-ideológiai ürességét. Jellemző, hogy nem készült el az átalakulás 10. évfordulóját ünneplő, jubileumi kongresszusra az egy évvel azelőtt megígért program. Figyelemre méltó viszont, hogy *érdemi üzenet nélkül, tisztán negatív propagandával* az MSZP sikeresen szerepel. Vagyis a választók nemcsak általában közönyösek, hanem még az aktívabbak is azok: a konstruktív politika, az értékek kérdésében.

Az MSZP belviszonyai, tagolódása, áramlatai, stratégiai elképzelései a közvélemény előtt alig ismertek. Tudott ugyan, hogy egyes politikusai között (Nagy Sándor, Molnár Gyula, Kovács László, Horn Gyula) komoly pozícióharc bontakozott ki, sőt, a *nyilvánosan titkos* favorit Németh Miklós nevének fölvetése is bizonyos tagoltságra utal. A véleménykülönbségekről főlbukkanó információk azonban nem mutatják meg a létező konfliktusokat, hanem a pártnak csupán – ahogyan mondani szeretik – néppárti jellegét fejezik ki.

Az MSZP politikája változatlanul hagyományos bázisának megnyerését célozza: a nyugdíjasokét, a rendszerváltozás azon, nem csekély számú vesztesét, akikben töretlenül élnek a kádárista nosztalgiaák, gazdasági klientúráját, stb. A látottak alapján az MSZP beéri azzal, hogy pusztán a kormányzati alternatívát jelentő erejével vonzza magához a korábban az SZDSZ-hez kötődő balliberális érzelmű szavazókat.

Fölmérések mutatják, hogy a párt választói bázisa elöregedőben van. Ennek következtében (szemben a nemzedéki háttérét szélesítő Fidesszel) az MSZP fokozatosan, de egyre határozottabban generációs párttá válik. A bázis és a párt kapcsolata – hogy stílszerűen fogalmazzunk – dialektikus: nemcsak a támogatók ragaszkodnak az évtizedeken át megszokott stílushoz, némely esetben archoz, hanem a meghatározó politikusok egy része (Horn, Ko-

vács, Kósáné) maga is erősen kötődik a nyugdíjas korú vagy aktív pályafutása végéhez közeledő generációhoz. Megszólalásuk módja, tartalmi és stílári vonásai, értékvonzatai e korosztályhoz kötődnek.

A fiatalabb generáció figurái (mint Kiss Péter, Toller László, Földes György, Baja Ferenc) elődeik nyomán haladnak, tőlük függ előtérbe kerülésük, az ő nyelvüket beszélik, így saját generációjuk és a náluk fiatalabbak számára sem jelentenek új alternatívát, sikerüket a párt jó beágyazottságának köszönhetik. Az a kísérlet, amely az előző kormányzati ciklusban egyes gyermek- és ifjúsági mozgalmaknak az MSZP politikai vonzáskörébe vonására irányult (Xénia-láz Egyesület), részben a kivitelező személyes alkalmatlansága, részben az akció kiváltotta botrány, a megfigyelési ügyben való felelősség és (véltetően ez volt a döntő) a párt legfelsőbb vezetésével való szembeszegülés miatt a korábban frontembernek számító Schmuck Andor kegyvesztéséhez vezetett.

Az ifjúság megnyerésére irányuló törekvés 1998-ban szembeállította egymással az akkori koalíció pártjait: az SZDSZ liberalizmusa (a globalizáció, a korszerűség és a fogyasztói értékek stb. propagandaháttérével) tagadhatatlanul vonzó a fiatalság jelentős rétegei számára.

Az MSZP számára a fiatalítás, bázisépítés feladata megkerülhetetlen, a párt egyik legaktívabb zónája az Ifjúsági Munkacsoport, melynek elképzelései – noha olykor sarkított formában jelennek meg – érdemben nem különböznek a párt egyéb szervezeteiben, vezetésében megfogalmazott tételektől, így hatókörük nem terjed túl a párthoz amúgy is kötődők körén. A fiatalítás jelszavát a párt ifjabb politikusai elsősorban az MSZP-n belüli pozíciójuk javítására kívánják fölhasználni. E folyamatba illeszkedik a Fialat Baloldal és az Úttörőszövetség fúziója, kirívó példája a gyermekkel való politikai manipulációnak, és a pártállamban mozgalmi célra rendelt nemzeti vagyonrész párt- illetve magánvagyonná történő alakításának (Csillebérc).

Az MSZP gyakori hivatkozási alapja, hogy az EU-országok többségében szociáldemokraták vannak kormányon, s magát mint nyugati típusú szociáldemokrata pártot kívánja meghatározni. Az ennek érdekében folyó belső átalakulásról, egy „reformszocialista” szárny megjelenéséről azonban nem tudunk: így továbbra is az utódparti jelleg dominál. A szervezeti, ideológiai változások elma-

radásán kívül ezt támasztja alá a személyi kontinuitás. A Kovács László-féle vezetés gondolatszegény, ugyanakkor a pártelnök a jellegtelenség és visszafogottság vádját megszívlelte, az apparátusi semmitmondást a megfogalmazás élességével professzionálisan elegyíti.

A feltörekvő második vonal (Molnár Gyula, Kiss Péter) a jól ismert régiekhez hasonlóan szürke, és nélkülöz minden intellektuális vagy koncepcionális újdonságot, ami azt a feltételezést támasztja alá, hogy a párt holdudvarának egy kicsit is tehetséges tagjai kirajzottak a gazdaság és a média világába. A vészesnek látszó káderhiányt mutatja, hogy olyan figurák – a nyilvánosan trágárkodó Toller László, a megkopott népszerűségű Keleti György, a párttársáról titkos információkat kérő, drogcsempészként lebukott fia ügyei révén menthetetlenül kompromittálódott Vancsik Zoltán – váltak frontemberré, akik valaha csak a tartalékcsapat erősségei lehettek volna. Ugyanezt a feltételezést támasztja alá, hogy a párt a hazai politikai palettáról majd egy évtizede eltűnt Németh Miklós csatasorba állításával véli megoldhatónak azt a problémát, amit a személyi és ideológiai alternatíva hiánya jelent. Vagyis pozitív program helyett az egykori (egyébként a valósággal nem igazolható) nosztalgiák felidézésével kívánja növelni társadalmi befolyását.

Az MSZMP-s kontinuitás ezzel is megerősített ténye nem okoz az MSZP-ben zavart: a pártállam utolsó kormányfőjének a rendszerváltás miniszterelnökévé markírozása megfelel annak a doktrínának, amely a kommunista kísérletől való elszakadás manőverét kommunista érdemnek tekinti. A folytonosság kísértete jelenik meg a szélsőballal, a Munkáspárttal való csendestársi kapcsolatban is. Nem egyes önkormányzati együttműködésről, választási segítség elfogadásáról van szó, hanem sokkal súlyosabb ügyről. Jellemző a Thürmer Gyula által Milosevicnél tett látogatásra reagálás: az MSZP nem igazán határolódott el ettől a gesztustól, sőt, felismerve a pacifizmusra hajló közhangulat kiszolgálásában rejlő propagandisztikus előnyöket, a NATO-jogosítványok felülvizsgálatának felvetésével közvetve maga is Milosevicnek nyújtott morális támogatást.

A külpolitikusok vezette MSZP külpolitikai vonalvezetésének ez a megdöbentő zavara több tényezőre vezethető vissza. Csak az egyik az olcsón megszerezhető támogatásnövekedés, amely

a Magyarországot úgymond háborúba sodró Orbán-kormányral szemben a felelősségteljesen semleges (vesd össze Thürmerék alternatívája a NATO-tagsággal szemben) magatartást sugározza. A korábban szervilisen NATO-párti Kovács László pártelnökként, a háború eszkalációjával kapcsolatos aggodalmakra építve, a korábban megadott repülési engedély felülvizsgálata ötletével a nyugati szociáldemokraták rosszallását is kiváltotta, s egyúttal Magyarország nemzetközi megítélésének is ártott. Az inkoherens és cinikus irányváltásban nemcsak bizonyos napi célszerűségi szempontok játszottak szerepet, hanem a korábbi évtizedekben kondicionálódott, és csak részben politikai reflexek is. Ezek közé illik az internacionalizmus jelszavát hangsúlyozó közömbösség nemcsak a NATO- és EU-országok értékelvei, humanitárius és demokratikus céljai és propagandája, de a mások szenvedései iránt is.

Az MSZP nem tudott megbirkózni korábbi korrupciós potenciáljának visszaszorításával sem. Az elsőfokú elmarasztaló ítélet megszületése után is ragaszkodik Boldvai László esetében az ártatlanság vélelmének normájához, nem mondatta le a több mint gyanús ügyeket kivitelező Sándor Lászlót, s a nyilvánvalóan védhetetlen Paszternák-ügyben sem szólalt meg igazán határozottan. Sajátos következtetésekre ad lehetőséget az, ahogyan párttársaival kapcsolatosan Schmuck Andor a leleplezéseket ígér majdani könyvéről vagy Csintalan Sándor közjegyzői letétbe helyezett jegyzeteiről beszél. Ezzel összefüggésben még inkább figyelemreméltó az a tény, hogy a balliberális pártok több prominens szereplője a súlyos köztörvényes vádakkal tartósan előzetes letartóztatásban lévő Tasnádi Péterrel tart fenn bensőséges kapcsolatot.

Az SZDSZ tartósan nem képes kilábalni abból az identitásválságból, amelybe még az Antall kormány működése idején került, amikor a heveny antikommunista propagandával kialakított politikai énképhez a sokáig fő ellenségnek tekintett szocialistákkal való bensőséges együttműködésbe kezdett. Azóta nyilvánvalóan nem képes és nem is készül önálló alternatíva megjelenítésére, támogatottsága ezért minden média-hátszél ellenére sem képes fölülkérülni azon a sávon, amelyen belül a parlamenti bejutáshoz szükséges küszöbérték is veszélyben van. Az MSZP-vel való szoros illetve versenytársi viszonyról ötletszerűen felvetett üzene-

tek, a gyakorlati politizálás és az ideológiai jelszavak közti ellentmondás, a többször a nyilvánosság előtt is megjelenő defetizmus a párt egykor oly hatékonyan működő kemény magjának értelmiségi vitakörré alakulására enged következtetni, ami nem tesz lehetővé széles körben hatékony politizálást, viszont értelmiségi körökben nem hatástalan. Ebben nagy szerepe van annak, hogy a rendszerváltoztatás évtizedében a liberális párt vezető értelmiségi teoretikusai és médiatámogatói kiválóan működő nemzetközi kapcsolatrendszert alakítottak ki, s ezt az 1994–1998 közti választási ciklus, illetve a ma az SZDSZ túlélési reményeit egyedül élteteti fővárosi vezetés építette, illetve gyámolította klientúra ma is hatékonyan működik.

Az SZDSZ általános defenzíváját a fővárosi önkormányzatból indított rohamok (pl. a jelenleg éppen kifulladásig látszó metróügy) és a maradék médiapozíciók biztosította szereplések vannak hivatva elfedni. Ez a két bázis azonban – kiegészülve az említett értelmiségi körök támogatásával – igen erős, a pártot, mélyrepülése ellenére sem lehet leírni.

Az ellenzéki vezetőség (vagy a képviselő-testületen belül ellenzéki többségű) önkormányzatok országos politikai célok érdekében való fölhasználása nem egyedi eset, a fővárosi példa azonban kiugróan látványos szereplési lehetőségeket kínál.

A párt eszmei-ideológiai kiüresedése az elemzők számára szembeötlő, a választók véleményét a szavazóbázis szűkülése jelzi. A párt ideológiája az elvont érdekvédelmi elképzelések médiasúlykolására (például a zámolyi cigánycsaládok ügyében vagy az abortuszkérdés fölvetésében), a globalizáció áldásainak hirdetésében, az antiszemitizmus elleni harcban fejeződik ki.

Ebbe a folyamatba illeszkedett az a belső vita, amely a NATO-akcióban való magyar részvétellel kapcsolatban bontakozott ki: a doktriner pacifizmus és a doktriner liberalizmus vitáját a politikai pragmatizmus döntötte el.

Ez a konfliktustípus tört fel az SZDSZ és a Hit Gyülekezete viszonyát firtató kérdésekben, a kis(?)egyház vezetőjének politikai ambícióival, pénzügyi visszaéléseivel kapcsolatos vitában, lényegében a két szervezet zavaros viszonyáról szóló vádakát nem sikerült megcáfolni.

Az előző koalíció pártjainak a választást követő támogatásvesztést (az SZDSZ csendes eróziója mellett) sikerült ellensúlyozniuk.

Ezt az eredményt, az 1999-es pozíciójavulást nem konstruktív politikával, új alternatíva megjelenítésével érték el, hanem a Fidesz-kormány nehézségeinek és hibáinak kihasználásával. Ehhez járult a Fidesz választási győzelmét megalapozó célkitűzéseknek (polgárosodás, EU-konform társadalmi szerkezet kialakítása, leszakadt térségek felzárkóztatása stb.), programoknak részleges vagy teljes átvétele, saját elképzelésként való bemutatása. E retorikát egészíti ki a saját kormányzás időszakában elkövetett hibák, mulasztások illetve az akkori politika következményeként jelentkező problémák (társadalmi szakadás, vámterületi gazdaság szűkülése, stratégiai függőséghez vezető privatizációs politika, infrastrukturális beruházások elakadása) „átterhelése” a mai kormányra, amit az ezek miatti heves támadások követnek.

k: Erdődy János
a.k.

GÁSPÁR G. JÁNOS

(43) 329

A NÉMET DEMOKRÁCIA PRÓBÁJA

9

A pártfinanszírozási botrány és következményei

1

A botrány kirobbanása és kezelése

Kohl újság

Az elmúlt hónapokban a német kereszténydemokrácia története legsúlyosabb válságát éli át, amióta Karlheinz Schreiber, a Torontóban élő üzletember bejelentése a pártelnök-kancellár Helmuth Kohl bevonásával végrehajtott titkos és törvénytelen pártfinanszírozási ügyletekről az úgynevezett „Spende-Affäre”-t kirobbantotta. Korunk kétségtelenül legjelentősebb politikusának és történelmi személyiségének hírbe hozatala komolyan megrázta az európai közvéleményt. A megdöbbenést fokozta, hogy hamarosan hiteles hírek jelentek meg a hesseni CDU svájci bankon keresztül lebonyolított szabálytalan pénzügyi manővereiről, melynek során ráadásul állítólag 8,5 millió DM nyomtalanul el is tűnt. A lavina elindult.

Kiderült, hogy Svájcban – ugyancsak az egykori kancellár tudtával – titkos kontórendszert működtettek a párttörvény által tiltott módon folytatott finanszírozás keretében. Ehhez kapcsolódott egy liechtensteini alapítvány a titkos adatok tárolására és

a kettős könyvelés leplezésére. Megalapozottnak tűnő hírek jelentek meg ugyanakkor a francia Elf Aquitaine gyanús németországi ügyleteiről, melyek szerint 1993-ban 100 millió DM kenőpénzt utaltak át (köztük politikusoknak is) a volt NDK-ban található Leuna-olajfinomító és több benzinállomás megvételéhez kapott támogatás honoráriumaként. A sokkhatást fokozta annak megszűlőztetése, hogy egy – az akkori frakcióvezető, Wolfgang Schäuble részvételével – 1994 júniusában hozott döntés értelmében többek között az a Thyssen vállalat kapott megbízást négy tengeralattjáró a mintegy 2,5 millió DM-mel támogatott megépítésére, amely milliókat fizetett Schreibernek egy kanadai páncélgyár létrehozásához. Majd a társadalmi hangulat „jobbításaként” azt is „leleplezték”, hogy 1994 decemberében a Treuhandanstalt 114 millió DM visszafizetését követelte a Thyssentől a volt NDK-ban lezajlott privatizációban való ellentmondásos részvételére hivatkozva.

A botrány kirobbanása a CDU tagságát és vezetését egyaránt alaposan megrázta. A zavart fokozta, hogy nem kaptak pontos tájékoztatást a teljes valóságról. A támogatóknak adott becsület-szóra hivatkozva Kohl nem működött közre az igazság felderítésében, inkább lemondott örökös tiszteletbeli pártelnöki címéről. A történetek felgöngyölítése újabb és újabb részletek fokozatos adagolásával zajlott, ami tovább erősítette a bizalmatlanság érzését és a növekvő hisztériát. A „Minden héten újabb katasztrófa”, avagy „Hazudozás mindvégig” és más címen megjelenő kommentárok tiltakoztak a félmagyarázatok, eltussolások, ködösítések ellen, és jelezték a bizalmi válság kiteljesedését, amely nem csupán az azonosított résztvevők, de a feltételezett érintettek szavahihetőségét, morális tekintélyét is kikezdte, aláásta.

Különösen megrázó hatást váltott ki, amikor fény derült arra a tényre, hogy Kohl sokkal inkább be volt vonva az ügyletekbe, mint azt kezdetben felfedte. (Amivel szembesülve hű minisztere, Norbert Blüm sírással küszködött.) Angela Merkel – a volt kancellárnak szintén bizalmi embere, az 1998-as választási vereséget követően a párt főtitkára –, aki kulcsszerepet játszott a felgöngyölítési folyamat felgyorsításában, a fordulat kapcsán megjegyezte: „Ez meghaladja mindazt a képzelőtehetséget, amellyel korábban rendelkezünk”. A Kohllal szolidaritást vállaló Schäuble „vallo-másai” során maga is kínos ellentmondásokba keveredett, ami

– mintegy a dráma kiteljesedéseként – kényszerű lemondásához vezetett. A centrumban zajló folyamattal párhuzamosan a heseni végeken is tovább mélyült a válság, immár az ugyancsak önellentmondásokba keveredő Roland Koch vezette keresztény-liberális tartományi koalíció létét is veszélyeztetve.

A még távolról sem lezárult történet nemcsak a CDU, hanem az egész német demokrácia jövője szempontjából súlyos kérdések sorát vetette fel, melyeknek megválaszolása a nemzetállami határokon messze túlmutató érvénnyel befolyásolhatja az európai politikai kultúra és demokráciák fejlődését.

Kohl szerepének megítélése

A kibontakozó politikai vita és társadalmi párbeszéd középpontjába érhetően Kohl szerepének, személyes felelősségének kérdése került. Sokan őszinte sajnálkozással, megértő szolidaritással fogadták a híreket. Mások nem kevésbé őszinte felháborodással, párton kívüli és belüli ellenfelei pedig alig leplezett kárörömmel reagáltak. A sokasodó diszkreditáló információk alapján erősödött az a meggyőződés, hogy az eset kezelése a német demokrácia és jogállamiság próbáját is jelenti, mindenekelőtt azt emelve ki, hogy egyetlen – mégoly sikeres – politikus sem helyezheti magát büntetlenül a törvények fölé. S az idézett többségi álláspontot az az általános vélemény sem kérdőjelezte meg, miszerint a volt kancellár bizonyosan egyetlen pfenninget sem használt fel személyes céljaira. A CDU helyzetét különösen nehezítette az a körülmény, hogy utolsó 25 éves története szinte teljesen összenőtt elnöke karrierjével, akinek egyénisége egyre inkább meghatározta pártja profilját és a róla alkotott képet.

A médiában formálódó diskurzust kezdetben alapvetően befolyásolta Kohl állásfoglalása, mely szerint „Nagyon fontosnak tartom, hogy az ember vigyázzon becsületére”. Az exkancellár magatartását több irányból heves kritika érte. Párton belüli szenvedélyes örökös ellenlábasa, Heiner Geißler az adományozók létezését is megkérdőjelezte, Norbert Blüm pedig egyenesen úgy vélte, hogy magatartásával Kohl „a becsületszó fogalmát rombolja szét.” A konzervatív Frankfurter Allgemeine Zeitung február 23-i számában a berlini Humboldt Egyetem Teológia Karának professzora, Richard Schröder a 17. századi lovagi regé-

nyekből előbukkanó feudális „hősnek” ábrázolta, aki egy premodern erkölcsi kódex szellemében személyes dimenzióit a formális, a hivatalos rovására előnyben részesíti, s az „adott szó szentségét” az alkotmányra tett hivatali esküje, a jog és a törvényesség elé helyezi. A sokak véleményének hangot adó filozófus arra is rámutatott, hogy a botrány kirobbanása ráirányította a figyelmet a társadalomban létező mindennapi kettős morál tarthatatlanságára, arra az egészségtelen beidegződésre, amikor a polgár szinte természetesen veszi tudomásul, hogy „a politikusok csalnak”, „a hatalom korrumpál”, s a helyzettel együtt kell élni.

Többen bírálták a volt pártelnök vezetési stílusát, különösen annak állítólagos demokratikus deficitjét. A felmerült kérdésekre reagálva Schäuble annak előrebocsátásával, hogy mindennek legalább két oldala van, Kohl rendkívül erős egyéniségét emelte ki: véleménye szerint nélkülözhetetlen szerepe volt a német egység megteremtésében. A demokrácia átfogó válságáról elmélkedők érveire reflektálva pedig nyíltan dezilluzionáló szándékkal megállapította: „A demokrácia azon az elven nyugszik, hogy valamennyien mindegyüttal bűnösök vagyunk.” – szertefoszlata a felelősök hibátlanságáról esetleg még tovább élő illúziókat.

A kialakult válsághelyzetet felelősséggel megközelítők mellett megjelentek a túldramatizáló értékelések is. Voltak, akik az itáliai viszonyokkal vontak párhuzamot. Kurt Biedenkopf, szászországi tartományi miniszterelnök, az összevetést pontatlannak és ízléstelennek nevezte. Elismerte, hogy a párttámogatás törvényes szabályait megsértették, de határozottan visszautasította azt a csúsztatást, mintha Németországban maffia jellegű struktúrák léteznének. A továbbiakban azt a minősítést is kifogásolta, amely súlyos megrázkódtatást emleget, mivel szerinte csupán érthető átmeneti elbizonytalanodás következett be, amely azonban távolról sem fenyegeti a CDU létét, sőt éppen a gyors megújulásra irányuló törekvéseket fogja megtámogatni, felerősíteni. Február 14-én az FAZ-ben megjelent interjújában pedig Schäuble a Bonni Köztársaság vezető erőinek, ezen keresztül pedig magának a Bonni Köztársaságnak – amely a német történelem egyik legsikeresebb, a modern német nemzet tudatot megalapozó periódusának bizonyult – teljes lejáratása, a bizalmi válság mesterséges elmélyítése és kiterjesztése ellen szólalt fel határozottan.

Az események hatása a párt(erő)viszonyok alakulására

Az elemző kommentárok jelentős terjedelemben foglalkoznak azal a kérdéssel, hogyan és milyen mértékben befolyásolja a kialakult helyzet az egyes pártok magatartását és pozícióját. A találgatások elsősorban érthetően a CDU jelenével és jövőjével foglalkoztak. Az értékelők egyetértettek abban, hogy Schäuble visszalépése utat nyitott a Kohl-korszak végleges lezárása, a 21. századi követelményeknek megfelelő meghaladása, az offenzív megújulás számára. Az áprilisban sorra kerülő pártkongresszuson az utódlás kérdése kapcsán a „kohliánusok” és a „modernizátorok” közötti heves vitára számítanak. Utalnak arra, hogy a folyamat a frakcióvezető megválasztásával már meg is indult és fontosnak tartják kiemelni, hogy Merz sikere a CSU-val való szoros egyeztetés eredményeként volt elérhető. Ugyanakkor jelzik azt is, hogy Merz győzelme a „koalíciós” partner soraiban is ellentmondásos fogadtatásban részesült: az FDP főtítkára, Guido Westerwelle egyértelműen bírálta társadalompolitikai kérdésekben képviselt szerepét, merev konzervatív nézeteit.

A pártelnöki tisztség megszerzésére a sokak körében népszerű, s a kontinuitást megtestesítő volt hadügyminiszter, Volker Rühle visszalépését követően Angela Merkel esélyei megnövekedtek. Jelentős erő véleménye szerint a párt jelenlegi főtítkára rendelkezik a legjobb képességekkel az értékőrző, de egyben dinamikus modernizáció levezénylésére, az új és korszerű CDU megteremtésére. A gyökeres megújulás programját meghirdető Merkel a Ludwig Erhard-i gazdaságpolitika folytatójaként új szociális piacgazdaság megteremtését sürgeti, a szubszidiaritás elvének következetes érvényesítésével a helyi pártszervezetek befolyását, a párton belüli demokráciát kívánja megerősíteni, s mindenekelőtt a „C”, azaz a keresztény értékrend életre keltésére, erősítésére tesz ígéretet a globalizáció kiterjedő világában. A természetes okossága, rokonszenves stílusa és elfogadott szavahihetősége alapján egyre népszerűbb politikusnő sajátos adottságának tekintik, hogy a volt NDK-ból érkezett, társadalmi és környezetvédelmi kérdésekben a CDU liberális (e fogalom a német politikában nem számít az ellenfél lejáratására szolgáló szitokszónak) vonulatát képviseli. Személyét illetően egyes nyugati pártszervezetek irányából idegenkedés tapasztalható ugyanakkor, elsősorban a keletről jövő újítással

szemben. Mások viszont éppen azt hangsúlyozzák, hogy megválasztásával a CDU a maga területén egyedülálló módon s a végérvényesség igényével haladhatná meg az újraegyesítés során örökölt és mélyen ható regionális ellentmondásokat.

Mértéktartó politikai körökben is megfogalmazódott az a feltételezés, miszerint az elnökválasztási viták során felerősödhetnek a CSU „majorizálási” törekvései, melynek következtében a CDU jobbra tolódhat. (Egyesek szerint Merz megválasztása is éppen erre utal). A keresztény uniópártok együttműködésének mindeddig legnehezebb próbáját teremtő helyzetre mintaszerű tapintattal és önmérséklettel reagáló, a nyilvános bíráló megfogalmazását következetesen kerülő bajor vezetés ugyanis egyértelműen jelezte, hogy a közös jövő szempontjából kulcsfontosságot tulajdonít az új pártelnök személyének. Merkel főtitkár asszonynak a válságból kibontakozás érdekében tett lépéseit Münchenben sokra becsülik ugyan, jelölését mégis többen fenntartásokkal fogadják. Önmagában az a tény, hogy nő, fiatal kora (45 éves), a párton belül a „haladókhöz” közeledése és keleti származása alapján a kritikusok ugyanis úgy ítélik meg, hogy a délnyugati régióban sokan nem tekintenék és nem fogadnák el integráló személyiségnek. Az ellentmondások alapján egyesek kifejezetten a CDU-ban bekövetkező szakadás, egy radikális-populista irányzat kiválásának lehetőségétől is tartanak.

A német belpolitikában lejátszódó folyamatok hatására s egyben azok részeként figyelemreméltó erjedés indult meg az FDP-ben is. Február 14-i számában a Spiegel a németországi politikai rendszer alapjainak tektonikus eltolására irányuló hataloméhes próbálkozásnak minősíti a változtatások szorgalmazásában a motor szerepét betöltő Westerwelle kezdeményezését. A polgári koalícióhoz ragaszkodó és a koalíciós partner cserélgetése helyett erőteljes profiltisztítást szorgalmazó párt- és frakcióelnök Wolfgang Gerhardttal szembeni fellépéshez a párton belül hagyományosan jelen lévő szociálliberális ellenzékiek pozícióját jelentősen megerősítette az FDP jelentős befolyással rendelkező tiszteletbeli elnökének, gróf Ottó Lambsdorffnak az SPD-vel való együttműködés melletti elvi, perspektivikus állásfoglalása.

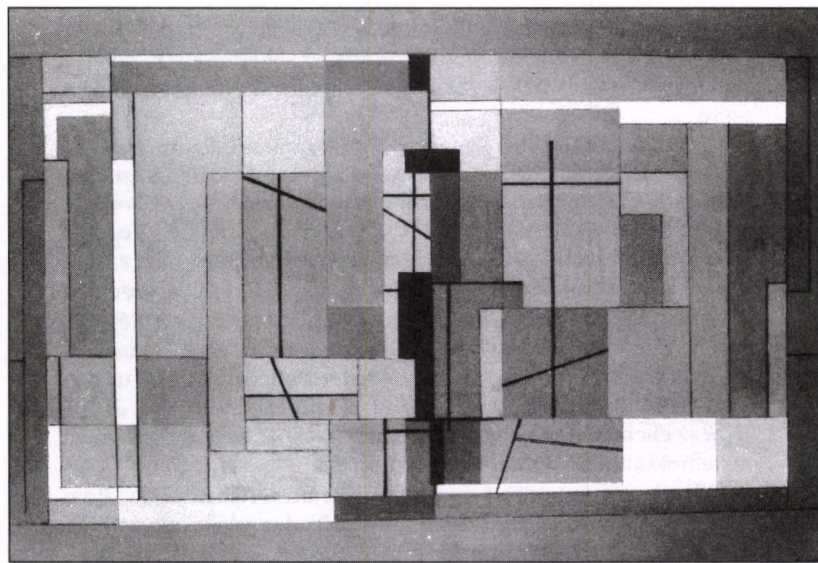
Kétségtelen, hogy a pártfinanszírozási botrányból az FDP igen sokat profitált. Népszerűsége jelentős növekedését jól mutatja, hogy a februári schleswig-holsteni tartományi választásokon

1999 őszének kudarcсорozatát megtörve magabiztosan sikerült az ötszázalékos küszöböt átlépnie, ami egyébként a szociálliberális helyi vezető Wolfgang Kubicki helyzetét erősítheti. A májusban esedékes, következményeiben stratégiai jelentőségű észak-rajna-westfáliai választásokon Gerhardt egykori vesztes kihívója, Jürgen Möllemann készül – megfelelő választási eredmény kiharcolását feltételezve – együttműködésre a helyi szociáldemokratákkal. Ismeretes, hogy Rajnavidék-Pfalz tartományban a Brüderle vezette FDP egyébként is az SPD-vel közösen kormányoz. Egy esetleg bekövetkező hesseni kormányváltás a vázolt tendencia felerősítésével pedig immár szövetségi méretű kurzusmódosításhoz adhat döntő impulzusokat. (Nem hagyható figyelmen kívül az említett összefüggésben, hogy eddigi megnyilatkozásai alapján sem az észak-rajna-vesztfáliai szociáldemokrata vezető Wolfgang Clement, sem maga a szövetségi kancellár Gerhardt Schröder nem tekinthető a liberálisokkal való esetleges együttműködés merev elutasítójának.)

Miközben a zöldek szinte semmit nem profitáltak az elmúlt hónapok politikai eseményeiből, a változások legfőbb nyertesének egyértelműen az az 1999 során példátlan politikai kudarcokat elszenvedett SPD bizonyult, amely a legnagyobb rivális nehézségeinek köszönhetően visszaszerezte vezető pozícióját. Bár a választások finanszírozását szabályozó előírásokat megsértő CDU-ra a Bundestag drákói büntetést (41 millió DM) rótt ki, a parlament elnöke, a szociáldemokrata Thierse egyértelműen leszögezte: „az uniót nem szabad összeomlásba taszítani”, Schröder pedig határozottan kijelentette, hogy „erős ellenzékre van szükség.” A párt főtitkára, Müntefering ugyanakkor bejelentette, hogy az SPD nem tart igényt a CDU által büntetésként befizetendő összegből rá eső részre, és azt javasolja, hogy a kétes eredetű pénzek pártok finanszírozására történő felhasználása helyett a 41 millió DM-ot inkább közhasznú alapítvány létrehozására fordítsák.

Tanulságok és következtetések

Összegezve az elmondottak tanulságait, fontos következtetések levonására nyílik lehetőség. Kétségtelen, hogy a német demokráciának az elmúlt évtizedek legerősebb negatív kihívásával kellett szembenéznie, megbirkóznia. Ismeretes, hogy a kezdeti bizonyta-

SÍKOK ÉS TEREK, 1972

lankodásokat követően sikerült a válság kiteljesedését elhárítani. A pozitív fordulatot az az össztársadalmi konszenzusra építkező demokratikus meggyőződés alapozta meg, miszerint az alkotmányosság és a törvényesség alpnormáit és előírásait egyetlen politikus sem sértheti meg felelősségre vonás nélkül. A kibontakozást a pártok felelős, a demokratikus jogállamiság melletti elkötelezettségét minden más szempont elé helyező hozzáállása alapvetően megkönnyítette. Miközben ugyanis a sajátos helyzetből kínálkozó politikai önérdék-érvényesítés és a haszonszerzés lehetőségéről természetesen nem mondtak le, az ősi ellenfelek, a rivális szövetségesek, akárcsak a testvérpártok egyaránt tartózkodtak a pártpolitikai érdekeket szolgáló demagóg uszítástól, a közvélemény félrevezető heccelésétől.

A szociáldemokraták a szigorú felelősségre vonás és az előírt büntetés betartása mellett nem törekedtek a megroggyant ellenfél megsemmisítésére. Sőt, vezetőik az össznemzeti érdekeket

szem előtt tartó felelős gondolkodás jegyében arra figyelmeztettek, hogy minden demokratikus rendszer stabilitásának, zavartalan működésének nélkülözhetetlen feltétele az erős ellenzék létezése.

Rendkívül nehéz helyzetében, demokratikus megújulása érdekében a CDU vállalta a múlttal való szigorúan önkritikus szembenézést, de következetesen került a mazochista megnyilvánulásokat, a bűnbakállítás morálisan is veszélyes csapdáját. Vezetőit a kereszténydemokrata értékek erejében bízó elszántság, a múlt (sajnálatos botlásaik ellenére) kiemelkedő politikusaival szemben érzett tisztelet és hála, önbizalom és önérzetes önbecsülés motiválja. S valamennyi szemben álló fél felismerte, hogy a kiegyensúlyozott politizáláshoz nélkülözhetetlen önbecsülés egyik ugyanakkor nélkülözhetetlen alapeleme az ellenfél megbecsülése, és csupán az ellenféllel szembeni tisztességes politizálás teremtheti meg a demokratikus önbecsülés belső feltételeit.

Mivel a német pártok és mindenekelőtt a német társadalom döntő többsége a felsorolt tulajdonságokkal rendelkezik, s a kívánatos értékektől eltérő politikai magatartást devianciának minősíti és elutasítja, a német demokrácia, valamennyi szereplőjének köszönhetően kiállta a próbát. S a válsághelyzet felszámolása egy következetes öntisztulás lehetőségét hordozza magában.

A CDU nincsen veszélyben. Sőt, megfelelően felkészült vezetőinek és stabil demokratikus értékeket valló, s azok betartását megkövetelő tagságának közös erőfeszítései eredményeként gyors, értékcentrikus: nemzeti, keresztény, konzervatív, liberális és egyetemes értékeket szintetizáló, a globalizáció, az európai integráció elmélyítése és kiszélesítése, valamint a nemzeti önazonosság megőrzése követelményeit szerves egységben kezelni képes megújulás előtt áll. Minden esély megvan arra, hogy sorait rövid időn belül rendezve, mint a történelmileg legeredményesebb és legnagyobb befolyással rendelkező európai konzervatív néppárt s a demokratikus Németország meghatározó ereje, testvérpártjainak is példát mutatva döntő, Magyarország szempontjából is pozitív szerepet játsszon Európa jövőjének alakításában.

ERDŐDY GÁBOR

SUMMARIES

Magyar Szemle Vol. IX., Nos. 3–4., April 2000, Budapest. Editor-in-Chief Gyula Kodolányi.

Let's Love Each Other, Kids. Editor's Note by **GYÖRGY GRANASZTÓI**, Chairman of Magyar Szemle Foundation..

MARGIT ÁCS, writer, editor, Kortárs, Budapest. **The Eclipse of What Was. Letter to Ann Applebaum.** Rejoining the argument of a famous essay published in *The New Criterion* in New York, Margit Ács analyses how the average professional and intellectual of the Kádár era, a marginalized figure of passive resistance, became the loser of the peaceful revolution of 1989–90, while members of the former nomenclature now flourish as "experts" and entrepreneurs..

FRANÇOISE MÉLONIO, Historian of literature, Sorbonne, Paris. **The Moment of Melancholy: Tocqueville and Proudhon After the Revolution of 1848.** The quick disillusionment, from opposite sides, of these two outstanding thinkers and politicians reveals the nature and function of revolutions in the life of societies.

Professor **GYÖRGY GRANASZTÓI**, former Ambassador in Brussels (1990–94), historian, Eötvös Loránd University, Budapest. **About the Seventies: Georges Duby in Hungary.** The story of the reception of the ideas of French historian Georges Duby from the Seventies on reveals subtle details of intellectual life and scholarship in Kádár's Hungary.

FÉRENC HORKAY HÖRCHER, political scientist, Péter Pázmány Catholic University, Piliscsaba. **The Inter-Subjective State.** The deeply-ingrained 18th century ideas of the state should be given up without sentimentality. The state also should give up its self-image as a closed system of professional bureaucracy. The state will survive to the extent it can include the politics of the *polis*, civil groups of self-government based on solidarity and community.

PÉTER BÉNDEK, political scientist, Péter Pázmány Catholic University, Piliscsaba. **The State in the Age of Globalism and Relativism.** The nation-state is fast losing its function, as the institutions of global politics and the interest groups of multinational firms take over the actual roles of government.

ANTAL CZETTLER, historian, Brugg, Switzerland. **The Independent Politics of Miklós Kállay and the German Occupation.** Prime Minister Kállay (1942–44), “the unwilling ally” of the Third Reich, played for survival and hoped for Anglo-American intervention from the Balkans, with the agreement of Regent Horthy. Having refused Nazi demands to deport Hungarian Jewry, and keeping Hungarian troops in Russia out of stronger involvement, his time had run out with Hitler, whose army occupied Hungary on March 19, 1944 by a coup.

ATTILA SZEPESI, poet and editor, Budapest, writes of reality beyond facts and things, as suggested in the visionary poem of Mihály Babits (1883–1941), *Crane-Dwarf-Battle*.

1% Metaphysics. For this issue, **GYÖRGY SZABADOS** has selected a passage from Mihály Babits’ 1933 essay, *The Death of Immortality*.

Survey – Books and Events

KATALIN KESERŰ. *A Source Publication.* The Szentendre painter of “space geometry”, Jenő Barcsay (1900–1988) is commemorated this spring by a unique exhibition at the Budapest University of Fine Arts, where he once taught, and by a collection of autobiographical notes, *Munkám, sorsom, emlékeim*. Képzőművészeti Egyetem, Budapest, 2000.

GÁSPÁR GRÓH. *The London–Rome Axis.* A review of the correspondence in the Seventies between the major exile writer László Cs. Szabó (London) and a close friend, art historian Zsuzsa Szőnyi (Rome), *Roma summus amor*, Kortárs, Budapest, 1999.

MOHÁS LÍVIA. *Stills.* A celebration of the collected poems of contemporary poet Magda Gutai, *Játszmakereső* (Orfeusz Könyvek, Budapest, 1999).

LÁSZLÓ STURM. *The Arbitrary Imagination*. On the latest novel of László Márton, *Árnyas fűtca* (Jelenkor, Pécs, 1999).

KLÁRA TÓTH. *A Passing Memory?* Review of the prizewinning movie of the Hungarian Film Week, *Glamour*, by Frigyes Gödrös.

GYÖRGY BEKE. *Limestone and the World at Large*. About Ferenc Balázs, the short-lived Transylvanian pastor-writer of the Thirties, on the occasion of the reissuing of two of his works, a memoir and a sociology. (*Bejárom a kerek világot* and *A rög alatt*, Püski, Budapest, 1999).

KATALIN METZ. *A Sentence Has Been Passed*. Our theatre critic reviews a production of Brecht's *Mother Courage* at the Vígyszínház, and a first play by Kornél Hamvai, *Hohérok hava* (*Month of Executioners*) at the Katona József Színház, Budapest.

MIHÁLY KUBINSZKY. *In Memory of Gyula Hajnóczy*. A major figure of Hungarian architecture, Gyula Hajnóczy (1920–1996) wrote probably the best history of the architecture of Antiquity (also translated into German), a new theory of space with over 150 new technical terms, while also being in charge of restorations of such Roman sites in Hungary as Savaria, Aquincum and Gorsium.

JÁNOS G. GÁSPÁR. *Where Do the Former Governing Parties Go*. A column on domestic politics. A lack of real political program and clear political profiles on the Left is being covered up by a hectic confrontational style in Parliament and in the media.

GÁBOR ERDŐDY. *The Test of German Democracy*. Hungary's former Ambassador to Bonn looks at the CDU scandal of party finances against the wider background of German politics.

Illustrations in this issue show the work of Jenő Barcsay (1900–1988), painter, draughtsman.

This issue contains the Indexes of Magyar Szemle for 1999.

E SZÁMUNK SZERZŐI

ÁCS MARGIT (1941, Budapest): író. A Kortárs szerkesztője. Könyvkritikákat, tanulmányokat ír. Füst Milán-díj (1989), József Attila-díj (1991). F. m.: *Csak víz és levegő* (novellák, 1977), *Beavatás* (kisregény, 1979), *Kard, korbács, alamizsna* (elbeszélések, 1983), *A gyanútlan utazó. Az esély* (kisregények, 1989).

BEKE GYÖRGY (1927, Uzon – Románia): író, újságíró. A kolozsvári Bolyai Tudományegyetemen szerzett magyartanári oklevelet. Riportok, interjúk, regények, tanulmányok szerzője.

BÉNDEK PÉTER (1968, Pécs): történelem–angol–filozófia szakon végzett az ELTE-n. Rendszeresen publikál politikai–filozófiai, politikaelméleti témakörökben. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem oktatója.

CZETTLER ANTAL (1925, Budapest): történész. 1944-ben érettségizett a gödöllői premontreieknél. Részt vesz az ellenállásban, orosz fogságba kerül. Jogi diplomáját, mivel édesapja politikai elítélt volt, csak 1962-ben szerzi meg. 1968-ban Svájcba emigrál. Cikkeket és tanulmányokat ír a közelmúlt magyar történelméről. Magyarul megjelent: *Teleki Pál és a magyar külpolitika, 1939–41*, Magvető, Budapest, 1997.

ERDŐDY GÁBOR (1951, Budapest): történész, diplomata. A történettudományok kandidátusa. 1992–1996. bonni nagykövet. Az ELTE 19. Századi Történelmi Tanszékén tanít. F. m.: *A magyar kormányzat európai látóköre 1848-ban, Hermann Ottó és a társadalmi-nemzeti felemelkedés ügye, A 19. századi német liberalizmus*.

FRANÇOISE MÉLONIO: a francia irodalom professzora a párizsi Sorbonne-on, Alexis de Tocqueville összes műveinek szerkesztője (Gallimard Könyvkiadó).

GÁSPÁR G. JÁNOS: könyvtáros, szerkesztő. 1990 óta ad közre politikai elemzéseket.

GRANASZTÓI GYÖRGY (1938, Budapest). történész, egyetemi tanár, a Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézetének főigazgatója. 1990–1994 között nagykövet a Belga Királyságban, valamint a NATO és az Európai Unió mellett. Publikációi elsősorban társadalomtörténeti témájúak.

GRÓH GÁSPÁR (1953, Budapest): irodalomtörténész, kritikus, a MEH Stratégiai Elemzőközpont munkatársa, óraadó a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen. A *Magyar Szemle* rovatvezetője.

HORKAY HÖRCHER FERENC (1964 Bp.): 1987-ben végzett az ELTE magyar–angol esztétika szakán. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi és Jogtudományi Karának tanára. A lapban közölt tanulmány a Bolyai-ösztöndíj keretében készült.

KESERŰ KATALIN (1946, Pécs): művészettörténész. Kutatási területe a századforduló, a 19. századi és a kortárs magyar művészet. Az Ernst Múzeum igazgatója.

KUBINSZKY MIHÁLY (1927, Sopron): építészmérnök. A Soproni Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára volt (1992). Ybl-díj, Prof. emeritus cím (1996).

METZ KATALIN (Marosvásárhely): színikritikus. A Kolozsvári Babes-Bolyai Tudományegyetemen szerzett diplomát. 1987-ben települt át Magyarországra, a Napi Magyarország munkatársa.

MOHÁS LÍVIA (1928, Bogács): pszichológus, író. F. M.: *Találkozás önmagunkkal* (1979), *Az oroszlános kert* (1981), *Kölykök a júdásfa alatt* (1988), *Theodora* (1995), *A táncos, a politikus, a nő* (1998). 1999-ben utóbbiért az Év könyve-díjat kapott.

STURM LÁSZLÓ (1967, Budapest): irodalomtörténész, az irodalomtudományok kandidátusa. Kutatási területe Krúdy Gyula és a századelő magyar irodalma.

SZEPESI ATTILA (1942, Ungvár): költő. 1970 óta jelennek meg verseskötetei, esszégyűjteményei. Újabb művei: *Erdőmaszkok* (esszék, 1999), *Széltorony* (válogatott versek, 1999). József Attila-díj: 1980, Weöres Sándor-díj (2000).

TÓTH KLÁRA (1953, Nyíregyháza): filmkritikus, publicista.

A KORTÁRS KIADÓ TAVASZI ÚJDONSÁGAI

DOMOKOS GÁBOR: *Hajnali történetek*
Elbeszélések. 96 oldal, 750 Ft

Az első határnyitás. (Sopron, 1989. augusztus 19.)
232 oldal, 1120 Ft

HORVÁTH ORSOLYA: *Kihagyott helyek.* Versek.
Új Látószög-könyvek. 80 oldal, 550 Ft

KURUCZ GYULA: *Lukács evangéliuma.* Regény.
222 oldal, 1300 Ft

SZŐNYI ZSUZSA: *Vándor és idegen.*
Mária-levelek, emlékek. Phoenix Könyvek.
180 oldal, 1400 Ft

SZŐRÉNYI LÁSZLÓ: *Studia Hungarolatina*
180 oldal, 1200 Ft

A MAGYAR SZEMLE KÖNYVEI

- 1993 *Autonómia és integráció. Tanulmányok.* Szerk.: Molnár Gusztáv. (Magyar Szemle Könyvek) 118 oldal, 600 Ft
- 1994 **JESZENSZKY GÉZA:** *Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918).* (Magyar Szemle Könyvek) 360 oldal, 1100 Ft
- 1998 **MARTONYI JÁNOS:** *Európa, nemzet, jogállam.* Tanulmányok, interjúk. Az Európai Utassal közös kiadás. 260 oldal, 880 Ft
- 1999 **HERCZEGH GÉZA:** *A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig. Magyarország a világháborús Európában 1914–1945.* (Magyar Szemle Könyvek) 596 oldal, 1960 Ft

Előkészületben:

EGEDY GERGELY: *A modern konzervatizmus.* (Magyar Szemle Könyvek) kb. 240 oldal, 1100 Ft

SOOS GÉZA–HADNAGY DOMOKOS: *A magyar függetlenségi mozgalom.* Amerikai dokumentum első magyar kiadása. Szerk.: Török Bálint. (Magyar Szemle Könyvek) kb. 160 oldal, 960 Ft

MAGYAR SZEMLE

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Postacím: 1399 Bp., Pf. 701/216
Tel/fax: 311-6477

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány

Felelős kiadó:
Dr. GRANASZTÓI György

ISSN 1216 6235

Tipográfiai terv:
BANGA Ferenc

Műszaki szerkesztés:
BÁCSI István

Nyomdai munkálatok:
PRESS + PRINT Kft.

Kiskunlacháza
Felelős vezető:
TÓTH Imre

Előfizetésben terjeszti a
Hírlap-előfizetési és Elektronikus
Posta Igazgatóság.
Árusításban megvásárolható
a hírlapkereskedelmi rt.-knél.

Előfizetési díj:
egy évre 1728, fél évre 864 Ft

Külföldről megrendelhető
a Magyar Szemle Alapítvány
számlaszámán:

MNB 11707024-20332033
vagy

levélben, melyre csekket
küldünk. Előfizetési díj:
postaköltséggel együtt egy
évre 75\$, fél évre 38\$

A MAGYAR SZEMLÉT AZ ALÁBI
HÍRLAPÁRUSOK ÁRUSÍTIJÁK
BUDAPESTEN: Frankel Leó utcai
aluljáró; Flórián üzletközpont; Bé-
csi út 122-124.; Déli pályaudvar,
lapüzlet; Kosztolányi tér; Buka-
rest Étterem, lapüzlet; Újpest, Ár-
pád úti metró; Kálvin tér 1.; Kígyó
utcai lapüzlet; Deák téri aluljáró,
lapüzlet; Váci u. 10.; Szabadsajtó
u. 6.; Petőfi Sándor u. 17.; Párizsi
udvar; Nyugati téri lapüzlet; Já-
szai Mari téri aluljáró; Erzsébet
krt. 17., lapüzlet; Baross téri lapüz-
let; Ferenc körúti aluljáró; Bajcsy-
Zsilinszky u. 76., közlönybolt; Le-
hel tér, Gogol utcai lapüzlet; Mó-
ricz Zsigmond körtér, 6-os villa-
mos végállomása; 114. postahiva-
tal; Moszkva tér, Gomba; Örs ve-
zér tere, Sugár.

A MAGYAR SZEMLÉT ÁRUSÍTÓ
KÖNYVESBOLTOK BUDAPESTEN:
ATLANTISZ KÖNYVSZIGET (V.,
Piarista köz 1.); BENCÉS
KÖNYVESBOLT (V., Ferenciek te-
re 5.); ÍRÓK BOLTJA (VI., And-
rássy út 45.); LITEA KÖNYVES-
BOLT (I., Hess András tér 4.);
CUSTOS-ZÖLD KÖNYVESBOLT
(II. Margit krt. 7.); PONT KÖNY-
VESBOLT (V., Mérleg u. 6.); OSI-
RIS KÖNYVESBOLT (V., Veres
Pálné u. 4-6.) MAGYAR RÁDIÓ,
PAGODA; VINCE KÖNYVES-
BOLT (I., Krisztina krt. 24.); a BA-
LASSI KIADÓ könyvesboltjában
(II., Margit u. 1.) korábbi száma-
ink is kaphatók.

HERCZEGH GÉZA

A SZARAJEVÓI
MERÉNYLETTŐL
A POTSDAMI
KONFERENCIÁIG

MAGYAR SZEMLE KÖNYVEK

Második kiadás. Ára 1960 forint, lapunk előfizetőinek
a szerkesztőségben 1500 forint.

Az érdekel, ami a beregszászi Órhegyen túl van. Nem a néhány tengődő falu a királydinnyés porban, a száguldó ördögsekerek háttérében. A portölcsérek közt legelésző birkacsordák meg az út szélén rozsdásodó autóroncok. A végtelen térnek az az acélszürke, álomi visszfénye vonz ma is, amit ötvenévesen egy pillanatra elveszítettem, aztán hitem szerint sikerült újra megtalálnom.

Mert az a tér, az Órhegyen túl, le nem határolt. Az a „túli táj”. Benne vannak a Takla-Makán romvárosai, a pusztaságban álló halotti tornyok, meg a domboldalon itt-ott rejtelmesen álló kő-teknősbékák. Az Amur menti tigriseknek állított erdei oltárok, melyek előtt a mandzsu vadász imát mormol. Ott ködlik elfeledten a tenger mélyén jáspis Lamú, márvány Tien-kuin. Anglor-vat szoborerdőkkel díszített templomai. És ott vannak a tevék sárgult csontjai meg a barlangokba rejtett fóliánsok is, melyekből Stein Aurél megtalált egy kisebb könyvtárra valót.

Ami pedig az Órhegyen innen van, érdektelen adat, tény és dokumentum. Koszlott kacat, ami említésre sem érdemes. Torz akácfa és varjúcsapat. Rozsdás szögek és nejloncafatok a sárban. Öngyújtó és cigarettásdoboz a zsebben. Papírfecniken néhány telefonszám.

SZEPESI ATTILA

9 771216 623000